[ئېكسپېدىتسىيە ۋە بايقاشلار]

ھايات ـ ماماتلىق بايقاۋى

سۈيەن ھېدىن (شۆيتسىيە)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN7 - 228 - 09531 - 6
总定价(1-3 册):30.00 元

ISBN 7-228-09531-6
9 787228 095315 >

مۇندەرىجە

1. قۇملۇق ھەققىدە رىۋايەت..... 1
2. قۇملۇق چېتىدە 7
3. يولغا چىقىش 14
4. دەسلەپكى سەپەر 18
5. مازارتاغ باغرىدىكى بوستانلىق 21
6. بالايىئاپەت ئۇرۇقى كۆمۈلگەن مىنۇتلار 25
7. ئاخىرقى يۇلغۇن 29
8. ھەيران قالارلىق بايقاش 33
9. خىيالىي بېشارەت..... 37
10. چاڭقىغاندا قۇدۇق كولاش 43
11. دەسلەپكى قۇربانلىق 46
12. قۇملۇقتا قارا بوران 50
13. ئاخىرقى ئىككى كۇرۇشكا سۇ 54
14. سۇ 58
15. ئاخىرقى كۆزدىن كەچۈرۈش 65
16. ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنىنىڭ يىمىرىلىشى 67
17. ئۇمىد 72
18. يالغان ئىز 78
19. نىجاتلىققا ئېرىشىش 81
20. قاسىمئاخۇننى قۇتقۇزۇش 86
21. ئادەم ئىزدەش..... 94

22. خوتەن دەريا‌سى بويىدىكى پادىچىلار ئارىسىدا..... 99
23. ئىسلامبايىنى قوڭتۇزۇش 103
24. «ھالاكەت گازارمىسى» غا قايتا بېرىش سەپىرى..... 108
25. يوقالغان يۈك ـ تاقلار 111
26. قەشقەرگە قايتىش..... 114
27. قۇم ئاستىدا قالغان قەدىمىي شەھەر 119
28. ھېچكىم بىلمەيدىغان پادىچىنى ئىزدەش 129
29. ياۋا تۆگە گۇلىستانى 136
30. قۇملۇقتىن يەنە بىر قېتىم ئۆتۈش..... 142
31. تارىم دەريا‌سى بويىدىكى ئىپتىدائىي ئورمانلىق ... 148
32. لوپنۇر كۆلى 154
33. يېڭى لوپنۇر كۆلىدە قېيىق ھەيدەش 159
34. خوتەنگە قايتىش 169
35. جـۇڭگونى چارلاش ھەققىدىكـى ھېكايەمنـىڭ
خاتىمىسى 175

هايات ـ ماماتلىق بايـاۋان

(مۇقەددىمە ئورنىدا)

ياڭ ليەن

19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمى ئارخېئولوگىيىلىك ئېكسپېدىتسىيە دەۋرىگە قەدەم قويدى.

شۇبۇتسىيىلىك سۇبىن ھېدىننىڭ غەربىي يۇرتتا ئېكسپېدىتسىيە قىلغۇچىلار قاتارىغا كىرىپ كېلىشى مەلۇم دەرىجىدە تاسادىپىيىلىقتىن بولغانىدى. بىراق، مەيلى قايسى نۇقتىدىن دېمەيلى، ئۇنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ھاياتى كەڭ تەسىرگە ئىگە ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ روشەن شەخسىي خاراكتېرمۇ ئالغانىدى. يەنە كېلىپ، ئۇ ھالاكەتلىك بالا ـ قازادىن كېيىن سەپەرگە ئاتلىنىپ، سەلتەنەتلىك «ئاسىيا كىندىكى» غا كىرگەن بىردىنبىر ئېكسپېدىتسىيىچى ئىدى.

1

1890 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، ئەمدىلا 25 ياشقا كىرگەن شۇبۇتسىيىلىك ياش سۇبىن ھېدىن پامىر ئېگىزلىكىنى تۇنجى قېتىم كېسىپ ئۆتۈپ، جۇڭگونىڭ تارىم رايونىنىڭ مەركىزى قەشقەرگە كەلدى.

سۇبىن ھېدىن قەشقەردە ئۇن كۈنلا تۇرۇپ يەنە ياۋروپاغا قايتىدىن مۇشەققەتلىك سەپەرگە ئاتلاندى. بۇ ئۇن كۈن ئۇنىڭ جۇڭگونى چۈشىنىشىگىمۇ، تارىمنى چۈشىنىشىگىمۇ، ھەتتا قەشقەرنى چۈشىنىشىگىمۇ بەكلا

ئازلىق قىلدى. شۇ ئون كۈندە ئۇ قەشقەردە بىرنەچچە چەت ئەللىك بىلەن تونۇشتى، ئۇلار سۆزىن ھېدىندا چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. بۇلارنىڭ ئىچىدە كۆزگە چېلىقارلىقلىرى ئەنگلىيىلىك ياش جورج ماكارتنېي (ماجيېي) بىلەن رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پېتروۋسكىي ئىدى. ماكارتـنېي كېيىن ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق تۇنجى باش كونسۇلى بولدى ھەم پېتروۋسكىينىڭ رەقىبى بولۇپ قالدى. سۆزىن ھېدىن سەپەر قىلىپ قەشقەرگە كېلىپ قالغان مەزگىلدە، پېتروۋسكىي «يېڭى چاغاتاي خان»[1] دېگەن لەقەم بىلەن ئىجتىمائىي ئالاقە ساھەسىدىكىلەرگە تونۇلغانىدى. سۆزىن ھېدىن دىپلوماتىك زىيالىيەت سورۇنلىرىدا ۋە بازار رەستىلىرىدە تارىم ھەققىدە تارقالغان چاقچاق ـ پاراڭلارنىمۇ ئاڭلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئېشەك توغرىسىدىكى چاقچاق ئۇنىڭغا ئالاھىدە قىزىق بىلىندى: بىر كەمبەغەل تۇغقان يوقلاپ بارماقچى بوپتۇ، ئۇ ئېشكىنى ئورۇق ـ ئاۋارە كۆرۈپ، قوشنىسى بايدىن ئېشەك سوراپتۇ. باي: «ئېشكىم ئۆيدە يوق» دەپتۇ، شۇ گەپنى دەپ بولۇشغا ئېغىلدىكى ئېشكى قاتتىق ھاگراپ كېتىپتۇ. كەمبەغەل قوشنىسىغا: «توۋا، ئېشەك بار ئىكەنغۇ، يوق دەيسىزا» دەپتۇ. قوشنىسى خاپا بولۇپ: «قانداق ئادەمسەن! ئېشەكنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، ھېنىڭكىگە ئىشەنمەيۋاتىسىنا!» دەپتۇ. بۇ ھېكايە بەك قىزىق بولمىسىمۇ، لېكىن كۇلۇپ بولغاندىن كېيىن كىشىدە چوڭقۇر ئوي قوزغايدۇ.

رۇسىيە باش كونسۇلى پېتروۋسكىينىڭ ھوقۇقى، ئۇيغۇرلارنىڭ يۇـمۇرلۇقى سۆزىن ھېدىننىڭ قەشقەر توغرىسىدىكى بىرىنچى تەسراتى بولۇپ قالدى.

1894 ـ يىلىنىڭ ئىزغىرىن شاماللىق باھار كۈنلىرىدە، سۆزىن ھېدىن يەنە قەشقەرگە كەلدى.

بۇمۇ ئالدىنقى قېتىمدىكىگە ئوخشاش، ئۇنىڭ ئاسىيانى كېسىپ ئۆتـىدىغان يېڭى سەپىرى ئىدى، قەشقەر بولسا ئۇنىڭ شەرق سەپىرىنىڭ

---

① چاغاتاي خانلىقى 13 ـ ئەسىردە قۇرۇلغان بولۇپ، ئونتۇرا ئاسىيادا خېلى چوڭ تەسىرگە ئىگە ئىدى. پېتروۋسكىينىڭ «يېڭى چاغاتاي خان» دېيىلىشى ئۇنىڭ قەشقەردە تاجسىز خان ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى.

قايتىش نۇقتىسىلا ئىدى. بىراق، بۇ قېتىم ئۇ قەشقەردىن ئالدىراپ كېتىپ قالمىدى. بۇنىڭدا مۇنداق سەۋەبلەر بار ئىدى: بىرى، شۇ چاغدا قەشقەردە فرانسىيە دىتروي ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى قۇتقۇزۇش ئىشىغا تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتاتتى، سۆبەن ھېدىن بۇ ئىشقا قاتنىشىش قارارىغا كەلدى؛ يەنە بىرى، ئۇ مۇزتاغ چوققىسىغا چىقىشتا ئۇستىلەپ مەغلۇپ بولغانلىقىغا تەن بەرمەي، ھاۋا رايى ياخشى بولغان پۇرسەتنى تاللاپ، بۇ چوققىنى بويسۇندۇرۇش خىيالىدا بولۇپ كېلىۋاتاتتى؛ يەنە باشقىلارغا نامەلۇم بولغان شەخسىي ھېسسىيات جەھەتتىكى سەۋەبمۇ بار ئىدى. شۇ چاغدا سۆبەن ھېدىن مۇھەببەتتىن مەھرۇم بولۇشنىڭ قاتتىق ئازابىدا قىينىلىۋاتاتتى، ئۇ ئامال بار سۆيگىنىدىن يىراقراق جايغا كېتىپ، ئوڭۇشسىزلىق ئىچىدە قالغان مۇھەببەتلىك ھېسسىياتىنى كۆڭلىدىن كۆتۈرۈۋېتىشنى ئويلايتتى.

فرانسۇز دىتروي باشلىغان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى 1890 ـ يىلى شىنجاڭ بىلەن تىبەتكە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ ئەترەت 1893 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى چەرچەن بوستانلىقىدىن قوزغىلىپ قورۇم (كوئېندۇن) تېغىغا كىرگەندىن كېيىن ئىز ـ دېرىكى بولمىدى. قەشقەردە دىتروي ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ يوقلىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر تارقىلىپ جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. 19 ـ ئەسىردىكى «جۇغرافىيە-لىك چوڭ بايقاش» مەزگىلىدە، يوقلىپ كەتكەن ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى قۇتقۇزۇش ئىشىنى ئۇيۇشتۇرۇش ئىجتىمائىي تۇغما بىلىمنىڭ نامايەندىسى ئىدى، بىراق سۆبەن ھېدىن ھەممە تەييارلىقنى تەق قىلىپ بولغان چاغدا، ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ فرانسىيىلىك يارەمچىسى گرېنار بىلەن ئۇيغۇر يول باشلىغۇچى پاپباي توساتتىن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ ئەھۋالى ئەلگە ئايان بولدى. ئەمەلىيەتتە، ئۇنى قۇتقۇزۇشنىڭ ھاجىتى قالمىغانىدى. بىراق، سۆبەن ھېدىننىڭ تارىمدىن دەرھال كەتكۈسى يوق ئىدى، قىرغىز چارۇچىلارنىڭ مۇقەددەس تېغى — مۇزتاغ ئۇنى ئەسىرگە ئېلىۋالغانىدى، ئۇ بۇ تاغنى تاشلاپ كېتەلمەيتتى.

مۇزتاغنىڭ 7880 مېتىرلىق ① چوققىسى شۇ چاغدا مەلۇم بولغان ئەڭ يۇقىرى تاغقا چىقىش چېكىنىڭ بىرى ئىدى. بىراق، بۇ تاغ ھەققىدە بىرمۇنچە ئۇقۇشماسلىقلار بار، بۇنىڭ بىرى ئۇنىڭ نامى ھەققىدىكى ئۇقۇش-ماسلىق ئىدى. بۇ ئۇقۇشماسلىقنى سۈبۈن ھېدىننىڭ ئۆزى تۇغدۇرغانىدى. سۈبۈن تۇنجى قېتىم خەرىتە سىزىۋېتىپ، بۇ ئاجايىپ ھەيۋەتلىك مۇز چوققىغا قاراپ، قىرغىز يول باشلىغۇچىدىن: «ئاۋۇ ئەڭ ئېگىز چوققىنى نېمە دەيدۇ؟» دەپ سورايدۇ. يول باشلىغۇچى: «مۇزتاغ ئاتا» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، سۈبۈن ھېدىن بويىسۇندۇرۇش تەس بولغان بۇ تاغنى «مۇزتاغ ئاتا — مۇز تاغنىڭ ئاتىسى» دەپ ئاتايدۇ. ئەمەلىيەتتە سۈبۈن ھېدىننى يول باشلىغۇچى تاغنى «مۇزتاغ ئاتا» دېمىگەن، بەلكى ئۇ: «بۇ تاغنى ‹مۇزتاغ› دەيمىز، ئاتا» دېگەن. بۇ يەردە يول باشلىغۇچى سۈبۈن ھېدىننى ھۆرمەتلەپ «ئاتا» دېگەنىدى. دەرۋەقە، بۇ يەردە بۇ گەپنى چىقىرىشتا، بىر يەر نامىنى تۇزىتىدىغان مەقسەت يوق. ئەمەلىيەتتە «مۇزتاغ ئاتا» دېگەن نام چوڭقۇر شېئىرىي مەنىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، سۈبۈن ھېدىننىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى پىسخىكىلىق ئىزدىنىشىگىمۇ ئۇيغۇن ئىدى.

ئۇستى ـ ئۇستىلەپ يۇز بېرىپ تۇرغان قار گۈمۈرۈلۈش ھادىسىسى ۋە قار قارىغۇسى كېسىلىنىڭ توسالغۇسى تۈپەيلىدىن سۈبۈن ھېدىننىڭ «مۇزتاغ ئاتا» غا چىقىش يولىدىكى تۆت قېتىملىق تىرىشچانلىقى مەغلۇپ بولدى. بىراق، بۇ ئۇرۇنۇش سۈبۈن ھېدىننىڭ كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىگە تەسىر كۆرسەتتى، ئۆز نۆۋىتىدە مۇز تاغنىمۇ قانداقتۇر بىر خىل ئاجايىپ ھۆسن قوشتى.

1989 ـ يىلىنىڭ كۈز كۈنلىرىدە، مۇزتاغ باغرىدىكى سۇبېشى كەنتـ-ىدە، 90 ياشلىق قىرغىزچارۋىچىنىڭ ئاغزىدىن ئۇنىڭ ئاتىسى ئېيتىپ بەرگەن بىر ھېكايىنى ئاڭلاپ قالدىم: بۇنىڭدىن 100 يىل مۇقەددەم تاغ ئىلاھى زاھىر بولۇپ، مۇزتاغ چوققىسىغا جەڭ ئېلان قىلىشقا جۇرئەت قىلغان تۇنجى

① دېڭىز يۈزىدىن ئۆلچىنىدىغان بۇ ئېگىزلىكنى سۈبۈن ھېدىن ئۆزى ئۆلچىگەن، ئۇ ھازىر دېيىلمۇاتقان ئېگىزلىكتىن سەل پەرقلىنىدۇ.

چەت ئەللىكنى قوتقۇزۇپ قاپتىكەن. شۇ چاغدا بىردىنبىر ئەپسۇسلىنارلىق ئىش شۇ بولغانكى، قىرغىز بوۋاي مۇسابىقە ئېلان قىلغۇچىنى «feragis» دەپ ئاتىغانىكەن، تەرجىمان بۇ گەپنى شۇنداقلا قىلىپ «فەرەڭ ، يەنى فرانسۇز» دەپ تەرجىمە قىلىپ بەرگەنىكەن. بۇ ھېكايە دىققىتىمنى قوزغىمىدى. بىر يىلدىن كېيىن شۇبتسىيىگە باردىم، ئۇ يەردە ئۇيغۇر تىلى — چاغاتاي تىلىدىكى چەتتىن كىرگەن ئىبارىلەرنى پىششىق بىلىدىغان گۇننار ياررىڭ ئەپەندىدىن سوراپ بىلدىمكى، «feragis» دېگەن چاغاتاي تىلىدا «ياۋروپالىقلار» دېگەن مەنىنى بېرىدىكەن، ئەمەلىيەتتە شۇبتسىيىلىكلەرنى كۆرسىتىدىكەن. بۇ شۇبتسىيىلىك دىن تارقاتقۇچىلار قەشقەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان 19 ـ ئەسىردە تارقالغان ئىبارە ئىكەن. قىرغىز چارۋىچىلار ئارىسىدا ئۇزاقتىن ساقلىنىپ كەلگەن مۇزتاغقا ئالاقىدار ھېكايە سۆبەن ھېدىننىڭ بۇ يەرگە كەلگەنلىكى ۋە تۇنجى قېتىم «مۇزتاغ ئاتا» غا جەڭ ئېلان قىلغانلىقىنىڭ شۇ يەردە نەقەدەر چوڭ تەسىر پەيدا قىلغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

... فرانسىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى قوتقۇزۇشنىڭ ھاجىتى قالمىدى. مۇزتاغ ئاتىغا قىلىنىدىغان 5 ـ قېتىملىق يۈرۈش ھاۋا رايىنىڭ ناچارلىقىدىن كېچىكتۈرۈلدى. سۆبەن ھېدىن دىققىتىنى ئەمدى قار سىزىقى ئۈستىدىكى ئېگىزلىكتىن بىپايان قوملۇققا بۇرىدى. ئىككى مۇز چوققىنى بويسۇندۇرۇش ئىشىدا ئۇچرىغان ئۈدا مەغلۇبىيەت ئاجايىپ غەيرەت ـ شىجائەتلىك سۆبەن ھېدىننى 20 ـ ئەسىر ئېكسپېدىتسىيە تارىخىدىكى ئەڭ مەشھۇر ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىچىگە ئايلاندۇردى. چىققىلى بولمىغان بۇ ئىككى مۇز چوققىنىڭ بىرى ئەلۋەتتە مۇزتاغ ئىدى؛ يەنە بىرى سمۇۋول قىلىنغان چوققا بولۇپ، سۆبەن ھېدىننىڭ ئوتلۇق مۇھەببىتىنى قوبۇل قىلمىغان شۇبتسىيە قىزى ئىدى.

1895 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، 30 ياشقا تولغان تۇغۇلغان كۈنىنى ئۆتكۈزۈشكە ئىككى كۈن قالغان سۆبەن ھېدىن تەقەززالىق ئىچىدە قەشقەردىن تەكلىماكان قوملۇقىغا قاراپ يول ئالدى. بۇ قېتىم قوتقۇزۇشقا

موهتاج بولغان، لېكىن قۇتقۇزۇشقا ئېرىشەلمىگەن كىشى دەل سۇبۇن ھېدىنىڭ ئۆزى بولدى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيە تارىخىدا تەسىرى ئەڭ چوڭ، كومېدىيە تۈسى ئەڭ قويۇق بولغان چوڭ ئىشلارنىڭ بىرى — ئېكسپېدىتسىيىچى سۇبۇن ھېدىنىڭ «ھايات - ماماتلىق بايقاش» توغرىسىدىكى ھېكايىسىنىڭ پەردىسى ئېچىلدى...

2

1895 - يىلى 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، بۇ كۈن مەكتەپ بېزىسىدىكى ئاھالىلەرنىڭ خاتىرىسىگە ئۇزاقتىن - ئۇزاق ساقلىنىپ كەلگەن كۈن بولۇپ قالدى.

شۇ كۈنى تاڭ سەھەردە، سۇبۇن ھېدىنىڭ ئىخلاس بىلەن جاپدۇلغان قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنى مەكتەپ كەنتىنىڭ باشلىقى توختى خوجىنىڭ قوروسىدىن چىقتى. كارۋان شۇ قەدەر ھەيۋەتلىدىكى، ئۇ سەككىز تۆگە، ئىككى ئات، ئۈچ قوي، بىر خوراز، 10 مېكياندىن تەركىب تاپقانىدى؛ تۆگىلەرگە ئۈچ - تۆت ئايلىق ئوزۇق، جۇۋا، يۇڭ ئەدىيال ۋە باشقا قىشلىق كىيىملەر، ئۈچ مىلتىق، ئالتە تايانچا، تېرموموبتېردىن تارتىپ ئالتە مېتىر (ئېگىزلىك ئۆلچىگۈچ) گىچە بولغا پەننىي ئەسۋابلار... ئارتىلغانىدى. سۇبۇن ھېدىنىڭ ياردەمچىسى ئىسلامباي بىر يول باشلىغۇچى بىلەن ئىككى تۆگىچىنى بۇاستە باشقۇراتتى.

... ئېغىر يۈك ئارتىلغان تۆگىلەر مەكتەپ بوستانلىقىنىڭ توپىلىق تار يولىدا ئېغىر قەدەم تاشلاپ ئاستا كېتىپ باراتتى، كەنتتىكى ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممە ئادەم ئۇلارغا قارىشاتتى.

«ئۇلار ئەمدى مەڭگۈ قايتىپ كېلەلمەيدۇ» دېدى بىر بوۋاي ئۇنلۈك قىلىپ. «يۇكى بەك ئېغىر ئىكەن، تۆگىلەر ماڭالماي قاپتۇ!» دېدى يەنە بىر كىشى تۆگىچىلەرگە.

كەنتتىكى ھندىستانلىق بىر جازانىخور سودىگەر بىر چاڭگال داچەننى سۈپن ھېدىننىڭ بېشىغا چاچتى ۋە «سەپىرىڭلار خەيرلىك بولسۇن!» دەپ ئاق يول تىلىدى، باللار چۇرقىراشقىنىچە داچەنلەرنى تالىشىپ تېرىشتى، يۈزلىگەن ئادەم سۈپن ھېدىننىڭ كارۋىنىغا ئەگىشىپ ئاتلىق خېلى يەرگىچە بېرىشتى...

ئۇزاق ـ ئۇزاقلاردىن بۇيان قەشقەر، لايقىلىق، مەكىت، يەركەن...، تەكلماكان قۇملۇقىنىڭ چېتىگە جايلاشقان بوستانلىقلاردىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا قۇملۇقتىكى قەدىمىي شەھەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر كەڭ تارقالغانىدى، ئۇلار بىردىن بىرى شۇنداق ئاجايىپ، بىردىن بىرى شۇنداق راستتەك رىۋايەتلەر ئىدى. ئۇ زامانىدا نامرات ياقا بېزىلاردا بولسۇن ياكى ئاۋات شەھەرلەردە بولسۇن، قانداقتۇر بىر خىل «3 ـ كەسىپ» — بايلىق ئىزدەش كەسپى پەيدا بولغانىدى. ھەر قېتىملىق بېڭى بوران ـ چاپقۇن بېسىققاندا، ئىشلەپچىقىرىشقا قولى بارمايدىغان بەزى كىشىلەر تۆگىلەرگە مىنىپ قۇملۇققا قاراپ يول ئالاتتى. ئۇلار ئاللىقاچان قۇم ئاستىدا قالغان، كېيىن بوران ئېچىۋېتكەن قەدىمىي شەھەر، ئاسار ئەتىقىلەرنى ئىزدىشەتتى. بەزىلەر بۇنىڭ بىلەن بىردىنلا باي بولۇپ كەتسە، بەزىلەر شۇ كەتكىنىچە قايتىپ كېلەلمەيتتى. قەدىمىي شەھەرلەرنى بايقاش ۋە بايلىق ئىزدەش جەريانى توغرىسىدا ھەرقايسى بوستانلىقلاردا كەڭ تارقالغان ھېكايىلەرنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلمەكە تولغان ئاقساقاللارمۇ پەرق ئېتەلمەيتتى، — پاكىتنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، قۇملۇقتىن ئىبارەت ھالاكەت رايونىغا بېرىپ كۆرۈپ بېقىشتىن ئۆزگە چارە يوق ئىدى. سۈپن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى دەل ئەنە شۇنداق قىلدى.

كېيىنكى قۇملۇققا ئېكسپېدىتسىيە قىلىش جەريانى سۈپن ھېدىننىڭ خىلالانغان جابدۇقلىرىنىڭ ھېچقانداق رول ئوينىمىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

ئۇ مەكتتىن چىقىپ ئالدى بىلەن مارالبېشىدىكى غايىۋى جەننەت كەبى جاي بولغان يەركەن دەرياسى ساھىلى ئورمانلىقىغا بېرىپ كەلدى. مارالبېشىدىكى مۇقەددەس تاغ — مازارتاغ سۈپن ھېدىندا قانداقتۇر بىر

خىل خيال پەيدا قىلغان بولسا كېرەك، ئۇ يەركەن دەريادىن خوتەن دەرياسى بويىدىكى يەنە بىر مازار تاغقا ① قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇ يەركەن دەريادى بىلەن خوتەن دەريادى ئارىلىقىدىكى بىپايان قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتكەندە، رىۋايەتلەردە دېيىلگەن قەدىمىي شەھەردىن بىرنىمۇ ئۇچراتمىدى، بايلىقتىن بىرنىمۇ بايقىمىدى، ئەكسىچە كۆز مىڭ جەبىر ـ مۇشەققەتلەرگە يولۇقۇپ، پۈتكۈل ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى دېگۈدەك ھالاك قىلۇەتتى. ئۇ قۇملۇقنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى تۆۋەن مۆلچەرلەپ، ئۆزىنىڭ ئامەت ـ تەلىيىنى يۇقىرى مۆلچەرلىگەنىدى. سۇبن ھېدىننىڭ خوتەن دەرياسىنىڭ غەربىدىكى قۇملۇقتا بەختسىزلىككە ئۇچراپ، يەنە خوتەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى كۆلچەكتە نىجادلىققا ئېرىشكەن سەرگۈزەشتىسى بۇ ـ گۈنكى كۈندە غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيە تارىخىدا بىر كلاسسىك باب بولۇپ قالدى.

سۇبن ھېدىننىڭ بۇ سەرگۈزەشتىلىرىنى دەسلەپكى قېتىم ئوقۇغىنىم ـ دىلا جەزىم قىلدىمكى: پۈتكۈل تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىدە يەركەن دەرياسى بىلەن خوتەن دەرياسى ئارىلىقىدىكى قۇم دېڭىزى ئەڭ ئاۋۋال پەيدا بولغان. چۈنكى، ئۇنىڭ قۇم دۆۋىلىرى بەك زىچ، بەك ئېگىز، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىچكى قىسمى بەك «ئۆلۈك» ئىدى. دەرۋەقە، بۇ بىر قىياس، بۇنى يەنىلا ئىلمىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ. بىراق، مېنىڭ قارىشىم شۇكى، تارىم ئويمانلىقىدىكى شامال يۆنىلىشىنىڭ «يېتىشتۇرۇشى» ئارقىسىدا، بۇ قۇملۇق ئۇنىڭ غەربىي چېتىدە پەيدا بولغاندا، باشقا جايلىرى يەنىلا بوستانلىق ئىدى. يەنە كېلىپ، سۇبن ھېدىننىڭ 1895 ـ يىلى يازدىكى «ھالاكەت سەپىرى» ئەمەلىيەتتە بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىدى دەپ ئويلايمەن.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، سۇبن ھېدىننىڭ شۇ قېتىمقى مەغلۇبىـ يەتلىك ئېكسپېدىتسىيىسى — تەكلىماكان قۇملۇقىغا قىلىنغان ئېكسپېدىتـ

---

① تەكرارلىنىش ساقلىنىش ئۈچۈن، ئادەتتە يەركەن دەريادى بويىدىكى مازارتاغ غەربىي مازارتاغ، خوتەن دەريادى بويىدىكى مازارتاغ شەرقىي مازارتاغ دېيىلىدۇ. كىشىلەر تىلغا ئالىدىغان مازارتاغ ئاساسەن خوتەن دەريادى بويىدىكىنى كۆرسىتىدۇ.

سىيىدىكى نۇقتىلىق سەھىپە، 20 ـ ئەسىر جۇڭگو غەربىي قىسىم ئېكسپې-دىتسىيە تارىخىنىڭ مۇقەددىمىسى، سۇبۇن ھېدىنىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى جانلىق، مۇشەققەتلىك، ئەگرى ـ توقاي ئېكسپېدىتسىيە ھاياتى مۇشۇ ھالاكەتلىك بالا ـ قازادىن باشلانغان.

سۇبۇن ھېدىن پۇتۇن تۆگىلىرىدىن ئايرىلىش ①، ئىككى تۆگىچىنى قۇربان قىلىش، مۇتلەق كۆپ قىسىم قىممەتلىك بۇيۇملىرىدىن ۋاز كېچىش بەدىلىگە، جان تالىشىپ ـ تىرمىشىپ ئاخىر خوتەن دەريا‌سى بويىدا ھالاكەتتىن قۇتۇلۇپ قالدى. ھالبۇكى، باشقا ئادەم بۇ زىيانغا بەرداشلىق بېرەلمەس ئىدى، سۇبۇن ھېدىن بولسا بەرداشلىق بەردى ۋە كىشىلەر ئۈچۈن ئۆمۈرلۈك تەربىيە بولۇپ قالدى. ئۇ قىممەت باھالىق فوتو ئاپپاراتىنى ۋە مىڭ پارچىدىن ئارتۇق پىلىونكىنى يوقىتىپ قويدى، ئەمما ئۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە رەسسام بولۇپ يېتىشتى؛ ئۇ قۇملۇقتا يول بولمىسمۇ مېڭىۋەردى، ئەمما ئۇ دەندەن ئۆيىلۈك («تەكلىماكان قەدىمىي شەھىرى»)، قارادۆڭ، مازارتاغدىكى تۇبۇت قەلئەسى... قاتارلىق مۇھىم قەدىمىي شەھەر خارابىلىرىنى ئۇچراتتى.

بۇنىڭدىن باشقا، سۇبۇن ھېدىن يەنە توڭگۇزباستىدىكى ئېپتىدائىي كەنتنى زىيارەت قىلدى، تەكلىماكان قۇملۇقىنى جەنۇبتىن شىمالغا دەسلەپ-كى قېتىم كېسىپ ئۆتۈپ ياۋا تۆگە گۇلىستانىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلىدى. دەرۋەقە، تېخىمۇ مۇھىمى ئۇ لوپنۇر چۆللۈكىگە يېتىپ باردى، «كرورانىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى» — كۆنچىقان بەگنىڭ كۇتۇۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى، يەنە تارىم دەريا‌سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قالايمىقان سۇ سىستېمىسى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، «ئەسرلىك بەس ـ مۇنازىرە» بولغان «لوپنۇر كۆلىنىڭ ئورنى» ئۈستىدە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتلىك بىر قەدەمنى باستى. سۇبۇن ھېدىن شۇ قېتىمدىكى ئېكسپېدىتسىيە داۋامىدا لوپنۇرلۇقلار، لوپنۇركۆلى بىلەن 40 يىللىق تارىخىي قىسمەتلىك باغلىنىش ئورناتتى.

---

① خوتەن دەريا‌سى بويىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ سەككىز تۆگىسىدىن بىر ئاق تۆگىسىلا قالغان. بۇ تۆگىمۇ ئاچلىق ۋە ھارغىنلىق دەستىدىن ئاقسۇدا ئۆلۈپ كەتكەن.

باشقىلارغا ئوخشمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇ ئادەتتىكى قانۇنىيەت بويىچە «بەش ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ، ئالتە سەركەردىنى يېڭىپ»، ئاخىر «مەكىت شەھىرىگە يول ئالىدىغان» ئىشنى قىلماي، ئەكسىچە ھالاكەتتىن پارلاق مەنزىلگە قەدەم تاشلىدى.

غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى — «ھايات ـ ماماتلىق بايراۋان» دا خاتىرىلەنگەن چۆل ـ بايراۋان، دەريا ـ كۆل ھەققىدىكى ھېكايىلەر — سۆزىن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىدىكى خاسىيەتلىك باش سەھىپە!

3

1991 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، شۆبىتسىيىنىڭ ئۇنىۋېرسىتېت شەھىرى ئۇپسالادا قەدىناس دوستۇم، يازغۇچى راسېر بورگ بىلەن كۆرۈشتۇم. راسېر ماڭا كىم ئارتۇق سودىسى يەرمەنكىسىدىن يېڭىلا ئالغان سۆزىن ھېدىننىڭ ئون نەچچە پارچە سىزما رەسىمنى، ئالتە پارچە خېتىنى كۆرسەتتى، سۆزىن ھېدىن بۇ خەتلەرنى پىشقەدەم موزدۇز ستېرلىنستروم ئۇستىغا يازغانىكەن. ئۇلارنىڭ مەزمۇنى ئاساسە ئوخشاش، ھەممىسىدە ئۇستامغا رەھمەت ئېيتىلغان ھەم بىر جۈپ ئۆتۈكنىڭ پۇلى ھېسابىغا ئالتە كرونا پۇل ئەۋەتكەنلىكى يېزىلغانىكەن. كېيىن شۆبىتسىيە دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدا سۆزىن ھېدىننىڭ بارلىق خەت ـ چەكلىرىنىڭ كۆپىيىسىنى كۆرۈش ئارقىلىق، سۆزىن ھېدىننىڭ ھەر يىلى خوتەن دەريا‌سى بويىدا قۇتۇلۇپ قالغان ئاشۇ كۈنگە كەلگەندە، موزدۇزغا ئاشۇنداق «رەھمەت خېتى» يېزىپ تۇرغانلىقىنى ئىسپاتلاشقا مۇۋەپپەق بولدۇم. مەن كۆرگەن ئالتە پارچە خەت ئۇنىڭ خەتلىرىنىڭ بىر قىسمىلا ئىدى. بۇ خەتلەرنىڭ يېزىلىشىغا شۇ ئىش سەۋەب بولغانكى، سۆزىن ھېدىن 1895 ـ يىلى يازدا جان تالىشىپ يۈرۈپ خوتەن دەريا‌سى بويىغا يېتىپ بارغاندا، بۇ دەريانىڭ «پەسىللىك دەريا» ئىكەنلىكىنى بايقىغان، بۇ دەل «سۇ قۇرۇغان مەزگىل» بولغاچقا، دەريادا سۇ يوق

ئىدى. ئۇ كۈتمىگەن يەردىن قىرغاقتا بىر كۆلچەكنى ئۇچرىتىپ قالغان، موزدۇز تىكىپ بەرگەن پۇختا ئۆتۈكىگە سۇ قاچىلاپ، ئۆزىنىڭ، بولۇپمۇ تۆگىچى قاسىمئاخۇنىنىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇپ قالغان. مانا بۇ كۆلچەك ئېكسپېدىتسىيە تارىخىغا پۈتۈلگەن مەشھۇر «تەڭرى ئاتا قىلغان كۆلچەك» نىڭ ئۆزى. بۇنىڭدىن خوتەن دەرياسىنىڭ غەربىدىكى قۇملۇقتا يولۇققان سەرگۈزەشتىنىڭ سۈبىن ھېدىنىنىڭ ھاياتىغا قانداق چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى، سۈبىن ھېدىنىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىغا قانداق تامغا باسقانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

بۇ ئىشتىن كېيىن، باشتا سۈبىن ھېدىنىنىڭ ئۆزى ۋە باشقا غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى، ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىي يۇرت ئېكسپېدىتسىيىسى ئىسىگە دائىر ئەسەرلەرنىڭ ئوقۇرمەنلىرى ۋە تەتقىقاتچىلىرى شۇ قەدەر خىل جابدۇلغان ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنىنىڭ ھالاك بولۇشىنىڭ سەۋەبى ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ باردى. چقىرىلغان يەكۈن شۇكى، بىرىنچى، بېتەرلىك سۇ ئېلىۋالمىغان؛ ئىككىنچى، قۇملۇق ھەققىدىكى بىلىم كەمچىل، سۇ بولمىسا، قۇملۇققا ئېكسپېدىتسىيە قىلىشتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى. سۈبىن ھېدىنىنىڭ كارۋىنى ئۇچۇن ئۇنچىۋالا جىق ئوزۇق، كىيىم، قورال ۋە ئەسۋاب ئېلىش بىھاجەت ئىدى، بېتەرلىك سۇ ئالمىغانلىقى ۋەجىدىن سۈبىن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ تۆگىچىلىرى كېيىنكى كۈنلەردە كونسېرۋا، توخۇ قېنى، قوي قېنى، تۆگە سۈيدۇكى... دېگەندەكلەرگە تايىنىپ ئۇسسۇزلۇقنى بېسىپ كەلگەن. دەل مۇشۇ ئۇسسۇزلۇق تەيبارلىقى شۇ قەدەر پۇختا بولغان ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىنى ھالاكەت گىردابىغا ئاپىرىپ قويغان، قۇملۇقمۇ شۇنداق، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى سۈبىن ھېدىنىنىڭ قۇملۇق توغرىسىدىكى — بولۇپمۇ تەكلىماكان قۇملۇقى توغرىسىدىكى تونۇشى ئاساسەن كىتابتىن ۋە رىۋايەتلەردىن كەلگەن. ئۇ بۇ «بارسا كەلمەس» «ھالاكەت دېگىزى» غا تەۋەككۇل قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، قۇملۇقتىكى ئۆزىنىڭ پۈتۈن كۈچ — قۇۋۋىتىنى خورىتىپ تۇگەتكەن سان — ساناقسىز ئېگىز — پەس قۇم دۆۋىلىرىنى ۋە پايانسىز قۇم بارخانلىرى زەنجىرىنى بېلىپ يەتكەن. دەل

ئاشۇ قۇملۇقنىڭ ئاجايىپ ـ غارايىپ يەر شەكلى ئالاھىدىلىكى كىشىلەرنى كۆرۈپلا ئارقىغا داجىشقا مەجبۇر قىلغان، قەدىمدىن ھازىرغىچە قانچە ـ قانچىلىغان سەپەر قىلغۇچىلارنىڭ يۈرەك قېنى ۋە ئىشەنچىنى خورىتىپ تۈگەتكەن.

بۇ ئىككى سەۋەبتىن باشقا، كىشىلەر ئانچە بىلىپ كەتمىگەن يەنە بىر سەۋەبمۇ بار. ئۇ بولسىمۇ، سۈبەن ھېدىن قۇملۇققا ئېكسپېدىتسىيە قىلىشقا تولىمۇ مۇڭاپىق كەلمەيدىغان پەسل — باش يازنى تاللىۋالغان. شۇ قېتىمقى بۇاستە كەچۈرمىش ئارقىلىق تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ 5 ـ، 6 ـ ئايلاردىكى ئەھۋالى سۈبەن ھېدىننىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ قالغان. ئۇ شۇنىڭدىن كېيىن قۇملۇققا يەنە نۇرغۇن قېتىم ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ مىسلى كۆرۈلمىگەن بايقاشلارغا ئېرىشتى، بىراق ئۇ قۇملۇققا ئىككىنچىلەپ ياز پەسلىدە كىرمىدى. سۈبەن ھېدىن بۇ ساۋاقنى ئېسىدىن چىقارمىدى.

ئەگەر سېلىشتۇرۇشقا توغرا كەلسە، تۆۋەندىكى ئەھۋاللارنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشۈم كېرەك: 1895 ـ يىلى 5 ـ ئايدا سۈبەن ھېدىن پۈتۈن قوشۇننى دېگۈدەك ھالاك قىلىپ، خوتەن دەرياسىدا ئۇلگىلى تاس قالغان؛ 1980 ـ يىلى پېك جيامۇ لوپنۇر قۇملۇقىدا قازا قىلغان؛ 1996 ـ يىلى 6 ـ ئايدا يۇ چۈنشۇن باياۋاندا ھاياتىدىن ئايرىلغان. بۇلارلا ئەمەس، 1984 ـ يىلى يازدا مەنمۇ قۇملۇقنىڭ پېژغىرىم ئاپتېپىدا كۆيۈپ «سېسىپ» قالغىلى تاس قالغان.

قۇملۇق — سۈبەن ھېدىننىڭ ئەڭ ياخشى دوستى، ئۇ ئۆز مۇھەببەتىدە ئۆكۈشسىزلىققا ئۇچرىغان چەت ئەللىك ياشنى تارىختا شان ـ شەرەپ قالدۇرغان ئېكسپېدىتسىيىچى قىلىپ يېتىشتۇردى؛ قۇملۇق — سۈبەن ھېدىننىڭ ئەڭ چوڭ دۈشمنى، ئۇ ئېكسپېدىتسىيىچىنىڭ ھەربىر سەۋەنلىكىگە ھەر ۋاقىت كۆز تىكىپ تۇراتتى ۋە ئەڭ كىچىك سەۋەنلىكىنى ئەڭ چوڭ قىلىتاقا ئايلاندۇرۇشقا ھەرقاچان تەييار تۇراتتى.

نېمىلا دېمەيلى، 1895 ـ يىلىدىكى قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيىسى بولمىغان بولسا، ئېكسپېدىتسىيىشۇناس سۈبەن ھېدىن بولمىغان بولاتتى. جۈڭ-

گونىڭ غەربىي يۇرتىغا ئېكسپېدىتسىيە قىلىش تارىخىنىڭ رەڭدارلىقىمۇ ئاجىزلىشىپ قالغان بولاتتى.

4

سۆبن ھېدىن شۇ قېتىمقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىسىنى تامام-لاپ شۆبتسىيىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، كىتاب سودىگىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن «ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈش» ناملىق ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسىنى يېزىپ چىقتى. «ھايات ـ ماماتلىق بايقاش» — «ئاسىيانى كېسىپ ئۆ-تۈش» دېگەن كىتابتىن ئېلىنغان خەتەر ۋە ئەگرى ـ توقايلىق بىلەن تولغان ئاجايىپ رەڭدار قىسىم.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سۆبن ھېدىنىڭ باشقا ئەسەر-لىرىدىمۇ شۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىگە ئالاقىدار مەزمۇنلار بار. ئالايلۇق، ئۇنىڭ «مېنىڭ ئالدىنقى يېرىم ئۆمرۈم» — «ئاسىيا كىندىكىگە سەپەر» (يەنە بىر نامى «مېنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ھاياتىم») تە مۇناسىپ تەسۆرلەر بار. ئەگەر بۇ ئىككى كىتابنى سېلىشتۇرساق، ئىش يەنە شۇ بىر ئىش، ئاپتور يەنە شۇ بىر ئاپتور بولسىمۇ، ئىككى كىتابنىڭ كونكرېت مەزمۇنى جەھەتتە بىرى بىرىنىڭكىنى تەكرارلىغان ئىش يوقلۇقىنى بايقايمىز، بولۇپمۇ «ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈش» نى سۆبن ھېدىن شۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە-سىنى ئەمدىلا ئاياغلاشتۇرغان، خاتىرىسى يېڭى ۋاقتىدا يېزىشقا كىرىشكەن، ۋەقەلىكنىڭ ئۆزىنى يېزىشنى ئاساس قىلغان، ئۇنىڭدىكى جانلىق، كونكرېت تەسۆرلەر كىشىنى ئاشۇ مۇھىتنىڭ ئۆزىدە تۇرۇۋاتقاندەك تۇيغۇغا كەلتۈرە-دۇ. «ئاسىيا كىندىكىگە سەپەر» 20 يىلدىن كېيىن سۆبن ھېدىنىڭ ھاياتىي ئىشلىرى تۆۋەن باسقۇچقا كىرگەن مەزگىلدە يېزىلغان، قايتا ئويلە-نىش ۋە ئەسلەش بۇ كىتابنىڭ ئاساسىي روھى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئىككى كىتابنى سېلىشتۇرۇپ ئوقۇغاندا، ئاندىن مۇكەممەل تەسىراتقا كەلگىلى بولىدۇ. ئوخشاشمىغان ئۇسلۇب بىلەن ئوخشاش ئۇنۇم ھاسىل قىلىش،

ئوپمۇئوخشاش قىلىپ قويماسلىقتىن ئىبارەت يېزىقچىلىق ئۇسۇلى دەل سۇبۇن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. سۇبۇن ھېـ دىن ئوخشاشمىغان نۇقتا، ئوخشاشمىغان نەزەر دائىرىسىنى تەكرار ئىزدەش ئارقىلىق ئوخشاشمىغان ۋەقەلىكنى تاللاپ، ئوخشاش بىر جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسىنى يىغىرىلمەس سېھرىي كۈچكە ۋە كىشىگە ھەمىشە يېڭى بىلىنىپ تۇرىدىغان ئوقۇش تەسىراتىغا ئىگە قىلغان. بۇ ھال ئۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە كەچۈرمىشـ لىرىنىڭ مول مەزمۇنلۇقلۇقى ۋە رەڭدارلىقىنى، ئۇلارنى تەكرارلاشنىڭ ھاجەتسىزلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىپلا قالماي، سۇبۇن ھېدىننىڭ ئۆزىنىڭ باسقان قەدەملىرى بىلەن كىشىلىك ھاياتنىڭ قىممىتىنى نامايان قىلغان ئېكسپېدىتسىيىچى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئېكسپېدىتسىيە پائالىيـ تىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن ئېكسپېدىتسىيىچى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

چوڭ ھەجىملىك كىتاب — «ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈش» نىڭ خەنزۇـ چە تەرجىمە نۇسخىسى نەشر قىلىنمىغان ئەھۋالدا ئوقۇرمەنلەرنىڭ — خۇسۇسەن ياش ئوقۇرمەنلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان چۈشەنچىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ئۈمىدىدە، شۇنداقلا يېڭى ئەسىردە غەربىي شىمالنى ئېچىش تەدبىرى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىيالى يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈمىدىدە، شۇ كىتابنىڭ ئىچىدىكى مەزمۇنى نىسبەتەن مەركەزلىك بولغان «ھايات ـ ماماتلىق بايقاش» نى تەرجىمە قىلىپ نەشرىدىن چىقاردۇق.

1. قۇملۇق ھەققىدە رىۋايەت

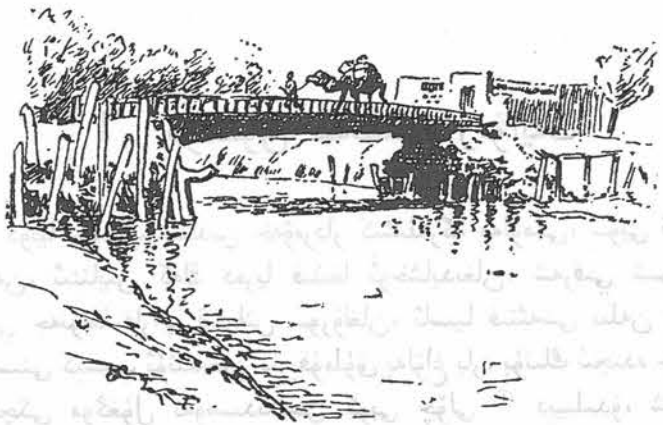
دۇنيا جۇغراپىيەسىدىن خەۋەردار كىشىلەرگە مەلۇمكى، سۇيى قۇرۇپ كەتكەن، ئىنتايىن كەڭ دەريا قىنىغا ئوخشايدىغان، شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ قىيپاش سوزۇلغان، ئاسىيا قىتئەسى بىلەن ئافرىقا قىتئەسىنى كېسىپ ئۆتىدىغان بىر قۇملۇق بەلۋاغ بار. بۇنىڭ ئىچىدە جۇڭگو ۋە ئىچكى موڭغۇل تەۋەسىدىكىسى گوبى چۆلى ① دېيىلىدۇ، شىنجاڭ تەۋەسىدىكىسى (گوبى چۆلىنىڭ غەربىي چېتىدىكىسى) تەكلىماكان دېيىلىدۇ؛ رۇسىيىگە. تەۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكىسى قىزىلقۇم ۋە قاراقۇم دېيىلىدۇ؛ پارس ② زېمىنىدىكىسى دەشتى كەبىر؛ ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى ئوتتۇرا شەرقتىكى قۇملۇق؛ ئاخىرقىسى شىمالىي ئافرىقىدىكى سەھرايى كەبىر قۇملۇقتۇر.

بۇ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن قۇملۇق بەلۋاغ ئىچىدە ئەڭ قاقاس جاي يەنىلا تەكلىماكاندۇر. بۇ قۇملۇق يەركەن دەريا‌سى ياكى تارىم دەريا‌سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن باشلىنىپ، شىزاڭنىڭ شىمالىي چېگرىسى بولغان ھەيۋەتلىك قوروم تاغ تىزمىسىغچە بارىدۇ. ئۇ ئەزەلدىن كىشىلەرگە تونۇشلۇق بولمىغان بىپايان قاقاس رايون ئىدى. مەن 1895 ـ يىلى ئەتىيازدا، بۇ زوننىنى ئەلمىساقتىن بۇيان تۇنجى قېتىم كېسىپ ئۆتتۈم.

1894 ـ يىلى يازدىن باشلاپ قەشقەرنىڭ خىتاي شەھىرى — يېڭىشەھەردە قىسقا ۋاقىت تۇردۇم، ئۇ جۇڭگونىڭ تارىم رايونىنىڭ مەركىزى ئىدى.

---

① گوبى چۆلى — بۇگۈنكى «بادانگىلىن» قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ.
② پارس — بۇگۈنكى ئىرانىنى كۆرسىتىدۇ.

19 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرىدىكى قەشقەرنىڭ شەھەر ئەتراپىدىكى ياغاچ كۆۋرۈك

مەن پامىر ئېگىزلىكىدە تۆت ئاي تۇردۇم، يەنە كېلىپ مۇزتاغ ئاتتدا① كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان قىرغىزلار بىلەن بىللە تۇردۇم. شۇ مەزگىلدە بۇ تاغنىڭ 7880 مېتىرلىق چوققىسىغا تۆت قېتىم چىقىشقا ئۇرۇنۇپ ھېچقايسىسىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدىم.

1895 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ بېشىدا بارگاھىمنى يەركەن دەرياسى بويىدىكى لايقىلىق دېيىلىدىغان مەينەت ـ مالىمان بىر جايغا يۆتكىدىم، مەقسىتىم كېيىنكى قەدەمدىكى قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيىسىگە تەييارلىق كۆرۈش ئىدى.

يەرلىكلەر ۋە جۇڭگونىڭ ئەمەلدار مەھكىمىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى مېنىڭ تەكلىماكاننى كېسىپ ئۆتۈش پىلانىمنى ئاقمايدىغان پىلان دەپ قارىشاتتى. بىراق، ئۇلار شۇنى بىلمەيتتىكى، ئاڭلىسا كىشىنىڭ قورقۇسى كېلىدىغان ئاشۇ گەپلەر ئەكسىچە ماڭا ئىلھام بەرگەنىدى، تەسەۋۋۇرۇمنى كىشىنى تېخىمۇ گاڭگىرىتىپ قويىدىغان بىر خىل سېھرىي كۈچكە ئىگە

① بۇ يەردە سۆزنى ھېدىن «مۇزتاغ» نى «مۇزتاغ ئاتا» دەپ خاتىرىلىۋالغان.

قىلغانىدى، مەن ئۇ گەپلەر بىلەن قۇملۇق ئالدىدا مۇشكۈلاتلاردىن قورقۇپ ئارقىغا چېكىنمەيتتىم.

كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، يەركەن دەريا‌سى بىلەن خوتەن دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى قۇملۇقتا قەدىمدە بىر چوڭ شەھەر بولغانكەن، بىراق بۇ شەھەر ئۇزاقتىن بۇيان قۇملۇق ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغانكەن، «تەكلىما‌كان» ئەسلىدە شۇ شەھەرنىڭ نامى ئىكەن، كېيىن پۈتكۈل قۇملۇقنىڭ نامى بولۇپ قالغانكەن، قۇملۇقنىڭ ئىچكىرى قىسمىدا جىن ـ شايا‌تۇنلار پەيدا بولۇپ تۇرىدىكەن. ئۇ يەردىكى ئۆيلەرنىڭ تامىلىرى ئارىسىدا ئالتۇن ـ كۈمۈشلەر كۆمۈلۈپ ياتىدىكەن. مۇبادا بىراۋ كىشىپ ئۇ ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى تۆگىگە ئارتىپ ئېلىپ كەتمەكچى بولسا، جىن ـ شايا‌تۇنلار تۇشمۇتۇشتىن قۇتراپ چىقىپ ئۇ كىشىگە چاپلىشىۋېلىپ كەتكىلى قويمايدىكەن. ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى تاشلىۋەتسە، ئاندىن جېنىنى ساقلاپ قالالايدىكەن.

بىرنەچچە تېرىقچى ماڭا قۇملۇق ئارىسىدا نۇرغۇن قەدىمىي شەھەر‌لەرنىڭ كۆمۈلۈپ ياتقانلىقىنى راستلا دەپ بەردى. 80 ياشلىق بىر بوۋاي پىلانىمنى ئاڭلاپ يوقلاپ كەلدى. ئۇ ماڭا مۇنداق گەپلەرنى ئېيتىپ بەردى: ئۇنىڭ ياش ۋاقتىدىكى بىر تونۇشى قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈپ خوتەندىن ئاقسۇغا بېرىش سەپىرىدە ق ملۇقتا ئېزىپ قېلىپ، بىر قەدىمىي شەھەرگە بېرىپ قاپتۇ. شەھەرنىڭ ئۆيلىرىدە نۇرغۇن جۇڭگوچە كەشلەرنى كۆرۈپتۇ، كەشلەرنى شۇنداق تۇتۇپ بېقىشىغا، ئۇلار شۇ ھامان كۈلگە ئايلىنىپ كېتىپتۇ؛ يەنە بىر كىشى ئاقساقمارال دېگەن يەردىن يولغا چىقىپ قۇملۇققا كىرىپ، بىلىپ ـ بىلمەي بىر قەدىمىي شەھەرگە كىرىپ قاپتۇ، ۋەيرانە ئۆيلەردىن نۇرغۇن كۈمۈش تېپىۋاپتۇ، خالتىسى ۋە يانچۇقلىرىنى كۈمۈشكە تولدۇرۇپ، بۇ شەھەردىن چىقىپ كېتەي دەپ مېڭىشىغا، بىر توپ ياۋا مۇشۇك ئالدىغا ئېتىلىپ كەپتۇ، ئۇ كىشى كۈمۈشلەرنى تاشلىۋېتىپ قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ. بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ يۇرىكى يوغىناپ، باي بولۇش خىيالى قوزغىلىپتۇ ـ دە، قۇملۇققا يەنە كىرىپتۇ. بىراق، ئۇ ھېلىقى سىرلىق قەدىمىي شەھەرنى زادىلا تاپالماپتۇ. قۇم ئۇ شەھەرنى كۆمۈۋېتىپتۇ.

خوتەندە بىر ئىسلام مۇرتىنىڭ تەلىيى ئوڭدىن كەلگەنىكەن. ئۇ خەققە جىق قەرزدار بولۇپ قاپتۇ، ھەقدار قەرزنى سۈيلەپ ئۇنىڭ ھېچ ھالىنى قويماپتۇ، ئۇ بەخرامان ئۆلۈپلا كېتەي دەپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىپتۇ. بىراق، ئۇ قۇملۇقتىن دۆۋە ـ دۆۋە ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى تېپىۋاپتۇ، ھازىر ئۇ بىر كاتتا باي بولۇپ كېتىپتۇ، سانسىزلىغان كىشىلەر شۇ كىشىدەك باي بولۇپ كېتىش ئارزۇسىدا قۇملۇققا كىرىشىپتۇ ـ يۇ، شۇ كەتكەنچە قايتىپ كېلەلمەپتۇ.

مېنى يوقلاپ كەلگەن بۇۋاي مۇنداق دەپ كېسىپ ئېيتتى: كۆمۈكلۈك بايلىقنى تاپمەن دېگەن كىشى ئالدى بىلەن جىن ـ شايتانلارنى قويماي قوغلاپ چىقىرىشى كېرەك، چۈنكى ئۇ جىن ـ شايتانلار يولۇچىلارنىڭ بېشىنى قايدۇرۇپ ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ كىشى ئۇيان يۇرۇپ، بۇيان يۇرۇپ يەنە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى بېسىپ ئۆتكەن يولغا كېلىپ قالىدۇ ـ دە، ئاخىر مادارىدىن كېتىپ يىقىلىپ ئۆسىۋزلۇقتىن ئۆلۈپ كېتىدۇ.

1895 ـ يىلىدىكى خوتەن شەھىرىنىڭ كوچا مەنزىرىسى

لايقىلىقتا يەنە بىركىشى مۇنداق گەپنى دەپ بەردى: ھېلىقى غايىب

بولغان سرلىق قەدىمىي شەھەر (يەرلىكلەر ئۇنى «سايچاتاق» ياكى «جىن-قىلتاق» دەيدىكەن) بۇ يەردىن 15 كىلومېتر نېرىدا، لايقىلقىنىڭ غەربىدە ئىكەن. نەچچە يىلنىڭ ئالدىدا بەزىلەر ئۇنى كۆرۈپتىكەن. بىراق، شۇنىڭ-دىن كېيىن ئۇنى ھېچكىم تاپالماپتۇ. پەقەت ھەممىگە قادىر خۇدالا ئادەمنى ئۇ يەرگە باشلاپ بارالايدىكەن. نەچچە كۈننىڭ ئالدىدا يەركەن دېگەن يەردىن 12 كىشى بايلىق ئىزدەپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىپتۇ، بايلىق ئىزدىگۈ-چىلەر ئەتىيازدا يولغا چىقىشنى راۋا كۆرىدىكەن. چۈنكى، ئۇلار شۇ چاغدا قۇملۇقتا چىققان بوراننىڭ بايلىقنى ئېچىۋېتىشىنى ئۈمىد قىلىدىكەن. بىراق، يەنە بىر كىشى بىر ئاي ئىلگىرى بايلىق ئىزدەپ چىقىپ كېتىپتىكەن، ھازىرغىچە قايتىپ كەلمەپتۇ.

يەركەن شەھىرىگە بارغاندىن كېيىن بەزىلەردىن يەنە مۇنداق گەپلەر-نى ئاڭلىدىم: قۇملۇقتا سەپەر قىلىۋاتقان كىشى كىمدۇر بىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىسمىنى چاقىرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلايدىكەن، ئۇ ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراپ ماڭسا ئېزىپ كېتىپ، شۇنىڭ بىلەن ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلۈپ كېتىدىكەن. بۇ رىۋايەتنى ئوتتۇرا قەدىمكى ئەسىردە ياۋروپاغا مەشھۇر ساياھەتچى، ۋېنت-سىيىلىك ماركو پولو لوپنۇر قۇملۇقى ئۈستىدىكى خاتىرىسىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن. ئۇ مۇنداق دېگەن: ساياھەتچىلەر كېچىدە سەپەر قىلىۋاتقىنىدا، ئۇلاردىن بىرەرى ھەمراھلىرىنىڭ كەينىدە قېلىپ ئۇخلاپ قالسا، ئويغانغان-دىن كېيىن ھەمراھلىرىنى قوغلىشىپ كېتىۋاتقىنىدا، جىن ـ شايتانلىرىنىڭ قىلغان گەپلىرىنى ئاڭلايدىكەن، جىن ـ شايتانلار ھەتتا ئۇنىڭ ئىسمىنى چاقىرىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قايمۇقۇپ كېتىپ ئېزىپ قالىدىكەن ـ دە، ھەمراھلىرىنى زادىلا تاپالمايدىكەن. نۇرغۇن ئادەم ئەنە شۇ تەرىقىدە قۇملۇقتا ئۆلۈپ كەتكەن؛ ماركو پولو جەزىم قىلىپ شۇنداق دېگەن:

بۇ رىۋايەت ۋە ئەپسانىلەردىن ئالدى بىلەن شۇنداق يەكۈن چىقاردىم، بۇ يەردىكى قۇملۇق ئەتراپىدىكى شەھەر ـ يېزىلاردا نۇرغۇن بىكار تەلەت كىشىلەر بار ئىكەنكى، ئۇلار كۈنلەرنىڭ بىرىدە بايلىق ئىلاھى كېلىپ شۇ بەھىساب ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئۆزلىرىنىڭ قوينىغا تۆكۈپ بېرىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىدىكەن. بۇ خىلدىكى بايلىق ئىزدىگۈچىلەر توغرا كەسىپ

بىلەن شۇغۇللانمايدىغان كىشىلەر ئىكەن، قولۇم ـ قوشنىلىرى ئۇلاردىن بىزار ئىكەن، ئۇلار كۈنلىرىنى ئوغرىلىق، قاقتى ـ سوقتىلىق بىلەن ئۆتكۈزىدىغان كىشىلەر ئىكەن، شۇڭا ياقا يۇرتلۇقلار ئۇلاردىن ئالاھىدە پەخەس بولۇشى كېرەك ئىكەن.

بىراق، بۇ رىۋايەتلەر زادى قەيەردىن كەلگەن؟ ئاقار قوم كۆمۈۋەتكەن قەدىمىي كاتتا شەھەر — تەكلىماكان ھەققىدىكى رىۋايەت نېمە ئۈچۈن خوتەنده ۋە يەركەن، مارالبېشى، ئاقسۇلاردا تارقالغان؟ ئەجەبا، بۇ ئاشۇ يەرلىكلەرنىڭ خىيالىمۇ؟ ئۇلار ئېھتىمال ئاللىقاچان ئادەمزاتسىز قالغان ئاشۇ ئۆيلەرنى كۆرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇ ئۆيلەرنىڭ ئەڭ ئىنچىكە ـ كىچىك يەرلىرىنمۇ سۈرەتلەپ بېرەلىشى مۇمكىن.

ئۇلار ياۋروپالىقلارغا چاقچاق قىلىۋاتامايدىغاندۇ؟ ئۇلار ياۋروپالىقلارغا: بىراق قەدىمكى دەۋردە، بۈگۈنكى قۇملۇقتا كەڭ كەتكەن ئورمانلىقلار بولغان، بۇغا ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلار ياشىغان جايلارمۇ بولغان دېمەكچى.

ياق، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى تاسادىپىيلىق ئەمەس، چاقچاقمۇ ئەمەس.

بۇ رىۋايەتلەرنىڭ جەزمەن ئاساسى بار، جەزمەن ئورتاق مەنبەسى بار. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ كەينىده جەزمەن بىراق زامانىدا يۈز بەرگەن، ئاشۇ گەپلەرگە ئاساس بولىدىغان خىلمۇ خىل پاكىتلار بار. شۇڭا، مەن بۇ رىۋايەتلەرگە ھامان دىققەت بىلەن قۇلاق سالدىم، بۇ ھال باشلاش ئالدىدىكى سەپەرىمنىڭ ئادەمنى جەلپ قىلىدىغان سېھرىي كۈچىنى كۈنسايىن كۈچەيتىپ باردى، ھەتتا مېنى خەۋپ ـ خەتەرگە قارىماي ھەممىنى دو تىكىدىغان يەرگىچە ئېلىپ باردى.

بۇ سرلىق قۇملۇق مېنى گاڭگىرىتىپ قويۇشقا باشلىدى، ھەتتا قۇملۇقنىڭ ئىچكىرىده چىقىدىغان قوم ئارىلاش بورانمۇ نەزەرىمده تەسرلىك ھەم سۆيۈملۈك بولۇپ قالدى.

مەن تاقەت قىلالماي قالدىم. بۇ ئەپسانىۋى ئالەمگە بىرىنچى بولۇپ قەدەم قويغۇچىنىڭ ئاشۇ منۇتلىرىنىڭ تېزراق يېتىپ كېلىشىگە تەشنا ئىدىم.

2. قۇملۇق چېتىدە

ئىشنىڭ بىسمىللاسىدىلا سەۋر ـ تاقىتىم بىر خىل ئالاھىدە سىناقتا دۇچ كەلدى: يەركەن دەريا‌سى ئەتراپىدا تۆگە يوق ئىدى.

بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىگە يارامليق تۆگە سېتىۋېلىش ئۈچۈن قەشقەرگە ئادەم ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدۇم. ھەمراھىم ئىسلامبايمۇ باشقا ھەممە لازىمەتلىكلەرنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئاتلىق يەركەن شەھرىگە يۈرۈپ كەتتى. ئىسلامباي بىر يىلدىن بۇيان ماڭا ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتاتىتى، ئۇ رۇسىيە زېمىنىغا تەۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوش ① دېگەن يېرىدە تۇرۇشلۇق ئىسلام مۇرتى ئىدى.

1895 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، بارگاھىمنى يەركەن دەريا‌سىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى بىر چوڭ كەنت — مەكتكە ② يۆتكىدىم. چۈنكى، ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ شۇ يەردىن قۇملۇققا قاراپ يولغا چىقماقچى بولدۇم.

ئالاھىدە بىر ئىش شۇكى، مەندىن بۇرۇن ھېچقانداق بىر ياۋروپالىق مەكتە دېگەن يەرگە كېلىپ باقمىغانىكەن. كەنت بازىرىغا يېتىپ كېلىشىم يەرلىك ئاھالىنى تەۋرىتىۋەتتى. كەنت بازىرىغا يېتىپ بارمايلا بىر توپ كىشىلەر ئالدىمىزغا چىقىشتى، بەگ — كەنت باشلىقىمۇ بار ئىدى، ئۇ توخۇ، تۇخۇم دېگەندەك نەرسىلەرنى بەردى، يەنە نەرسە ـ كېرەكلىرىمنى ئارتىشقا بىرنەچچە قېچىر يېتىلەپ كەپتۇ. ئۇ مېنى گىلەم سېلىنغان چوڭ ھۈجرىسىغا ئورۇنلاشتۇردى.

---

① ئوش رۇسىيە زېمىنىغا تەۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر شەھەر بولۇپ، پامىرنىڭ غەربىگە جايلاشقان. ئىسلامباي سۆزىنىڭ ئوشتىن تەكلىپ قىلغان يارده‌مچىسى، ئۇ سۆزىنى ھېدىننىڭ 1895 ~ 1896، 1899 ~ 1902 — يىللىرى جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا قىلغان 2 ـ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىسىگە قاتناشقان.

② مەكتە — ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىدىكى مەكتە ناھىيىسى.

سۆبن ھېدىننىڭ ياردەمچىسى ئىسلامباي (رۇسىيە زېمىنىغا تەۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوشلۇق كىشى)

مەكتەپ دېگەن يەردىمۇ «بايلىق ئىزدىگۈچىلەر» بار ئىكەن. ئۇلاردىن بىرى ماڭا ئۆزىنىڭ مەلۇم قېتىمدا 20 نەچچە كۈن پىيادە يۈرۈپ قۇملۇقنى

كېسىپ ئۆتكەنلىكىنى ھېكايە قىلىپ بەردى.

ئۇ سۇ ۋە ئوزۇق ـ تۇلۇكلىرىنى ئېشەككە ئارتىپ، ھەمراھى بىلەن بىللە شەرقىي شىمال تەرەپكە قاراپ يەتتە كۈن يۈرۈپتۇ. ئېگىز ـ ئېگىز قۇم بارخانلىرىدىن ئۆتۈپ، ئۇزۇن سوزۇلغان تاغ تىزمىسىغا ېرىپتۇ. ئۇلار ھەممىلا يەردە غەلىتە ـ غەلىتە يۇلغۇنلارنى كۆرۈپتۇ، تېخى بەزى يەرلەرنى كولاپ سۈمۈ چقىرىپتۇ. بۇ ئادەم ھەر يىلى نۇرغۇن ئادەم تەكلىپ قىلىپ قۇملۇققا كىرىپ بايلىق ئىزدەپتۇ، بىراق بۇگۈنگە قەدەر بىر قېتىممۇ كونكـ رېت ئۇنۇم ئالالماپتۇ. ئۇلارمۇ بۇ قۇملۇقنى «تەكلىماكان» دەيدىكەن.

ھەر كۈنى كەچتە يەرلىكلەردىن نۇرغۇن كىشى ھۇجرامدا مېھمان بولۇپ تۇردى. كەنت باشلىقى توختى خوجا ۋە يەرلىك ئاقساقاللاردىن ھەربىرى ماڭا بىردىن قوي بەردى، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھىندىستانلىق سودىگەر ياڭيۇ، سېرىقماي بەردى. بۇ ئاقساقال تۈز كۆكۈل ئادەم ئىدى، مېنى پات ـ پات يوقلاپ كېلىپ، ئۇ يەردىن ـ بۇ يەردىن پاراڭ قىلىپ بېرىپ، نەچچە سائەتلەپ ئولتۇراتتى. تۆگىلەرنىڭ خەۋىرى بولمايۋاتقانلىـ قىدىن تىت ـ تىت بولغانلىرىمدا، مېنى سەۋر قىلىشقا ئۈندەيتتى، ھامان تولمۇ خاتىرجەم ھالدا «كېلىدۇ» ، «كېلىدۇ» دەپ كېسىپ ئېيتاتتى. بىراق، تۆگىلەر تېخىچە كېلەلمەيۋاتاتتى.

قىممەتلىك ۋاقىت شۇ تەرىقىدە ئۆتۈپ كېتىۋەردى، مەندە تەشۋىش پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ۋاقىتنىڭ سۆرىلىپ كېتىشى گويا بېشىمغا قوقاس تۆككەندەك ئىش ئىدى، چۈنكى ئەتىياز چقىپ كېتىش ئالدىدا ئىدى. تومۇز ئىسسىق پەسلىدە قۇملۇق بەئەينى بىر تونۇر ئىدى.

بۇ مەزگىلدە، بۇ يەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى، باشقا خىلمۇ خىل ئىشلىرى توغرىسىدا ھەمشە توختى خوجىدىن تەلىم ئېلىپ تۇردۇم. ئۇنىڭ قارىشىچە، مەكتىنىڭ بېزا ـ كەنتلىرىدىكى كىشىلەر قەيسەر، ئەمما قوپال كېلىدىكەن، يەنە كېلىپ ئوڭايلا ئۆچ ـ ئاداۋەت ساقلايدىكەن، كۆپ ھاللاردا ئەرزىمەس تالاش ـ تارتىش سەۋەبىدىن بىر ـ بىرى بىلەن نەچچە يىللارغىچە ئۆچەكىشىپ قالىدىكەن. بۇ تەرىپى قوشنا جايلاردىكى ئاھاللەرنىڭ كەڭ قورساق، ئەپۇچان مىجەزىدىن كۆپ پەرقلىنىدىكەن.

ئۆتكەن قېتىمقى بازار رامزان كۈنلىرىگە توغرا كەلدى. كىمدۇر بىرى كۈن پاتماستىنلا ئىپتار قېتىكەن، كىشىلەر ئۇنى تۈتۈپ كېلىپ قامچىلاپتۇ، كېيىن قوللىرىنى قايرىپ باغلاپ كوچا چۆرگىلىتىپ سازايى قىلىپتۇ، جاما-ئەت ئۇنى تىللاپتۇ، مازاق قىلىپتۇ. 3 ـ ئاينىك 21 ـ كۈنى مەنمۇ بازارغا باردىم. بازار ناھايىتى چوڭ ئىكەن، ھەربىر دۇكان، ھەربىر مالنىڭ مۇقىم رەستىسى بار ئىكەن. بىراق، بىر ھەپتىدە بىرلا قېتىم سودا ـ سېتىق بولىدىكەن. سودىگەرلەر بازار كۈنىلا ئۇستەل ۋە مال ـ بىساتلىرىنى ئۆيىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ سودا قىلىدىكەن.

3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى خاس خىزمەتچىم قەشقەردىن ئاخىر قايتىپ كەلدى. ئۇ بىرمۇنچە پوچتا يوللانمىسى ئېلىپ كەپتۇ، بىراق تۆگە ئەكىلەل-مەپتۇ. ئىسلامباي خېلى كارغا كەپتۇ، ئۇ يەركەن شەھىرىدىن تۆت قاتالتىر باك، ئۆچكە تېرىسىدىن تىكىلگەن ئالتە چاناچ، تاغار، كۈرجەك، قامچا، قاسقان، ئېگەر يەنە يېتەرلىك بۇغداي، ئۇن، قۇرۇق چۆپ ۋە ھەسەل دېگەندەكلەرنى، يەنە تۆگىگە بېرىدىغان ماي ۋە كۈنجۈت ئەكەپتۇ. تۆگە ھەر كۈنى يېرىم كىلو سۇ مېيى ئىچىۋالسا، سۇ ئىچمىسمۇ بىر ئاي ئۇزۇن سەپەرگە چىدايدىكەن. ئىشقا كامىل ئىسلامباي: يەركەنگە ئاتلىق يەنە بىر باراي، تۆگە ئېلىپ كېلەلمىسەم ھېساب ئەمەس دەپ مەيدىسىگە ئۇردى.

ئارىدىن ئىككى ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ دېگەندەك ئوبدان تۆگىدىن سەككىزنى ئېلىپ كەپتۇ. تۆگىلەرنىڭ ئورۇق ـ سېمىز، چىرايلىق ـ سەتلىكى بىلەن ھېسابلاشماي، قوملۇقتا مېڭىشقا كۆنگەن، قاتتىق ئىسسىققا، ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇققا چىدايدىغان تۆگىلەرنى ئاپتۇ. سەككىز ياشلىق چىرايلىق كەلگەن ئاق تۆگىنى كاروان بېشىلىققا تاللاپتۇ، ئۇنىڭ بوينىغا تىلى چويۇندىن قويۇلغان مىس كولدۇرما ئېسىلغانىدى. يەنە «باباي» دەپ ئاتىلىدىغان تۆگە 15 ياشقا كىرگەنىدى، كېيىن ئۇ بىرىنچى بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى. يەنە «بۇغرا» دەپ ئاتىلىدىغان ئوبدان كۆندۈرۈلگەن تۆگە مېنىڭ مىنىشىمگە تاللانغانىدى. «نار» ناملىقى بەك شاش ئىدى، ئالدىغا كەلگەن ئادەمنى يا چاپچۇيتتى، يا چىشلەيتتى. تۆگىلەر ئەمدىلا يۈك تاشلاۋاتقان بولغاچقا، تولىمۇ سەتلىشىپ كەتكەنىدى. تۆگىلەرگە يىكەن

تەلغان يۇمشاق چوم توقۇلغاندى. ئسلامباي يەنە يۇك ـ تاق تېگىشقا كېرەكلىك تۆگە يۇك ئارغامچا، ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنى ئۇزۇن سەپەردە ئىشلىتىدىغان ئوچ كولدۇرما ئېلىۋېلىشنىمۇ ئۇنتۇمغان.

55 ئسلامباي يەنە ئىشەنچلىك ئىككى تۆگىچى يالاپ كەپتۇ. بىرى، ياشلىق، ساقلىغا ئاق كىرگەن، مەمەت ساقى ئسىملىك كىشى بولۇپ، تۆگىچىلىككە بەكمۇ پىششىق ئىكەن. ھېلىقى شاش تۆگە — «نار» غا شۇ كىشىلا يېقىن كېلەلەيتتى، ئۇ «نار» غا ئۆزىنى چاپچىتمايتتى ھەم چىشلەتمەيتتى. مەن ئۇ بوۋاينىڭ قەددى ـ قامەتلىك ھالتىنى ۋە ھەمىشە خۇشخوي تۇرىدىغان قىياپىتىنى ھازىرمۇ خۇددى ئۇنىڭدىن تېخى تۇنۇگۈن ئايرىلغاندەكلا شۇنداق ئېنىق كۆز ئالدىمغا كەلتۈرەلەيمەن. ئۇ خوتۇن ـ بالىلىرىنى يەركەندە تاشلاپ قويغان بولسىمۇ، ھېچ ئىش بولمىغان ئادەمدەكلا ئىدى. بىراق، ئۇلارغا ئەمدى دىدار كۆرۈشۈش پۇرسىتى يوق ئىدى.

مەمەت ساقى بىلەن بىللە كەلگىنى ئاقسۇلۇق قاسىمئاخۇن دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ يەركەندە يولۇچىلارغا يول باشلىغۇچى بولۇپ كېلىۋاتقان، 48 ياشلارغا كىرگەن، قارا ساقاللىق، بەستلىك كىشى ئىدى. ئۇ ھەمىشە ئۆزىنى تەمكىن تۇتىدىغان، چىراي ئاچمايدىغان بولسىمۇ، باشقىلارغا سىلىق مۇئامىلە قىلاتتى ۋە ياخشى نىيەتتە بولاتتى، ئىشنىڭ ئالدىراشلىقىدا ھالىدىن كېتەي دەپ قالسىمۇ (بۇ دائىملىق ئەھۋال ئىدى)، بەل قويۇۋەتمەيتتى.

تۆگىچىنىڭ ئۇچىنچىسى — يول باشلىغۇچىنى مەكىت كەنتىنىڭ باشلىقى تونۇشتۇرغان، ئۇنىڭ ئسىمىمۇ قاسىمئاخۇن بولۇپ، مەمەت ساقى بىلەن تەڭ دېمەتلىك ئىدى. ئۇ كىشى ئالتە يىلدىن بۇيان ھەر يىلى 10 ~ 20 كۈن ئالدىنقىلار قالدۇرۇپ كەتكەن مال ـ دۇنيانى ئىزدەپ قۇملۇققا كىرىپ تۇرغانىكەن. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك بىكار تەلەت «بايلىق ئىزدىگۈچى» لەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكى مەلۇم. مەكتىلكىلەردىن بىرنەچچەيلەن مېنى بۇ ئادەمدىن پەخەس بولۇشقا ئاگاھلاندۇردى، چۈنكى ئۇ ئوغرىلىق قىلغانلىقتىن كۆپ قېتىم جازاغا تارتىلغانىكەن. ھالبۇكى، شۇ كىشىلا بۇ قۇملۇققا كىرىشنىڭ بىۋاستە تەسىراتىغا ئىگە ئىدى، مەن بۇ كىشىنىڭ ئۆتمۈشتىكى پەزىلىتى بىلەن ئانچە ھېسابلىمىدىم.

شىپ كەتمىگەن تۇزۇك دېگەن قاراشتا بوپتىمەن. بىراق، كېينكى سەھىپىدە بۇ خاتا قارارىمنىڭ مېنى قاتتىق پۇشايمانغا قويغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتىمەن. بۇ قاسىمئاخۇن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىدىن باشقا يەنە تولىمۇ تەرسا ئادەم ئىدى، خوجدارىم ئىسلامبايىنىڭ قوماندىسىغا ئىتائەت قىلمايتتى، باشقا تۆگىچىلەرنى بوزەك قىلاتتى. ئۆزىنىڭ قۇملۇق سەپىرى توغرىسىدىكى تەجرىبىسىنى بەك مۇبالىغىلەشتۇرۇۋېتەتتى، بۇ ئاخىر ئۆزىنىڭ بېشىغا چىقىتى. يەنە بىر قاسىمئاخۇندىن پەرقلەندۇرۇش ئۈچۈن بىز ئۇنى «يولچى» دەپ ئاتىۋالدۇق.

ئۇلاغ جەھەتتە، تۆگە ۋە ئېككى ئىت («يولداش» بىلەن «ھەمراھ») تىن باشقا، يەنە ئۈچ قوي (بىر ـ بىرلەپ سويۇپ يېيىش ئۈچۈن)، 10 مېكىيان، يەنە چىللاپ بەرسۇن دەپ بىر خوراز ئېلىۋالدۇق. مېكىيانلار بىزنى ھەممىدىن بەك ئۈمىدسىز قالدۇردى، دەسلەپكى نەچچە كۈندە تۆگىنىڭ ئۆركىشى ئۈستىگە جايلاشتۇرۇلغان قەپەسكە بىرنەچچە تۇخۇم تۇغدى، ئىچىدىغان سۇ ئازبىيىپ كەتكەندىن كېيىن تۇغماس بولۇۋالىدى. خوراز ئەسلىدە قوقوقلاپ ـ ئويناقلاپ تۇراتتى، تۆگە ئۈستىدە تۇرغىنىغا ئانچە رازى بولمىدى بولغاي، سەپەر ئۈستىدە ھەمىشە قەپەستىن چىقىپ كېتىشكە تەمشىلەتتى، بىر ۋاقىتتا ئۇ مەغرۇرانە كېرىلدى ـ دە، قەپەستىن چىقىپ يەرگە چۈشۈۋالدى.

4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئاخىرقى تەييارلىقمىز پۈتتى. بىرنەچچە تاغارغا بۇغداي، تۆت باكقا سۇ قاچىلىدۇق، تۆت باك، يەنە چاناچلارغا قاچىلانغان سۇ جەمئىي 455 لىتر كېلەتتى. بۇ سۇ قۇملۇقتا 25 كۈنلۈك سەپىرىمىزگە يېتەتتى، ئەگەر ناچار ئەھۋالغا دۇچ كەلگىنىمىزدىمۇ چاتاق چىقمايتتى. چۈنكى، مەن 15 كۈندە خوتەن دەرياسىغا يېتىپ بارىدىغانلىقىمىزغا ئىشىنەتتىم. ئالدىمدىكى خەرىتىدىن قارىغاندا، مەكتىنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇقتىن ئۆتۈپ خوتەن دەرياسىغا بارغۇچە ئارىلىق تۈز سىزىق بويىچە 287 كىلومېتىر كېلەتتى، كۈنىگە 20 كىلومېتىر ماڭساقلا كۈپايە، 20 كىلومېتىر يولنى ھەرقانداق قىلىپمۇ ماڭالايتتۇق. ئەمەلىيەتتە، بۇ سەپىرىمىز 26 كۈنگە سوزۇلدى، پىلاندىكىنىڭ ئاز ـ كەم ئىككى ھەسسىسگە توغرا

كەلدى. شۇنداق بولغاندىمۇ تەيبارلىۋالغان سۈيىمىز جەزمەن يېتىشى كېرەك ئىدى.

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە قۇملۇقتا ھېچبولمىغاندا بىرنەچچە يەردىن سۇ تېپىلىپ قالار دېگەن ئۈمىدتە بولدۇم.

يەركەن دەريالى بىلەن قەشقەر دەريالى ئارىلىقىدا، مارالبېشىدىن يىراق بولمىغان جايدا يەركەن دەريالىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا قاراپ سوزۇلغان، مازارتاغ① دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاغ بار ئىكەن؛ يەنە مۇشۇ تاغ بىلەن ناملىنىدىغان بولغان بىر تاغ يىراقتىكى خوتەن دەريالىنىڭ سول قىرغىقىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدىكەن. شۇڭا، ئىلگىرى جۇغراپىيەشۇناسلار بۇ ئىككى تاغنى بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ تۇرىدۇ دېگەن قاراشتا بولغانىكەن. رۇسىيە ئېكسپېدىتسىيەشۇناسى پرژېۋالسكىي ② خەرىتىسىگە قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتىدىغان شۇنداق بىر تاغ تىزمىسىنى سىزىپتىكەن. يەرلىكلەرمۇ بۇ قاراشنى توغرا دەپ قارايتىكەن. شۇڭا، بىز ئاشۇ مازارتاغ تىزمىسىغا ئاخىر دۇچ كېلىمىز، يەنە كېلىپ بۇ تاغنىڭ ئاقما قۇم يېتىپ بارالمىغان باغرىدا جەزمەن سەپەر قىلىشقا ئەپلىك قاتتىق يەر بار، يەنە بۇلاق سۈيى ۋە تۆگىلەر يەيدىغان ئوت ـ چۆپلەرمۇ بار دېگەن ئۈمىدتە بولدۇق.

بۇ خاتا ھۆكۈم بۇ قېتىمقى قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنىنىڭ ھالاك بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەرنىڭ بىرى.

---

① خوتەن دەريالى بويىدىكى مازارتاغ بىلەن يەركەن دەريالى بويىدىكى مازارتاغ نامداش تاغلار.

② پرژېۋالسكىي (1839 ـ 1888)، رۇسىيىلىك ھەربىي، ئوتتۇرا ئاسيا ئېكسپېدىتسىيە-شۇناسى. ئۇ سۆھبەتلەردىن ئىلگىرى 1876 ـ يىلى لوپنۇر چۆللۈكىگە ئېكسپېدىتسىيە قىلىپ تەكشۇرۈش ئېلىپ بارغان، شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ: «جۇڭگو خەرىتىسىدىكى لوپنۇر بىلەن ئۇنىڭ ئەمەلىي ئورنىدا ناھايىتى چوڭ پەرق بار دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قاراش ياۋروپانىڭ جۇغراپىيە ساھەسىدىكىلەر ئارىسىدا لوپنۇرنىڭ ئورنى ھەققىدە تالاش ـ تارتىش پەيدا قىلغان.

3. يولغا چىقىش

1895 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، مەكتەپ كەنتى ئۇچۇن كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدە ئۇزاققىچە ساقلىنىپ تۇرىدىغان بىر كۈن بولۇپ قالدى.

تاڭ تولۇق يورۇماستىنلا هويلىمىز قىزىپ كەتتى. تـۆگـچىلـىـرىـم يۈك ـ تاق، ئوزۇق ـ تولۇكلەرنى تەڭمۇ تەڭ ئېغىرلىقتا ئىككى بۆلەككە بۆلۈپ، ئارغامچا بىلەن تاڭدى ۋە جۈپلەپ تەقلىدى، ھەربىر جۈپتىكى بىر تېڭىق يۈك بىلەن يەنە بىر تېڭىق يۈك ئارىسىدا بىر تۆگە پاتقۇدەك ئارىلىق قالدۇرۇلدى. تۆگە يۈكلەر ئارىسىغا يېتەكلەپ كىلىنىپ چۆكتۈرۈلگەندىن كېيىن، يۈكلەر چومغا چىڭ تېڭىلاتتى. شۇنداق قىلغاندا تۆگە ئورنىدىن تۇرۇپ مېڭىپ كېتەلەيتتى.

يۈك ـ تاقلىرىمىز ناھايىتى جىق ئىدى. گۈرۈچ، بۇغداي، كونسېرۋا، شېكەر، چاي، كۆكتات، ئۇن قاتارلىق يېمەكلىكلەر بىرنەچچە ئاي يېيىشـ ـمىزگە يېتەتتى. بۇلاردىن باشقا، يەنە يېتەرلىك قىشلىق كىيىم، جۈۋا يۈك ئەدىيال ئېلىۋالغانىدۇق. چۈنكى قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيىسىنى تاماملىغاندىن كېيىن، شمالغا يۈرۈپ شىزاڭ ئېگىزلىكىگە يېرىش پىلانىم بار ئىدى. كېيىن بۇ پىلاننىمۇ ئىشقا ئاشۇرىدۇم. بۇلاردىن باشقا، يەنە پەننىي ئەسۋابلار، ئۇچ ملتىق، ئالتە تاپانچا، ئىككى يەشىك ئوق ـ دورا، نۇرغۇن باشقا نەرسىلەر بار ئىدى. ئاخىرقىسى نەچچە باك سۇ ئىدى. دېمەك، تۆگىلەرنىڭ يۈكى ناھايىتى ئېغىر ئىدى.

... يەرلىك پۇقرالار يولغا چىققانلىقىمىزنى كۆرۈش ئۈچۈن هويلىغا توپلاشقانىدى. كوچا، ھەتتا ئۆگزىلەردىمۇ كۆرۈشكە كەلگەنلەر بار ئىدى. كىشىلەر قانداقتۇر بىر مەنىدە باشلىرىنى چايقىشاتتى، ئۇھسىناتتى.

ئۇلارنىڭ ۋارقىراپ تۇرۇپ دېيىشكەن گەپلىرىنى ئاڭلىدىم: «بۇلار

شۇ كەتكەنچە قايتىپ كېلەلمەيدۇ!»

«تۆگىلەرنىڭ يۈكى بەك ئېغىر بولۇپ كېتىپتۇ، قۇمغا پېتىپ قېلىپ ماڭالمايدۇ.»

ھەر تۆت تۆگىنى چېتىپ بىر كارۋان قىلدۇق، چۈلۈۋرنىڭ بىر ئۇچىنى تۆگىنىڭ بۇرنىغا ئۆتكۈزۈلگەن چۈلۈككە باغلاپ، يەنە بىر ئۇچىنى ئالدىدىكى تۆگىنىڭ قۇيرۇقىغا باغلىدۇق، تۆگۈچ ناھايىتى بوش ئىدى، ناۋادا بىر تۆگە يېقىلىپ قالسا، تۆگۈچ يېشىلىپ كېتەتتى.

مەن ئىككىنچى كارۋاندىكى تۆت تۆگىنى باشلاپ ماڭدىم. مەن مىنگەن تۆگىگە نازۇك ئەسۋابلىرىم ۋە چېدىرىمدا ئىشلىتىلىدىغان ھەممە نەرسەم ئارتىلغانىدى. ساندۇقلار ئۈستىگە، ئىككى ئۆركەشنىڭ ئارىلىقىغا يۇك ئەدىيال، ياستۇق دېگەندەكلەر سېلىنغان، مەن گويا كرېسلودا ئولتۇرغاندەك ئولتۇراتتىم. مەمەت ساقى بۇ «بۇغرا» نى پەخەس بىلەن بېتەكلەيدىغان بولغاچقا، دەققەت ـ ئېتىبارىمنى كومپاس، ئەسۋابلارنى كۆزىتىشكە ۋە يەر شەكلىنى خاتىرىلەشكە تولۇق قارىتالايتتىم.

يېقىنقى كۈنلەردىن بېرى ئەتىياز زېمىندىن ئۈزاپ كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى. قۇياش زېمىننى بارغانسېرى قىزىتىپ، ئىسسىق شامال چېقىۋاتاتتى، دېھقانلار ئېتىز ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش ئىدى، ھاۋادا ۋېگىلدىشپ چۈشۈن ۋە باشقا ھاشاراتلار ئۇچۇشاتتى. بىز مۇشۇنداق گۈزەل باھار كۈنلىرىدە سىرلىق قۇملۇق ئالىمگە قاراپ يول ئالدۇق. ئۇ يەردە بارلىق ھاياتلىق ئۈزاق ـ ئۈزاقلاردىن بۇيان ئويغانماي ئۇخلاۋاتاتتى. ئۇ يەردە ھەربىر قۇم بارخىنى بەئەينى بىر گۆر ئىدى.

ئاتلىنىش سەلتەنەتلىك پەيت ئىدى. تۆگىلەر مەزمۇت ۋە ئېغىر ـ ئېغىر قەدەم تاشلاپ كەنتنىڭ تار كوچىسىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىدا، سانسىزلىغان تاماشىچىلار بۇ مەنزىرىدىن تەسىرلەنگەندەك قىلاتتى، ئۇلار گويا تۇغقان ياكى دوستلىرىنىڭ مېيىتىنى ئۇزىتىۋاتقاندەك، كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئۇن ـ تىنسىز سەپ بولۇپ تۇرۇشاتتى.

بۇگۈنكى كۈندە، شۇ قېتىمقى ئاتلىنىش ئەھۋالىنى، شۇ قېتىمقى قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيەمنىڭ قورقۇنچلۇق ئاقىۋىتىنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈر-

سەملا، بىزنىڭ شۇ سېپىمىزنى بىر قېتىملىق ماتەمنىڭ ھۆرمەت قاراۋۇلىغا ئوخشاتسام بولىدۇ دەپ ھېس قىلىمەن.

بوستانلىقتىكى يېزا ـ كەنتلەردە ئۆيلەر شالاڭ ـ شالاڭ، بىر ئۆي بىلەن يەنە بىر ئۆينىڭ ئارىلىقىدا ئۇزۇن يىللىق توغراقلار، ئېتىزلار، كۆكتاتلىقلار، ئورمان ۋە ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر بار ئىدى.

جەمجەت دالىدا يېرىم سائەتچە ماڭغاندىن كېيىن، تۇساتتىن قىقاس ـ سۇرەن چىقىپ كەتتى. ھەممىدىن كىچىك ئىككى تۆگىنىڭ شاشلىقى تۇتۇپ كەتكەنىدى، ئۇلار چۈلۈكلىرىنىڭ چۈلۈۋرىنى ئۇزۇۋېتىپ، ئۇستىدىكى يۈكلىرىنى چۆرۈۋېتىپ، چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈپ قېچىپ كېتىۋاتاتتى. بىر ياكتىن سوۇ ئېقىۋاتاتتى. بىر ئازدىن كېيىن بۇ تۆگىلەر تۇتۇپ كېلىنىپ، يۈكلىرى قايتا ئارتىلدى. بىراق، ئەمدى ئايرىم ـ ئايرىم بېتەكلەپ مېڭىلدى. ئارىدىن بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن قالغان ئىككى تۆگىمۇ قېچىپ كەتتى، بىر تېڭىق يۈك قالتىق زىيانغا ئۇچرىدى. ئوق ـ دورا قاچىلانغان بىر ساندۇق تۆگىنىڭ ساغرىسىدا پۇلاڭشيتتى.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن بىلدۇقكى، تۆگە ئۇزاق ۋاقىت ئىشقا سېلىنمىسا، خۇددى تايغا ئوخشاش شاشلىشىپ كېتىدىكەن. بىز ئەمەلىيەت ئارقىلىق يۈك ـ تاقلارنىڭ ئېغىرلىقىنى قانداق قىلىپ تېخىمۇ مۇۋاپىقراق قىلىپ تەڭشەشنى ئۆگىنىۋالدۇق.

ئەتىسى يەنە يولغا چىقتۇق، بىز ئەمدى ئېھتىيات قىلىدىغان بولدۇق. سۇ قاچىلانغان باكلارنى ياۋاش تۆگىلەرگە ئارتتۇق. يېزىنىڭ ئېتىز ـ كۆكتاتلىقلىرىدىن ئۆتكەندىن كېيىن قويۇق دەل ـ دەرەخلەر ۋە ئاندا ـ ساندا توغراق ئۆسكەن تۈپتۈز ئوتلاققا قەدەم تاشلىدۇق. غەربىي شىمال تەرەپتىن ھېلىدىن ـ ھېلىغا سوقۇۋاتقان شامال سارغۇچ كۈل رەڭ قۇم تۇمانلىرىنى شەرقتە ئۇچۇراتتى. يەر ئۈستى ناھايىتىمۇ ئۇششاق ھەم يۇمشاق چاڭ ـ توزان ۋە شور بىلەن قاپلانغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن پاكار ـ پاكار قۇم بارخانلىرى كۆرۈندى، ئۇزاققا بارماي پۈتۈنلەي قۇملۇق مەنزىرىسى ئىچىگە كىرىپ كەتتۇق.

تۇنجى قونالغۇمىز كەڭلىكى ئالتە مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 1.5 مېتىر

كېلىدىغان قۇرۇق ئۆستەكنىڭ بويى بولدى. بۇ يەرنىڭ تۈپراق قەۋىتى قۇرۇق بولغىنى بىلەن كولاپ كۆرسەك تېگى نەم ئىكەن، 1.8 مېتىر كولىۋېدۇق، بۇلدۇقلاپ سۇ چىقتى. سۇ ئاچچىق بولغاچقا ئىچكىلى بولمايدىكەن، بىراق ئىت بىلەن قويلار ئىچىپ تازا يايرىۋالدى. بۇ سۇ ھېچبولمىغاندا تۇخۇم پىشۇرۇش بىلەن ئېغىز چايقاشقا يارايتتى. يېرىم سائەتتە قالماي تۆگىلەرنىڭ يۈكلىرىنى چۈشۈرۈپ بولدۇق. تۆگىلەرنى يېتىۋېلىپ پۇتلىرىنى ئۆيۈشتۇرۇۋۇ-ۋالمسۇن دەپ، بىر ـ بىرىگە يېقىن چەمبەرسىمان باغلاپ قويدۇق. مەن بىر تۈپ توغراق ئاستىغا تىكىلگەن، ھىندىستان ئوفتسېرلىرى ئىشلىتىدىغان چېدىرىمغا تۇنجى قېتىم ئورۇنلاشتىم. خىزمەتكارىم ئوت يېقىپ، تاماقنى تۈتۈش قىلدى. كەچلىك تامىقىمىز گۈرۈچىتە قىلىنغان پۇدىڭ ① بىلەن تۇخۇم بولدى. قويلار ئوتلاپ كېتىشتى، ئىت ۋە توخۇلار دانلىدى.

كۈندۈزى ھاۋا ئىللىق بولدى، لېكىن كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىن سوۋۇپ كەتتى. «يولچى» — يەنى يەنە بىر قاسىمئاخۇن ماڭا قۇملۇقتىكى كەچۈرمىشلىرى توغرىسىدا ھەدەپ پو ئانقىلى تۇردى. ئۇ مېنى ئاۋۇال يەركەن دەريا‌سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىنى بويلاپ ماڭايلى، بىرنەچچە كۈن ماڭساق چاقماقتاغا ۋە بىر كۆلگە يېتىپ بارىمىز. بۇ كۆل جەنۇبتىن شىمالغا ئاقىدىغان بىر دەريا بىلەن تۇتىشىدۇ. دەريادىن ئالدىغا قاراپ ماڭساق بىر كۈندىلا يەركەن دەريا‌سى بويىدىكى ئەڭ ئېگىز تاغ — مازارتاغقا بارىمىز دەپ قاتتىق دەۋەت قىلدى.

① پۇدىڭ — غەربچە تاماق.

4. دەسلەپكى سەپەر

سەھەردە ھۇشقىرتىپ چقىۋاتقان قاتتىق شەرقىي شىمال شامىلى مېنى ئويغاتتى، ھاۋانى چاڭ ـ توزان قاپلىغانىدى.

بىز ئىككى سائەتتە ناشتىلىق تەييارلىدۇق ۋە يۈك ـ تاقلارنى توڭگلەر-گە ئارتتۇق. توڭگلەر يۈك ئارتقاندا خېلى شاشلىق قىلىپ باقتى. لېكىن، كېيىنچە سەپەر ئۇستىدە ياۋاشلاپ قالدى. يەر تۈزۈلۈشى مېڭىشىمىزغا تولىمۇ قولايسىز ئىدى. بىز 5 ~ 6 مېتىرلا ئېگىزلىكتىكى قۇم بارخانلىرىدىن تەركىب تاپقان ئېزىتقۇ رايونغا كىردۇق، بارخانلارنىڭ شەكلى ھەر قىسما بولۇپ، تولىسى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ جايلاشقانىدى. بارخانلاردىن ئامال بار ئايلىنىپ ئۆتۈشكە تىرىشتۇق، شۇنداقتىمۇ ئۆتۈش تولىمۇ قىيىن بولغان بىرنەچچە بارخاندىن ئارتىلىپ ئۆتۈشىمىزگە توغرا كەلدى.

بارخاندىن ئۆتۈش ۋاقتىدا سۇ باكلىرى ئارتىلغان ئىككى تۆگىدىن چاتاق چىقتى، ئۇلار چۆككەن بولسىمۇ، يۈكلىرىنى چۈشۈرۈۋەتمىگۈچە تۇرالمايتتى. بارخاننىڭ تۆپىسىدىن تىك چۈشكەن تەرىپىدىن تۆگىلەر سىر-يلىپ چۈشەلەيتتى، بۇنداق چاغدا ئۇلارنىڭ تۈپتۈز سوزۇلغان ئارقا پۇتلىرى تورمۇزلاش رولىنى ئويناياتتى.

ئېگىز بارخاندىن چەتلەپ مېڭىش يۇزىسىدىن، چۈشكە يېقىنلاشقان چاغدا شىمالغا قاراپ چوڭ ياي ھاسىل قىلىپ مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇق، «يولچى» ئەگەر ئالدىمىزغا قاراپ مېڭىۋېرىدىغان بولساق، جەزمەن سانجاق ـ سانجاق قۇم دۆۋىلىرىگە دۇچ كېلىپ، يەنە كەينىمىزگە يېنىشقا توغرا كېلىدۇ دەپ كېسىپ ئېيتتى.

شىمال شامىلى توپتوغرا بىر كۈن چىقتى. ئاسمان كۆكۈچ تۇمان بىلەن قاپلىنىپ، ھاۋا سوۋۇپ كەتتى. قاتتىق بىر بارخان تۈۋىگە بارگاھ تىكتۇق ھەم ئىككى بارخان ئارىسىدىن قۇدۇق كولىدۇق، 62 سانتىمېتىر

كولىۋېدۇق، سۇ چقىشقا باشلىدى. بىراق، بۇ سۇمۇ تۇنۇگۈنكىگە ئوخشاش ئاچچىق ئىدى.

4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىگىچە 23.7 كىلومېتىر يول يۈردۇق. يولنى ھامان چوڭ بارخانلارنىڭ گىرۋىكىنى ئايلىنىپ داۋام قىلاتتۇق. بارخان دۆمبىسى شىمال تەرەپكە قىيىشىش ئىدى، بىرنەچچە بارخان دۆمبىسىدىن ئارتىلىپ ئۆتمەي بولمىدى.

قۇملۇقنىڭ ئۇ يەر، بۇ يېرىدە ئاندا ـ ساندا كىچىك ـ كىچىك ئوتلۇق يەرلەر ئۇچرايتتى، ئۇنىڭدا ئاز ـ تولا قۇرۇق ئۆسۈملۈكلەر بار ئىدى، ئۇلارنى تۆتۈپلا قويساڭ، خۇددى ئەينەكتەك چىرىسلاپ ئۇۋۇلۇپ كېتەتتى. قېتىپ كەتكەن ھەم تۆپتۇز قۇملۇق يەردە مېڭىش ئوڭاي ئىدى. ئەمما، قۇم ئۇستىنى خۇددى پاختىدەك يۇمشاق بىر قەۋەت چاڭ ـ توزان قاپلاپ تۇراتتى. بەزى يەرلەردىكى چاڭ ـ توزان شۇنداق قېلىن ئىدىكى، تۆگىلەر تىزىغىچە پېتىپ كېتەتتى. تۆپتۇز كەتكەن نۇرغۇن قۇملۇق يەر نېپىز بىر قەۋەت شور بىلەن قاپلانغان بولۇپ، تۆگىلەر دەسسىگەندە قاراسلاپ ئاۋاز چىقاتتى.

ئۆچىنچى قېتىم بارگاھ تىككەن يەرنى 1.78 مېتىر كولىساقمۇ سۇ چقمىدى، شۇنىڭ بىلەن كولاشتىن يالتىيىپ توختاپ قالدۇق. بىرنەچچە سائەتتىن كېيىن قۇدۇق ئاستىدىن ئاستا ـ ئاستا سۇ چقىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن قىممەتلىك زاپىسىمزنى يەنە بىر قېتىم تېجەپ قالدۇق. تۆگىلەر ئەتراپتىكى قۇمۇشلارنى يەپ، قۇدۇقتىن چىققان توزلۇق سۇنى ئىچتى؛ ئىتلارغا نان، توخۇلارغا ئارپا ۋە تۇخۇم شاكىلى بەردۇق. ئەتىسى سەھەرگە چە قۇدۇقتا 18 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا سۇ يىغىلىپتۇ. شۇ كۈنى 20.6 كىلومېتىر يول يۈردۇق، ۋاقتىمىزنىڭ تولىسى گىرەلىشىپ كەتكەن بارخانلار ئارىسىدا يۈرۈش بىلەن ئۆتتى.

يولىمىزدا توغراقلار ئۇچراپ تۇردى، ئۇلارنىڭ تولىسى يۇمران نوتا سۇرگەندى، تۆگىلەر بۇ ياش نوتىلارنى يەۋەتمەي ماڭمايتتى. توغراق ئەتراپىدىكى بارخانلارنىڭ تولىسى خۇددى سېپىلدەك ھالقىسمان جايلاشقان ئىدى. ئوتتۇرىدىكى ئويمانلىق قۇرۇپ كەتكەن شاخ ـ شۇمبىلار بىلەن

تولغانىدى. شۇ كۈنى ھاۋا بەك ئىسسىپ كەتتى، ئىتلار قۇملۇقنىڭ سوغۇقـ
راق قاتلىمىدا يېتىۋېلىش ئۈچۈن توغراق سايىسىدىكى قۇم قەۋىتىنى تاتىلاپ
ئاچتى.

شۇ چاغدا ئىسلامباي بىلەن «يولچى» ھەدەپ تالاشقىلى تۇردى. باشتىكى تۆگىگە مىنگەن ئىسلامبايىنىڭ كۆرۈش دائىرىسى ئەلۋەتتە پىيادە كېتىۋاتقان «يولچى» نىڭكىدىن كەڭرەك ئىدى، شۇڭا ئۇ «يولچى» كۆرـ سەتكەن تەرەپكە ماڭماي، باشقا نىشانغا قاراپ مېڭىشنى بىرنەچچە قېتىم تەۋسىيە قىلدى. يولچى كارۋاننى ئىسلامباي باشلاپ ماڭالمىغاندىكىن، مېنىڭ نېمە كېرىكىم دەپ بىرنەچچە قېتىم يەردە يېتىۋالدى.

كەچقۇرۇنلۇقى ئىسلامباي بىلەن «يولچى» قاتتىق ئۇرۇشۇپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن «يولچى» چىدىرىمغا ئىسلامباي مېنى ھەمىشە ئەدەپلەپ كەلدى، نان بىلەن سۇنمۇ يوق دېگۈدەك بەردى دەپ ئىستېپا سوراپ كىردى. مەن قوشۇلدۇم، ئەمما ئالدىن بېرىلگەن 100 تەڭگە ① ئىش ھەققىنى قايتۇرىسەن دېدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بىلى چقىپ كەتتى، كارۋان بىلەن قەپقالاي دەپ يالۋۇرۇپ تۇرۇۋالدى. مەن ماقۇل بولدۇم، بىراق بۇگۈندىن ئېتىبارەن باش خوجدار ئىسلامبايغا مۇتلەق ئىتائەت قىلسەن دەپ شەرت قويدۇم، ئۇ دەرھال ماقۇل بولدى. كېيىنكى ئەمەلىيەت ئۇنىڭ ئىسلامبايغا كۈندىن ـ كۈنگە ئۆچ بولۇپ كەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇ سەپەر ئۈستىدە باشقىلارغا گەپ قىلماي ھەمىشە ئۆزى يالغۇز ماڭاتتى، ھەمراھلىرى ئۇخلاپ قالغاندىن كېيىن گۈلخان يېنىغا كېلەتتى، يەنە كېلىپ باشقىلاردىن يىراق يەرگە ئورۇن سېلىپ ياتاتتى.

باشقا خىزمەتكارلىرىمدا شۇنىڭدىن باشلاپ، بۇ «يولچى» بىزنى قەستەن تۇيۇق يولغا باشلايدۇ دەيدىغان گۇمان تۇغۇلدى. ئەگەر شۇنداق قىلىدىغان بولسا، ئەمەلىيەتتە بىزگە كولىغان گۆرگە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۆزى كىرەتتى.

---

① شۇ چاغدا بىر تەڭگە 50 پۇلغا تەڭ ئىدى، كېيىن ئۇنىڭ كۈرسى مال باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ داۋالغۇپ تۇردى.

5. مازارتاغ باغرىدىكى بوستانلىق

4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى پاسخا بايرىمى كۈنى ئىدى. شۇ كۈنى بىز ئاران 18.7 كىلومېتىر يول يۈردۇق.

بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ ئاستىدا، شىمال تەرەپتىكى قۇمۇشلۇق ئارىسىدا ئوتلاۋاتقان بىر توپ ھايۋاننى كۆردۇق، بىراق ئۇلارنىڭ نە ئات ئىكەنلىكىنى، نە بۆكەن ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرەلمىدۇق. يولچى مۇشۇ ئەتراپتا ياۋا ئات كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ دېدى. بىز ھەققەتەن ئات ئىزىنى كۆردۇق، ھەتتا تۆگىنىڭ ئىزىنىمۇ كۆردۇق. زادى بۇ ئىزلار «يولچى» دېگەندەك، راستلا ياۋا ئات، ياۋا تۆگىنىڭ ئىزىمىدۇ؟ بۇنىڭغا ھۆكۈم قىلالماي قالدىم.

سەپەر ئۈستىدە ئىتلار زادىلا تىنچلىنالمىدى، ئۇلار ھېلىدىن ـ ھېلىغا ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنىدىن يىراقتا چېپىشىپ كېتىشەتتى، بىر قېتىم چارەك سائەت يوقاپ كەتتى. كېيىن چىلىق ـ چىلىق ھۆل بولۇپ قايتىپ كەلدى، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ سۇ تاپقانلىقى مەلۇم ئىدى. بىز ئاخىر بىر بۇلاقنى ئۇچراتتۇق، ئۇنىڭدىن سۇپسۈزۈك تاتلىق سۇ چىقىپ تۇراتتى.

شۇنىڭ بىلەن شۇ بۇلاق بېنىغا بارگاھ تىكتۇق ۋە ئۇ يەردە بىر كۈن ھاردۇق ئالماقچى بولدۇق.

باكلارنى يەنە بىر قېتىم سۇغا توشقۇزۇۋالدۇق. چوم ۋە تاسمىلارنى تۈزەشتۈرۈۋېلىپ، قانغۇدەك يۇيۇنۇۋالدۇق، قۇملۇقنىڭ ئىسسىقلىقى 44.6 گرادۇسقا① يەتكەنىدى، لېكىن بىز خالىغانچە سۇ ئىچەلەيتتۇق، تۆگىلەر بىلەن ئىتلار سۇنى ئىچىۋېرىپ قورساقلىرى ناغرىدەك چىڭقىلىپ كەتتى. مېكىيانلارمۇ پايدىلىق مۇھىتنى بىلدى بولغاي، ھاردۇق ئالغان كۈنى تۆت تۈخۈم تۇغدى.

---

① بۇ كىتابتا دېيىلگەن گرادۇس بۇگۈنكى كۈندە ئورتاق قوللىنىلىدىغان سىلتسىيە گرادۇس ئىسمى، بەلكى فارېنگېيت گرادۇسى. فارېنگېيتنىڭ توڭلاش نۇقتىسى سىلتسىيە 32 گرادۇسقا، قايناش نۇقتىسى سىلتسىيە 212 گراۋسقا تەڭ.

ئىتلار بىز بېسىپ كەلگەن تەرەپكە قاراپ كېچىچە قاۋاپ چىقتى. ئېھتىمال بىز چېلىقتۇرغان ئىزلار راستلا ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئوخشايدۇ. قارىغاندا، بۇ ياۋايى ھايۋانلار ئادەتتى بويىچە بۇلاق بېشىغا سۇ ئىچكىلى كەلگەن، بىراق ئۇلار بۇ يەرنى بىزنىڭ ئىگىلىۋالغىنىمىزنى كۆرۈپ يېقىن كېلىشكە پېتىنالمىغان.

ئەتىسىدىكى سەپىرىمىزدە كۆز ئالدىمىزدا گىرەلەشكەن قوم بارخانلىرى بىلەن قۇرۇپ كەتكەن قومۇشلۇقلار پەيدا بولدى.

بىراق، 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىگە كەلگەندە، شىمال تەرەپتىكى ئۇپۇق سىزىقىدا گويا ئېگىز بىر تاغنىڭ غۇۋا سىماسى كۆرۈنگەندەك بولدى. بىز شۇ تەرەپكە قاراپ يول ئالدۇق. قوم بارخانلىرى بەش مېتىرچە ئېگىزلىكتە ئىدى، ئادەتتە ئۇلاردىن ئۆتۈشىمىز تولىمۇ قىيىنغا چۈشەتتى. بىراق، بارخانلار ئارىلىقىدا قويۇق ئۆسكەن قومۇشلۇقلار بولۇپ، ئۇ يەردە ياۋا توشقانلار ئۇچراپ تۇراتتى. يەنە كېچىك ـ كېچىك كۆلچەكلەرمۇ ئۇچرايتى، بىراق ئۇلارنىڭ سۈيى ئاچچىق ئىدى، يەنە ئۇ يەردە كەڭلىكى 40 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 2 مېتىر كېلىدىغان، شەرقىي شىمال تەرەپكە قاراپ سوزۇلغان بىر دەريا قىنى بار ئىدى، دەريانىڭ تېگى ساپلا قۇم، ئۇيمان يەرلىرىدە يىغىلىپ قالغان سۇمۇ بار ئىدى. شىمال تەرەپتىكى ئۇپۇقتا غۇۋا بۇلۇت پارچىلىرى ئۇزۇپ يۈرەتتى، ئۇلار بەئەينى تۇرخۇندىن ئۇرلەۋاتقان ئىسقا ئوخشايتتى.

بىز بىرنەچچە سائەت ماڭدۇق، شۇنداقتىمۇ ھېلىقى تاغقا قانچىلىك يېقىنلىغانلىقىمىزنى ھېس قىلالمىدۇق. «يولچى» نىڭ قارىشىچە، ئۇ شەرقىي جەنۇب تەرەپكە سوزۇلغان شىمالىي مازارتاغ ① ئىكەن. ئۇنىڭ دېگىنى راست ئىدى، ئۇ بۇ دەريا قىنىمۇ يەركەن دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى، ئۇنىڭغا كەلكۇن پەسلىدىلا سۇ كېلىدۇ، شىمال تەرەپتىكى بۇلۇت يەركەن دەرياسىنىڭ سۈيىنىڭ پارغا ئايلىنىشىدىن ھاسىل بولغان دېدى.

بىز بىر ـ بىرىگە پاراللېل جايلاشقان ئىككى قوم دۆۋىسى ئارىلىقىدا بىر سائەتچە ماڭدۇق، ئاندىن ئوڭ تەرىپىمىزدىكى بىر قوم دۆۋىسىدىن

① بۇ يەردىكىسى يەركەن دەرياسى بويىدىكى مازارتاغنى كۆرسىتىدۇ.

ئۆتۈپ يەنە بىر قۇم جىلغىسىغا يېتىپ كەلدۇق. شۇ كۈنى 28.5 كىلومېتىر يۇرگەندىن كېيىن 7 ـ نومۇرلۇق بارگاھمىزنى قويۇق توغراق سايىسىغا تىكتۇق. بۇ باراقسان توغراقلىق شىمالغا قاراپ سوزۇلغانىدى.

4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى توغراقلىق سوزۇلغان تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق ۋە بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ توغراقلىق ئىچىگە كىرىپ كەتتۇق. توغراقلىقنىڭ يەر يۈزى قۇرۇپ كەتكەن شاخ ـ يوپۇرماقلار بىلەن توشقانىدى، ئەمدى قۇملۇق كۆزىمىزدىن پۈتۈنلەي غايىب بولدى.

ئۇزاق ئۆتمەي قويۇق قومۇش ئۆسكەن سازلىققا يېتىپ كەلدۇق. سازلىقنىڭ بويىدا ئادەم ۋە ئات ئىزلىرىنى ھەم گۈلخان گۈلى بىلەن ياغاچ، كۆمۈرلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالدۇق. قارىغاندا، بۇ يەردە يېقىن ئەتراپتىكى قۇملۇق بويىغا جايلاشقان مەھەللىلەرنىڭ ئاھالىلىرى دائىم كېلىپ تۇرىدىغان، ياز كۈنلىرى مال بېقىپ، ئوتۇن كېسىدىغان بولسا كېرەك.

سازلىق شىمالغا سوزۇلغان ئۇزۇن كۆلگە تۇتىشىدىكەن، بىز كۆلنى بويلاپ ماڭدۇق. توغراقلىق بەك قويۇق ئىدى، ئۇنىڭ بىرقانچە يېرىدىن زادىلا ئۆتەلمەي، ئىلاجسىز ئايلىنىپ مېڭىپ ئورمانسىز يەرگە كەلدۇق. كۆلنىڭ كەڭلىكى نەچچە كىلومېتىر كېلەتتى، لېكىن بۇ كۆلمۇ ئېھتىمال يەركەن دەريا‌سىدىن تېشىپ چىققان بىر تارماق ئېقىن بولسا كېرەك. بىز كۆل بويىدىن ئوڭغا بۇرۇلۇپ يەنە ئورمانزارلىققا كىردۇق. ئورمان شۇ قەدەر قويۇق ئىدىكى، تۆگىدىن چۈشۈپ پىيادە مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇم، بىز شۇ يەردە توختاپ ئوت ياقتۇق. ئەگەر بېقىن ئەتراپتا ئادەمزات بولسا، ئۇلار جەزمەن بىزنى كۆرگىلى كېلەتتى. بىراق، ئادەمزات كەلمىدى. بىر كۈنلۈك مۇشەققەت بىزنى ھاردۇرۇپ قويدى، شۇ يەردە ئارام ئالدۇق.

ئەتىسى شىمال تەرەپتىكى ھېلىقى تاغقا ئاخىر يېقىنلاپ كەلدۇق. ئېگىز ـ پەس، ئۇزۇق تاغ تىزمىسى ئالدىمىزدا ئېنىق كۆرۈندى، شىمالغا سوزۇلغان تاغ باغرىدا ئېگىز ـ ئېگىز قۇم بارخانلىرى چوقچىيىپ تۇراتتى. تاغنىڭ شىمالىي باغرىدا سۇپسۇزۇك كىچىك كۆلله بار ئىدى. بىز ئاشۇ كۆلله بىلەن تاغ باغرى ئارىلىقىدا ئاۋۇال شەرقە، كېيىن شەرقىي شىمالغا قاراپ ماڭدۇق، ئاخىردا توغراقلار سايە تاشلاپ تۇرغان كۆل بويىغا بارگاھ تىكتۇق.

شۇ كۈنى 2 ـ قوينى سويدۇق. گۆشلۈك غىزا يېمگىنىمىزگە ئۇزاق بولغاندى، ئىتلارمۇ نان يەپ كېلىۋاتاتتى، ئـەمدى ئـۇلار قـان بـىلـەن ئۇچەي ـ قېرىنغا راسا بىر تويۇۋالدى.

بارگاھ تىككەن جاي تولىمۇ راھەت ئىدى، ئۇ يەردە يەنە بىر كۈن ھاردۇق ئېلىش قارارىغا كەلدۇق. ھاۋا شۇنداق ئىسسىق ئىدىكى، بىر سائەت ئىچىدە نەچچە قېتىملاپ سۇ ئىچىسەك تۇرالمايتتۇق. كېيىنكى سەپىرىمىزدە سۇ باكلىرىدىكى سۇ يېڭى پېتى تۇرسۇن دەپ، باكلارنىڭ ئىچىنى لاتا بىلەن پاكىز سۈرتۈپ، ئۇلارنى سايىدە قويۇپ قۇرۇتتۇق.

ئىسلامباي بىرنەچچە ياۋا غاز ئاتتى، لېكىن ئۇلار كۆلگە چۈشۈپ كەتكەچكە ئالالمىدۇق. مەن تاغ تۆپىسىگە چىقتىم، ئەتراپقا قارىسام، بۇ تاغ پۈتۈنلەي دېگۈدەك يېتىم تاغ ئىكەن. شىمال تەرەپتە مازارتاغ تىزمىسى سوزۇلۇپ ياتاتتى، بارگاھىمىزدىن ئۇ يەرگىچە بولغان ئارىلىقتا كىچىك ـ كىچىك كۆلچەك ۋە سازلىق، ئوت ـ چۆپلىرى بولۇق ئۆسكەن بىر پارچە ئوتلاق بار ئىكەن، شەرق تەرەپتىمۇ بىر تاغ سوزۇلۇپ ياتاتتى. جەنۇب تەرەپتە بولسا گىرەلىشىپ كەتكەن ئېگىز ـ پەس پاكار تاغلار ياتاتتى، ئۇ بارگاھىمىز تۇرغان تاغنىڭ قالدۇق تىزمىسى ئىدى.

كەچ كىرگەندە كىشىگە ھۇزۇر بېرىدىغان غۇر ـ غۇر شامال چىقتى، مەن يەنىلا تاغ تۆپىسىدە ئولتۇراتتىم. قۇياش پـاتقـاندىن كـېيـىـن شامال ئاستا ـ ئاستا توختاپ، ئوتلاق بىلەن كۆلنى نېپىز تۇمان قاپلىدى. ئەتراپنى جىمجىتلىق باستى، ھاۋا ۋىدىشىپ ئۇچۇپ يۈرگەن چۈن بىلەن پاشىنىڭ ئاۋازىدىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. سازلىقتا پاقىلارنىڭ ئارىلاپ ـ ئارىلاپ كورىكىرىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالاتتى؛ يىراق ـ يىراقتىن بىر بولسا بىرەر ئاققۇنىڭ قانات قېقىپ ئۇچقان ئاۋازى ئاڭلانغاندەك، بىر بولسا قومۇشلۇقتىن كولدۇرمىنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغاندەك قىلاتتى.

مەن شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى ھەپتىدىكى كەچۈرمىشلىرىمىزنى ھەربىر كۆز ئالدىمغا كەلتۈرگىنىمدە، يازنىڭ ئاشۇ كۈندىكى گۈگۈم ۋاقتى مەندە گويا غايىۋى جەنەتنىڭ ھەش ـ پەش دېگۈچە ئۆتۈپ كەتكەن شېرىن تۇرمۇشنىڭ تەمىنى تېتىغاندەك خاتىرە قالدۇراتتى.

6. بالايىئاپەت ئۇرۇقى كۆمۈلگەن مەنبۇتلار

تاغدىن بارگاھقا قايتىپ چۈشكىنىمىدە، قالغانلار ئۈيقۇغا كېتىشكەنىدى، پەقەت ئىسلامبايلا تاماق — شورپا، ياڭيۇ قورۇمىسى ۋە چاي تەييارلاش بىلەن ئالدىراش ئىدى. تېرمومېتىر 12 گرادۇسنى كۆرسىتىپ تۇراتتى، بىراق كېچىدە 10.4 گرادۇسقا چۈشۈپ ناھايىتى سوغۇق بولۇپ كەتتى.

بىز شۇ كۆل بويلىرىدىمۇ ئادەمزات ئىزىنى بايقىدۇق. كۆل بويىدا ھەتتا بىر ئەبجەق، كونا كەپمۇ با ئىدى. ئەتىسى (4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى) كۆل بىلەن تاغ باغرى ئارىلىقىدا شەرق تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتقىنىمىزدا، ئېىز ـ ئېگىز بارخانلارنىڭ كەينىدە يەنە بىر يولنىڭ بارلىقىنى كۆردۇق، يولدا شالاڭ توغراقلىققا كەتكەن ئىز بار ئىدى. بىز بۇنىڭدىن ھەيران قالدۇق ـ دە، ئىزنىڭ نەگىچە بارىدىغانلىقىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن شۇ يولنى بويلاپ ماڭدۇق. بىراق، ھېڭىپ ئۇزاققا بارماي ئىز غايىب بولدى، توغراقلىقمۇ تۈگىدى، يولمۇ يوقالدى. بىز ئەمدى شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق. ئالدىمىزدا ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ ـ شالاڭ ئۆسكەن، تۈپتۈز ھەم قاتتىق بىر دالا تۇراتتى. بۇنداق يەر ھېڭىشىمىزغا بەك ئەپلىك ئىدى. شەرق تەرەپتىكى تاغ باغرىدا بىر ئۇزۇنچاق كۆل بار ئىكەن، شۇنىڭغا ھەيران قالدۇقكى، كۆل بويىدا ئۇچ ئات ئوتلاپ يۈرەتتى. بۇ ئاتلار كىمنىڭكىدۇ؟ ئىككى تۆگىچىمىز يېڭى باسقان ئىزلارنى بويلاپ بىر بارخاندىن ئۆتۈپ، غەرب تەرەپتىكى تاغ باغرىغا قاراپ ئىزدەپ كەتتى، ئۇلار ئۇزاققا قالماي بىر ناتونۇش ئادەمنى باشلاپ كەلدى.

ئۇ كىشى مارالبېشىلىق ئىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىپ بېرىشىدىن بىلدۇقكى، ئۇ پات ـ پات مۇشۇ يەرگە كېلىپ تاشتۇز كولايدىكەن، بۇ ئەتراپتىكى

تاغدىن سۇپەتلىك تاشتۇز جىق چىقىدىكەن، ئۇ تاشتۇزنى مارالبېشى بازىرىغا ئاپىرىپ ساتىدىكەن، بۇ ئۇنىڭ ئۇچۇن ئوبدان ئوقەت ئىكەن. بۇ يەردىن مارالبېشىغا ئىككى كۈنلۈكلا يول ئىكەن.

بىز شۇ يۇنىلىشتە كۆرگەن تاغنىڭ ھەققەتەن مازارتاغ تىزمىسىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى ۋە خوتەن دەرياسى بويىدىكى يەنە بىر مازارتاغ ھەققىدە ئۇ كىشى ھېچنېمە بىلمەيدىكەن. ئۇ بىزگە ئاڭلىشىمچە، سىلەر كېتىۋاتقان جاي ساپلا قۇملۇق، بىر تامچىمۇ سۇ تاپقىلى بولمايدۇ، ئۇ قۇملۇقنى «تەكلىماكان» دەيمىز دېدى.

بىز ئۇ يېگانە يولۇچى بىلەن خوشلىشىپ، ئاۋۋال جەنۇب، ئاندىن شەرق تەرەپكە قىلىدىغان سەپىرىمىزنى داۋام قىلدۇق. بىرەر تال گىياھمۇ ئۇنۇپ باقمىغان، ئادەمزات ئايىغى بېسىلمىغان قاتتىق يەردە ماڭماقتا ئىدۇق. ئوڭ تەرەپتىكى تاغ بارا ـ بارا پەسىيىپ، بىلىنە ـ بىلىنمەي قۇم بارخىنىغا، قۇم دۆۋىسىگە ئايلىنىپ قالغاندەك بولدى ـ دە، كېيىنچە قۇملۇق ئىچىدە غايىب بولدى. دېمەك، بۇ يەردە ئەمدى جەنۇبقا سوزۇلغان قانداقتۇر بىر تاغ تىزمىسى يوق ئىدى. بىراق، شەرقتىكى تاغ تىزمىسىنىڭ خوتەن دەرياسى بويىدىكى مازارتاغ بىلەن راستلا باغلىنىش بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

يەر يۈزى تاشتەك قاتتىق ھەم قۇرۇق سېغىزلىق ئىدى. ئۇنىڭدىكى سانسىزلىغان چاك ـ يېرىقلاردىن ياز كۈنلىرى بۇ يەرگە كەلكۇن كېلىپ تۇرىدىغانلىقى مەلۇم ئىدى. كۆل جەنۇبقا قاراپ بارا ـ بارا تارىيىپ كېلىپ ئاخىر بىر سازلىققا ئايلاندى، بىز كۆلنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا يېتىپ بارغۇچە سازلىقنى نەچچە قېتىم ئايلىنىپ مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇق.

بىز شەرقىي قىرغاقتا كەلگەندە، بۇ يەرنىڭ سۈزۈك سۇ ئىچىلەيدىغان ئاخىرقى نۇقتا ئىكەنلىكىنى جەزىم قىلدۇق ـ دە، 4 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى يەنە بىر كۈن ھاردۇق ئېلىش قارارىغا كەلدۇق. تۆگىلەر ۋە ئاخىرقى بىر قوي كۆل بويىدىكى بولۇق ئۆسكەن قومۇشلارغا يەنە بىر قېتىم تويۇۋالدىغان بولدى. مەن تاغقا يالغۇز چىقىپ يۆنىلىشنى كۆزەتتىم.

پاكار كەلگەن تاغ تىزمىسى شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ مۇشۇ يەردە

توختىغانىدى، ئۇ بەئەينى بىر قوم دېڭىزى ئىچىدىكى دېڭىز تۈمشۇقىغا ئوخشايتتى. بىراق، ئۇ يەردىن ئوخشاش يۆنىلىشكە نەزەر سالسام، يەردىن كۆتۈرۈلۈپ چىققان ئانچە ئېگىز بولمىغان بىر «يېرىم ئارال» كۆرۈندى، ئۇنىڭدىن باشقا تاغنىڭ قارىسى كۆرۈنمىدى. دېمەك، مەن مارالبېشىدىكى مازارتاغنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئۇچىدىكى تۆپىلىكتە تۇراتتىم، نامىنىڭ ئوخشاشلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ كىچىك تاغ تىزمىسىنىڭ خوتەن دەرياسى بويىدىكى مازارتاغ بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ئىدى. كۆرۈش دائىرەسىدىكى يەر جەنۇبقا، شەرقىي جەنۇبقا ۋە غەربىي جەنۇبقا سوزۇلغان پايانسىز قۇملۇق ئىدى، ئۇپۇق سىزىقى بىر تال تۈز سىزىققا ئايلانىدى.

مازارتاغنىڭ قالدۇق تىزمىسى يېراق جەنۇب تەرەپتە يەر يۈزىدىن يەنە كۆتۈرۈلۈپ چىقىدۇ دېگەن گەپكە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. مەن ئۇ يەرگە بېۋاستە كىرگەندىن كېيىن ئۇنداق تاغنى كۆرۈپ باقمىدىم.

شۇ كۈنى كېيىنكى سەپەر يۆنىلىشىمىز ئۇستىدە كۈن بويى مەسلىھەتلەشتۇق. «يولچى» مۇشۇ يەردىن شەرقتە ماڭساق خوتەن دەرياسىغىچە تۆت كۈنلۈك يول بار، بۇنىڭدا گەپ يوق دەپ تۇردى. قولۇمدىكى ئەڭ ياخشى رۇسچە خەرىتىدىمۇ بۇ مۇساپىنىڭ 130 كىلومېتر كېلىدىغانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەنىدى. شۇنىڭدىن قارىغاندا، كۈنىگە 20 نەچچە كىلومېتر يول ماڭساق، 6 ـ كۈنى خوتەن دەرياسىغا يېتىپ بارالايتتۇق. خوتەن دەرياسىغا ئىككى كۈن قالغاندا، دەريا ئېقىنىغا يېقىن جايدىن جەزمەن يەر ئاستى سۇيى چىقارغىلى بولاتتى. شۇنداقتىمۇ مەن ئادەملىرىمگە 10 كۈن يەتكۈدەك سۇ ئېلىۋېلىشنى بۇيرۇدۇم. شۇنداق بولغاندا ياكلارنىڭ يېرىمىغا سۇ قاچىلىۋالساقلا بولاتتى؛ يۈك يەڭگىللەشكەندىكىن تۆگىلەر ئېگىز بارخانلاردىن ھالقىشتا بەك كۈچەپ كەتمەيتتى. تۆگىلەر كۈنىگە ئىككى قېتىم سۇ ئىچكەندىمۇ، زاپىسىمىز ئالتە كۈنگە تولۇق يېتەتتى.

سۇ قاچىلاش ۋەزىپىسىنى «يولچى» بىلەن يەنە بىر قاسىمئاخۇن بېجىردى. ئۇلار بۇ ئىشنى كەچقۇرۇنلۇقى قىلدى. مېنىڭ بۇ قىممەتلىك سۇنىڭ ياكلارغا قۇيۇلۇۋاتقاندىكى ئاۋازىنى ئاڭلىغانلىقىم ھېلىمۇ ئېنىق

ئېسىمده، پىلانىم شۇ قەدەر ئاددىي، بۇيرۇقۇم شۇ قەدەر ئېنىق ئىدى، شۇڭا ئاشۇ ئاخىرقى مىنۇتلاردا بۇيرۇقۇمنىڭ تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىنغان ـ قىلىنمىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ بېقىش زادىلا خىيالىمغا كەلمەپتۇ.

قول ئاستىمدىكىلەرگە شۇنداق بىپەرۋالىق بىلەن ئىشىنىپ قاپتىمەن، بۇ ھال بەختكە قارشى ئۆزۈمگىمۇ، ئۇلارغىمۇ ھالاكەتلىك بالايىئاپەت ئېلىپ كەلدى.

7. ئاخىرقى يۇلغۇن

4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ھاۋا ئىسسىق بولسىمۇ، تۆگىلەر تۇنۇگۈن قانغۇدەك ھاردۇق ئېلىۋالغاچا، 27.5 كىلومېتىر مۇساپىنى باستى.

باشتا كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە كەتكەن، ئوت ـ چۆپلەر، شالاڭ ـ شالاڭ ئۆسكەن يۇمشاق توپىلىق ئوتلاقتا ماڭدۇق. بىر يېرىم سائەتلەردىن كېيىن يەر تۈزۈلۈشى ئادەمنى زېرىكتۈرگۈدەك دەرىجىدە ئۆز-گىرىپ كەتتى. قۇم دۆۋىلىرى يېغىلىپ چېكى يوق كېچىك بارخانلارنى ھاسىل قىلغانىدى. يەنە 10 مىنۇتلار ماڭغاندىن كېيىن بارخانلار ئىچىگە كىرىپ قالدۇق، شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ جايلاشقان بارخانلار يولىمىزنى توغرىسىغا توسۇالدى، ئۇلار 6 ~ 7 مېتىر ئېگىزلىكتە بولغاچقا، ھالقىپ ئۆتۈش تولىمۇ تەس ئىدى، بولۇپمۇ تېك تەرىپى غەربىي جەنۇبقا ياكى غەربكە قىيپاش چۈشكەن بارخاندىن ئۆتۈش بەك مۇشكۈلگە توختايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئوخشاشمىغان يۆنىلىشتىكى شامالدا ھاسىل بولغان ئىككى بارخانىڭ كېسىشكەن نۇقتىسىدا بەئەينى ئېھرامغا ئوخشايدى-غان قۇم دۆۋىلىرى چوقچىيىپ چىققانىدى، بۇ ئىككى دولقۇن ئۇچراشقاندا ھەسسىلەپ يۇقىرىغا شۇڭغۇيدىغان ئەھۋالغا ئوخشايتتى.

تۆگىلەر بارخانلارنىڭ تېك قىيپاش تەرىپىدىن بارخان ئۈستىگە ئامان ـ ئېسەن چىقىشتى، بولمىسا ئۆزىمىز ئوڭاي چىقالمايتتۇق، يەنە كېلىپ ئۇلار ھەربىر قەدەم ئۆرلىگەندە پەسكە سىيرىلىپ چۈشۈپ يەنە ئۆرلەيتتى.

دەسلەپتە دۇچ كەلگەن بۇ بارخانلار بەك ئېگىز بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ تۆپىسىگە چىقىپ قارىغان ئادەم شەرقتىكى ئەگرى ـ بۈگرى دولقۇنلار ياساپ يانقان، كۆز يەتمەيدىغان ئاشۇ بىپايان قۇم دېڭىزىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىۋالالا-يتتى. مۇبادا ئۆزۈمنىڭ «بەخت يۇلتۇزى» غا قارىغۇلارچە ئىشەنمىگەن

بولسام، يەنە كېلىپ قانداقتۇر بىر نامەلۇم دۇنيانى تەكشۈرۈش يولىدىكى توساپ بولمايدىغان ھەۋەس ئۈستىدىن غالىب كېلىدىغان بولسام، شۇنداقلا بۇ ھەۋەس مېنى دەسلەپتە تۇغۇلغان ھەممە ئەندىشىلەرنى بېسىپ چۈشۈشكە مۇۋەپپەق قىلمىغان بولسا، بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپلا قورقۇپ خۇدۇمنى يوقىتىپ، ئارقىغا چېكىنىشىم كېرەك ئىدى.

قۇملۇق شامىلى بوش ئاۋازدا خىتاب قىلاتتى: «ئالغا!»

تۆگە كولدۇرمىلىرى ناخشا ئېيتاتتى: «ئالغا!»

«ئالغا!» دېگەن بۇ بۈيرۇق ھەرقانداق ئارىسالدىلىق ۋە قورقۇش روھىي ھالىتىنىڭ تۇغۇلۇشىغا ھەرگىز يول قويمايتتى.

ئالدىمىزدىكى بارخانلار بارغانسېرى ئېگىزلىمەكتە ئىدى. 20 مېتىر، 25 مېتىر، 30 مېتىر... ئەنە شۇ تەرتىپتە ئالغا باساتتۇق، بولمىسا بىر پەسكە چۈشۈپ، بىر يۇقىرى ئۆرلەپ مېڭىشىمىزغا توغرا كېلەتتى. بىراق، بۇنداق قىلغاندا بىر ئۈيان، بىر بۇيان ئەگىپ يۈرۈپ ماڭمىساق بولمايتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇرئەت بەك ئاستا بولۇپ قالاتتى. ئەگەر بارخاننىڭ تىك تەرىپى يولىمىزنى توسۇۋالسا، ئۇنى ئەگىپ ئۆتەلمەيتتۇق، ئۇنداق چاغدا تۆگە سەللا بوشاڭلىق قىلىپ قالسا، يۈمشاق قۇمدا غرتتىدە سىيرىلىپ كېتىپ يېقىلىپ قالاتتى. سۇ باكلىرى ئارتىلغان بىردىنبىر تۆگىمىز ئەنە شۇنداق يېقىلىپ قالغاچقا، يۈكنى چۈشۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدۇق. ھېلىدىن ھېلىغا تىك ـ تىك قۇم توساقلىرى يولىمىزنى توسايتتى، شۇنداق ئەھۋالدا تۆگىلەرگە كۈرجەك بىلەن يول ئېچىپ بېرىشكە مەجبۇر بولاتتۇق.

دەسلەپكى كۈنلەردىكى قاتتىق سېغىزلىق يەرلەرنىڭ ئەمدى ئەسىرىمۇ يوق ئىدى. ھەممىلا يەر ئۇششاق سېرىق قۇم بىلەن قاپلانغان. نە بىر تال گىياھ، نە بىر تال يوپۇرماق يوق. گاھى ـ گاھىدا قۇملۇقنىڭ قاتتىق قۇرغاق ئىسسىقىغا بەرداشلىق بېرىپ مەردانە تۇرغان يۇلغۇنلار چېلىقىپمۇ قالاتتى.

كۆك ئاسماندا ئۇچار قانات كۆرۈنمەيتتى، يەردە بۆكەن، بۇغا ئىزلىرى چېلىقمايتتى. دۇربۇندا كۆرۈنگىنى قۇم، قۇم، يەنە قۇم ئىدى، تاغلارمۇ قۇم دۆۋىلىرىدىن ھاسىل بولغان قۇمتاغلار ئىدى، ئۇنىڭدىن ئۆزگە ھېچنېمە،

هېچنېمە يوق ئىدى.

ھەممىدىن بىچارە ئەھۋالدا قالغىنى ئىتلار ئىدى. ئۇلار قاتتىق ئىسسىق ئازابىدا قېينىلاتتى. «ھەمراھ» بەكرەك غىڭشىيتتى، قاۋاپ ناله قىلاتتى، ھەمىشە ئارقىدا قالاتتى.

بىز بارگاھ تىكىشكە لايىق جاي ئىزدىدۇق، بىراق بىر سائەتتىن ئارتۇق ۋاقىت ئىزدەپمۇ تاپالمىدۇق. گۇگۇم ۋاقتىغا كەلگەندە، ئاخىر كىچىككىنە بىر پارچە قاتتىق سېغىزلىق يەر تاپتۇق، ئۇ يەردە ئىككى جايدا يۇلغۇنلار ئۆسۈپ تۇراتتى. بۇ سەپىرىمىزدە ئۇچرانقان ئەڭ ئاخىرقى دەرەخ ئىدى. تۆگىلەر يۇلغۇنغا ئۆزلىرىنى ئاتتى ــ دە، شاخلىرىنى يېيىشكە باشلىدى. سۇ قىسلىقىدىن ئۇلارغا سېسىق بۇس چىقىرىپ تۇرىدىغان قىچا يېغى ئىچكۇزۇشكە مەجبۇر بولدۇق. ئامال بار قۇدۇق كولىماقچى بولدۇق، 50 سانتىمېتىرچە كولىدۇق، يەر يەنىلا قۇپقۇرۇق ئىدى، شۇنىڭ بىلەن كولاشتىن ۋاز كەچتۇق.

«ھەمراھ» يوقاپ كەتتى. پۇشتەك چېلىپ باقتۇق، چاقىرىپ باقتۇق، قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى. تۆگىچىلەر ئۇنى ئىسسىق ئۆتۈپ كېتىپ ئۆلۈپ قالغان ئوخشايدۇ دېيىشتى. بۇ قۇملۇق ئىتى ھەر قېتىم يۇلغۇن بار يەرگە كەلگەندە، يۇلغۇن تۈۋىدىكى قۇمنى كولاپ سايىدا ئۇخلىۋالاتتى. ئېھتىمال، ئۇ ئالدىمىزدا دەشت ــ بايا ۋاندىن باشقا نېمە يوقلۇقىنى كۆرۈپ، كەينىگە يېنىپ سۇ بار يەرنى ئىزدەپ كەتكەن بولسا كېرەك. شۇ سەپەردە خەتەردىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، ئۇ ئىتنىڭ دېرىكىنى كۆپ قېتىم قىلىپ كۆردۇم، بىراق نەتىجە بولمىدى. ئۇنىڭ ھەمراھى ــ «يولداش» بىزگە سادىقلىق بىلەن ئەگىشىپ كېلىۋاتاتتى، ئۇنىڭ سادىق دوستى بولسا قۇربان بولدى.

سەپەرگە چىققاندىن بۇيان تۇنجى قېتىم دۇنيادىكى ئەڭ قاقاس قۇملۇققا بارگاھ تىكتۇق. شۇ مىنۇتتىن باشلاپ ھەممىمىزدە قانداقتۇر بىر خىل باشقىچە كەيپىيات پەيدا بولدى. بەك زۆرۈر بولغان ئەھۋالدىلا بىر ــ ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشىپ قويىاتتۇق. ئاخىرقى بىر تال قۇرۇق يۇلغۇن شېخى بىلەن پىلدىرلاپ تۇرغان ئوتنى ئۇلغايتتۇق. ئەتراپتا ئادەتتىن تاشقىرى ۋەھىمىلىك جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرەتتى. تۆگىلەرنى ھېلىقى

كۆل بويىدىكى گۈزەل يايلاققا قېچىپ كەتمىسۇن دەپ، بارگاھقا يېقىن يەرگە باغلىدۇق. ئۇلارنىڭ ھويندىكى تىنىم تاپماي جاراڭلاپ تۇرىدىغان كولدۇرمىلارمۇ شۇنداق تىمتاس بولۇپ كەتكەنىدى. قۇلقىمىزغا مىدىر ـ سىدىر قىلماي يانقان تۆگىلەرنىڭ ئۈزۈن ھەم ئېغىر تىنىقلىرىلا ئاڭلىناتتى. چېدىرىمىدىكى چىراغ ئەتراپىدا بىرنەچچە پەرۋانە ئۇچۇشۇپ يۈرەتتى، ئۇلار نەدىن كەلگەندۇ؟ — ئېھتىمال كارۋىنىمىزغا ئەگىشىپ كەلگەن بولسا كېرەك.

8. هەيران قالارلىق بايقاش

ئەتىسى سەھەردە غەرب تەرەپتىن سوقۇۋاتقان قاتتىق بوراندىن ئويغـ
ـنىپ كەتتىم. چېدىرنىڭ ئارغامچا ۋە تىرەكلىرى چېدىرغا ھېلىدىن ـ ھېلىغا
پۇرقىراپ كىرىپ تۇراتتى. شىددەتلىك بوران تەرەپ ـ تەرەپتىن غۇرقىراپ
كىرەتتى. چۈنكى بارگاھىمىز بارخانلار ئارىسىدىكى ئويمانغا تىكىلگەن بولـ
ـغاچقا، ئىككى تەرىپىمىزدە ئاساسەن پاراللېل ياتقان قۇم دۆۋىسى بار ئىدى.
يېقىن ئەتراپتىكى قۇم دۆۋىلىرىنىڭ شەرقتە ۋە شىمالغا قارىغان تەرەپلىرى
بىر قەدەر تۈز، جەنۇبقا ۋە غەربكە قارىغان تەرەپلىرى ناھايىتى تىك، قالغان
بارخانلارمۇ ئاساسەن شۇنداق ئىدى.

بىز قۇم ـ توزاندا قالغاچقا، مۇزلىغاندەك بولدۇق. ئەمەلىيەتتە پۇرقـ
ـراپ ئۇچۇۋاتقان قۇم ـ توزان ئىككى ئادەمنىڭ ئېگىزلىكىدە كېلەتتى،
ئۇنىڭ يۇقىرىسىدىكى ھاۋا بوشلۇقى پۈتۈنلەي ئۇچۇق ئىدى.

قۇياش كۈچىنىڭ بارىچە قىزىق نۇر چاچاتتى، يەر يۈزىلا قىزغۇچ
قۇم پەردىسى بىلەن قاپلىنىپ تۇراتتى. قۇم ـ توزان ئېغىز، بۇرۇن،
قۇلاقلىرىمىزغا ھەدەپ كىرىپ كېتەتتى، ھەتتا كىيىملىرىمىزنىڭ ئىچىگىمۇ
كىرىپ بەدىنىمىزنى چىدىغۇسىز دەرىجىدە قىچىشتۇراتتى. مۇبادا ئاسمان
خىرە بولۇپ، تۈز يەرنى ئۇچۇقراق كۆرەلەيدىغان بولساق كۆپ ياخشى
بولغان بولاتتى، چۈنكى ھېچبولمىغاندا مېڭىش يۆنىلىشىمىزنى ئوڭاي بەلـ
ـگىلىيەلەيتتۇق. بارخاننىڭ ئەڭ ئېگىز دۆمبىسىدىن قۇم ـ توزانلار ئۇچۇپ
ئۆتكەندە، گويا سانسىزلىغان قۇش پەيلىرى ھاۋادا ئۇچۇۋاتقاندەك مەنزىرە
ھاسىل بولاتتى، بېشىمىز دەل ئاشۇ ئېگىزلىككە توغرا كېلەتتى. شۇڭا،
قۇم ـ توزانلار قۇلقىمىزنىڭ تۈۋىدە ھۇشقىرتاتتى ۋە قۇلاقلىرىمىزغا ھەدەپ
بۆسۈپ كىرەتتى. مېنىڭ قاردىن مۇداپىئە كۆرۈشتە ئىشلىتىدىغان كۆز
تورۇمنىڭ كىچىك تۆشۈكچىلىرىدىن ئۇششاق قۇم ئۆتۈپ كەتسىمۇ، ھەر

هالدا ئەسقاتتى.

بۇ بوراننىڭ بىزگە بەرگەن كىچىككىنە يارىمى شۇ بولدىكى، ئۇ خەتەرلىك بارخانلارنىڭ يانتۇلۇقىنى بىر قەۋەت يالاپ كەتتى، يەنە كېلىپ تىك تەرىپىنى بارا ـ بارا شەرق تەرەپكە يۆتكىدى. بىراق، بىر قېتىملىق بوران بۇ ئۇلۇغ «قۇرۇلۇش» نىڭ بىر قىسمىنلا تاماملىيالايتتى.

بىز كەچ كىرگۈچە بارخانلار پەسرەك بىر يەرگە ئۇلىشىۋالارمىز، بەلكىم ئوت قالغۇدەك ئوتۇن تېپىلىدىغان بىرەر ئوتلاقنىمۇ ئۇچرىتىپ قالارمىز دېگەن ئۈمىدتە بولغانىدۇق. بىراق بۇ ئۈمىدىمىز ئىشقا ئاشمىدى. ئەمەلىيەتـتە، قۇملۇقنىڭ كىنىدىكىگە قاراپ بارغانسېرى ئېچىكىرلەپ كەتتۇق.

ئىسلامباي ھازىر بىزنىڭ يول باشلىغۇچىمىز بولۇپ قالغانىدى، ئۇ بۇ ۋەزىيىنى تولىمۇ ياخشى ئادا قىلىۋاتاتتى. قولىدا كومپاس تۇتقىنىچە بىزدىن خېلى يىراق ئالدىمىزدا چېۋەرلىك بىلەن كېتىۋاتاتتى. بىز شەرق تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتاتتۇق، چۈنكى مۇشۇ يۆنىلىش بويىچە ماڭغاندا، خوتەن دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىق خېلى قىسقىرايتتى. ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنى ئىسلامباي قالدۇرۇپ ماڭغان ئەگرى ـ بۈگرى ئىز بىلەن ئاستا ـ ئاستا ئىلگىرىلىمەكتە. ئىسلامباي ھەربىر توختاپ، يېقىن ئەتراپتىكى بارخان چوققىسىغا چىقىپ، كۆزىگە قولى بىلەن سايە چۈشۈرۈپ تۇرۇپ، ئالدىمىزدىكى قۇم دۆۋىسىگە يېتىپ باردىغان ئېپلىك يول ئىزدەپ شەرققە قاراپ تۇرۇپ كەتكىنىدە، بىز ناھايىتمۇ تىت ـ تىت بولۇپ كېتەتتۇق. چۈنكى، بىز شۇنداق ۋاقىتلاردا ئالدىمىزدا چوقۇم يەنە بىر يامان يەرگە دۇچ كەلگەنلىكىمىزنى، يەنە بىر قېتىم يا شىمالغا قاراپ، يا جەنۇبقا قاراپ ئايلىنىپ مېڭىشقا مەجبۇر بولىدىغانلىقىمىزنى پەملەيتتۇق.

تۆگىچىلىرىم پىيادە ماڭماقتا ئىدى، ئۇلار ئۇن ـ تىن قىلمايتتى. ئىسسىقتىن باشلىرى قايغان، ھېرىپ ھالىدىن كەتكەنىدى. ئۇلار پات ـ پات توختاپ قالاتتى، سۇ ئىچەتتى، بىراق باكتىكى سۇمۇ ئىسسىپ 30 گرادۇسقا يېتىپ قالغاچقا، ئۇسسۇزلۇقنى دېگەندەك باسالمايتتى. بىز كۆپرەك تەر چىقسا سالقىنلاپ قالارمىزمىكىن دەپ سۇنى كۆپ ئىچەتتۇق.

بىز سۇ ئىچكەچ ئەتراپنى كۆزىتەيلى دەپ، بىر ئېگىز بارخان ئۈستىدە

ئۇزاق هاردۇق ئالدۇق. ئۇسسۇزلۇقتىن چاكىقاپ كەتكەن قوي بىلەن بىچارە ئىت — «يولداش» ئەمدى قانغۇدەك سۇ ئىچىۋالالايتتى. «يولداش» سۇ توغرىسىدا سۆز ئېچىپ قالساقلا قاۋاپ كېتەتتى، ھىراۋ باكىنىڭ يېنىغا بېرىپ قالسا، ئېتىلىپ بېرىپ قۇيرۇقىنى شىپاڭشتىپ تۇرۇۋالاتتى. قوي ئىنتقا ئوخشاشلا سادىقلىق ۋە بەرداشلىق بىلەن بىزگە ئەگىشىپ ماڭاتتى. تۆگىچىلىرىم ئاچلىقتىن ئۆلۈشكە رازىمىزكى، قورساقنى دەپ بۇ ھايۋاننى سويمايمىز دەيتتى.

تۆگىلەرمۇ بارا ـ بارا ھالسىراپ كەتتى، يىقىلىپ قالسا يۆلەپ قويىمىز. ساق ئۆزى تۇرالمايتتى، شۇڭا بىز 12 كىلومېتىر مېڭىپلا ھېرىپ قالدۇق، شۇنىڭ بىلەن كىچىككىنە بىر پارچە قاتتىق يەرگە بارگاھ تىكتۇق.

بۇ يەر ئادەتتىن تاشقىرى قۇرغاق ئىدى، شۇڭا قۇدۇق قازمىز دەپ ئولتۇرمىدۇق. بارگاھ تىكىلىپ بولغاندىن كېيىن، بۇگۈنكى كۆرمىشلىرىمىز ۋە ئەتىكى ئۇمىدلىرىمىز ئۈستىدە پاراڭلاشتۇق. ئىسلامباي باشقىلارغا مەدەت بېرەتتى، ئۇ ئىلگىرىكى تەۋەككۇلچىلىكلىرىمىزنى سۆزلەپ بەردى، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ ئالاي جىلغىسىدىكى قارلارنى، مۇزتاغ ئاتىنىڭ مۇزلۇقلىرىنى، ئۇ يەرلەردە تارتقان كۈنلەرنىڭ بۇ قۇملۇقتىكىدىن كۆپ بەتتەر ئىكەنلىكىنى تەسۋىرلەپ بەردى. ئۇنىڭ گەپلىرى كىشىنى ھەققەتەن رىغبەتلەندۈرەتتى.

ئەتىسى سەھەردە ھەيران قالارلىق بىر ئىشنى بايقىدىم. باكلاردا سۇ تۇگەپ قالغادەك بىلىندى، باكىنى سىلكىگەندە، قالغان سۇ ئۇنىڭ يانلىرىغا ئۇرۇلۇپ شىلىقلاپ ئاۋاز چىقىراتتى. دېمەك، باكلار كۈتكەندىكىدەك لىق ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ بىلەن، مەن باكلارنى تەكشۈرۈپ چىقتىم، پەقەت ئىككى كۈنلۈكلا سۇ قالغانلىقى ئىسپاتلاندى.

تەمتىرەپ كەتتىم ـ دە، تۆگىچىلىرىمدىن: «نېمىشقا بۇيرۇقۇم بويىچە 10 كۈنلۈك سۇ قاچىلىمىدىڭلار؟» دەپ سوردىم.

ئۇلار: «قانچىلىك سۇ ئىلىشىمىزنى ‹يولچى› بەلگىلىگەن» دېيىشتى. مەن «يولچى» نى ئۇنداق بىخەستەلىك قىلغىنىڭ نېمىسى؟ دەپ ئەيىبلىسەم، ئۇ: «خاتىرجەم بولۇڭ، ھېلىقى ئاخىرقى كۆلدىن تۆت كۈن ماڭساق سۇ چىقمىغان يەنە بىر يەرگە يېتىپ بارالايتتۇق» دېدى. قولۇمدىكى

خەرىتىمۇ ئۇنىڭ گېپىنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايتتى، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ ئىلگىرىكى گەپلىرىنىڭ ھەممىسى دېگەن يەردىن چىقىپ تۇرغانىدى، شۇڭا مەن خاتىرجەم بولدۇم. ھەممىمىز ھازىرقى ئورنىمىزدىن شەرققە ئىلگىرىلىسەكمۇ، غەربكە چېكىنسەكمۇ، سۇ بار يەرگىچە بولغان ئارىلىقنىڭ ئاساسەن ئوخشاش ئىكەنلىكىگە ئىشىنەتتۇق، شۇ سەۋەبتىن ھېلىقى ئاخىرقى كۆلگە قاراپ چېكىنىش خىيالىغا كەلمىدۇق. مۇبادا بىز سەپەرنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىغا قايتىش قارارىغا كەلگەن بولساق، قانچىلىك جەبىر ـ جاپا ۋە زىيانلاردىن ساقلىنىپ قالغان بولاتتۇق ـ ھە!

قالغان سۇنى ئىمكانقەدەر تېجەپ ئىشلىتىشتىن ئۆزگە چارە يوق ئىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تۆگىلەرگە سۇ بېرىش توختىتىلدى. مەن ئىسلامبايغا قىممەتلىك ئۇسسۇزلۇق قاچىلانغان ئاشۇ ئىككى باكنى كۆزدىن بىر مىنۇتمۇ نېرى قىلماسلىقنى ئالاھىدە تاپىلىدىم.

9. خيالىي بېشارەت

بۇنىڭدىن ئىلگىرى بىز بارگاھ تىككۈدەك بىرەر پارچە قاتتىق يەر تاپاتتۇق. بۇ ئادەتتە يىمىرسە ئۇۋۇلۇپ توزانغا ئايلىنىپ كېتىدىغان بوش ھەم كاۋاك ـ كاۋاك شورلۇق سېغىز توپىدىن تۇزۇلگەن يەر ئىدى. تۇپراق قەۋىتى قات ـ قات كەلگەن بۇنداق يەر ئېگىز يەرلەردە بولمايتتى. قىسقىسى، ئۇ تىنما توپىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، قۇرۇپ كەتكەن ئاسىيا «ئوتتۇرا يەر دېگىزى» نىڭ ئاخىرقى قالدۇق ماددىسىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئوخشاشمىغان ئېگىزلىكى ئەينى زامانىدىكى ئوخشاشمىغان گورىزونتال يۈز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇنداق سېغىز توپا قاتلىمى بىزگە تەسەللى بولاتتى، بىز ئۇنىڭغا قاراپ بۇ بىپايان قۇم دېگىزىنىڭ ھېچبولمىغاندا «دېگىز ئاستى» بولىدۇ دەپ ھۆكۈم قىلالايتتۇق. بىراق، ئەمدى ئۇنداق سېغىز ئەسلا چېلىقمايتتى. ئەتراپىنىڭ ھەممىسى قۇم ئىدى، بىز قۇملۇقنىڭ ئەڭ مۇدھىش ۋە ئەڭ خەتەرلىك قىسمىدا تۇراتتۇق.

مەن بىر تەرەپتىن ئامراق تۆگەم «بۇغرا» نى ئاياش، يەنە بىر تەرەپتىن تۆگىچىلىرىمگە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن كۈن بويى پىيادە ماڭدىم. ھېلىقى «باباي» دېگەن تۆگە ھېلىدىن ـ ھېلىغا ماڭماي تۇرۇۋالاتتى. تۆگىچى ھەرقانچە تارتسىمۇ مىدىرلىيالماتتى، ھەتتا بۇرنىدىكى چۈلۈكىگە باغلانغان چۈلۈۋرمۇ ئۈزۈلۈپ كېتەتتى — بۇ تۆگىنىڭ بۇرنى ئاغرىقنى سەزمەيدىغان بولۇپ قالغانىدەك قىلاتتى. ئاخىر ئۇ پۇتۇنلەي يېتىپ قالدى. يۈكىنى چۈشۈرۈپ باشقا تۆگىلەرگە تەڭشىگەندىن كېيىن قويۇپ، بىراق، كېيىنمۇ ئۇ بىر ئادەم يېتىلمىسە، ماڭماي جىممىدە تۇرۇۋالاتتى ۋە ھەمىشە كارۋاننىڭ كەينىدە قالاتتى. بۇ بىرىنچى نومۇرلۇق «چۆل كېمىسى» جىمىپ كېتىشكە باشلىدى.

شەرق تەرەپنى كۆزىتىپ ماڭماقتىمىز، بىراق ھېچقانداق نەتىجە يوق. كۆز يەتكەن دائىرىدە تاغدەك ـ تاغدەك بارخانلاردىن باشقا ھېچنېمە يوق ئىدى. توساتتىن بىر ئىش بىزدە ئۇمىد قوزغىدى: بىر چوڭ تۆگىلەرنىڭ ئۈستىدە ۋىگىلداپ ئۇچۇپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى بىزنى «قۇرۇق-لۇق» قا يېقىنلاپ قاپتىمىز دېگەن ئىشەنچكە كەلتۈردى. ئەجەبا، بۇ چوڭ تۆگىنىڭ يۈگى ئارسىغا كىرىۋېلىپ بىزگە ئەگىشىپ كەلگەنمىدۇ؟

«باباي» نى ماغدۇرىغا كېلىۋالسۇن دەپ بىر سائەت ھاردۇق ئالدۇق. ئۇنىڭغا بىرنەچچە لىتىر سۇ ئىچكۈزدۇق، چومىدىن بىر تۇتام چۆپ ئېلىپ يېگۈزدۇق. ئۇ چۆپنى ھۇزۇرلىنىپ يېدى. ئۈستىدىكى چومنى ئالدۇق، قارىساق دۆمبىسىدە جاراھەت بار ئىكەن، چومنىڭ قىرى دۆمبىسىنى يالاپ يېغىر قىلىۋېتىپتۇ. بۇ جانىۋارنىڭ بېچارە ھالىغا قاراپ كۆڭلۈم يېرىم بولدى. ئۇنىڭ پۇتلىرى دىر ـ دىر تىترەيتتى، تىللىرىنى ئاپئاق شور باغلاپ كەتكەنىدى. بىز ئۇنى مەمەت ساقىنىڭ ئايرىم بېقىپ قارىشىغا تاپشۇردۇق. بىز ئاۋۇال يۈرۈپ كەتتۇق. يىراقلاپ كەتكىنىمىزدىمۇ ئۇنىڭ كۆچەپ ـ كۆچەپ ھاپشۇاتقانلىقىنى ئاڭلىدۇق.

ئەڭ ئېگىز بارخان يەر يۈزىدىن 50 ~ 60 مېتىر كېلەتتى، كېيىنكى بارخانلار 30 ~ 35 مېتىرغا پەسلىدى، ئۇمىدىمىز قايتا قوزغالدى: بىر قارىغا بىر بارخاننىڭ ئۈستىدە ئۇياقتىن بۇياققا يۈرەتتى، ئۇ قانات قېقىپ ئۇچتى ـ دە، كارۋاننى بىر ئايلىنىپ كۆزدىن غايىب بولدى. ئۇ بۇ قۇملۇقنىڭ ئىچكى رايونىغا ھەرگىز يىراقتىن كەلمىگەن — ئۇ جەزمەن يېقىن ئەتراپتىكى خوتەن دەريالىسىنىڭ ئەلچىسى ئىدى.

20 كىلومېتىر يول باسقاندىن كېيىن، ھېلىقى قارا تۆگە ماڭماي تۇرۇۋالدى. بىز شۇ يەردە 13 ـ نومۇرلۇق بارگاھنى تىكىشكە مەجبۇر بولدۇق.

«باباي» نىڭ چومىدىكى قالغان چۆپنى شۇ يەردە باشقا تۆگىلەرگە ئۈلەشتۇرۇپ بەردۇق. باشقا يەتتە تۆگىنىڭ چومىلىرىغىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش چۆپ تېقىلغانىدى. چۈشتە چاي، نان ۋە كونسېرۋا بىلەن ئاددىي ئوزۇقلانـدىم؛ تۆگىچىلىرىم بولسا، نان بىلەن چاي ئىچتى. ئېلىۋالغان ئوتۇنىمىز

بىردەمدىلا كۆيۈپ تۈگىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئىشلەتمىسەكمۇ بولىدىغان ساندۇقنى قۇربان قىلىشقا مەجبۇر بولدۇق.

كېچە چېدىرىمىزدا يەنە ئىككى چۈشنى بىزگە ھەمراھ بولدى. ئۇلارنى بىز ئېلىپ كەلگەندىمىزمۇ ياكى يېقىن ئەتراپتىكى دەرەخلىكتىن ئۈچۈپ كەلگەنمىدۇ؟ دەريا ئېقىنىغچە كۆپ بولغاندا ئۈچ كۈنلۈك مۇساپە باردۇر؟ بىراق دەريا ئېقىنىغا يېتىپ بېرىشتىن ئاۋۋال جەزمەن توغرا قىلققا دۇچ كېلەتتۇق.

ئەتىگەنده كارۋىنىمىز يولغا چىقىشقا تەييارلىنىپ بولغان چاغدا، بار-خاندىن ئۆتىدىغان يول ئىزدەپ ئاۋۋال ئۆزۈم يالغۇز شەرق تەرەپكە قاراپ پىيادە ماڭدىم. ئارىلىقنى ھېسابلاش ئۈچۈن ماڭغان قەدەملىرىمنى ساناپ ئەستە قالدۇرۇۋېلىشىم كېرەك ئىدى، بۇنىڭغا جىق زېھنىي كۈچ كېتەتتى.

ۋاز كەچكەن بارگاھىمىز ئۇزاققا قالماي قۇم دۆۋىسى ئارقىسىدا قالدى، ئەتراپىم ئاجايىپ جىمجىت ئىدى، بۇ ھالدىن ئادەم تولىمۇ يالغۇزلۇق ھېس قىلاتتى. پەقەت بىرلا چۈشنى ماڭا ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتاتتى، مەن ئۇنى ئاللىقانداق بىر ئامەتنىڭ بېشارىتىغۇ دەپ ئۇنىڭغا بىر خىلدا يېقىملىق قاراپ قويياتتىم.

پەسمچە، بارخانلار ئىلگىرىكىلەردىن پەسرەك ئىدى، تۆگىلەرنىڭ كۆ-چىنى خورىتىۋەتمەسلىك ئۈچۈن، ئامال بار ئوخشاش ئېگىزلىك ئۇستىدە ماڭاتتىم. بىراق، ئۇزاققا بارماي بارخانلار يەنە 40～50 مېتىرغا ئېگىزلەپ كەتتى. بۇنداق بارخان تۆپىسىدە تۇرۇپ، شامال بىلەن بىر يۆنىلىشتىكى قۇم جىلغىسىغا قارىسا، ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن ئادەمنىڭ بېشى قايىاتتى. بارخانلارنىڭ تىك تەرىپى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شەرق تەرەپكە ياكى شەر-قىي جەنۇب تەرەپكە قارايدىغان بولدى، بىراق نەچچە كۈندىن بۇيان بۇ يەردە غەربىي شىمال شامىلى چىققانلىقى ئېنىق ئىدى. ھازىرمۇ غەربىي شىمال تەرەپتىن سۈزۈك مەيىن شامال بىر خىلدا ئۇرۇپ تۇراتتى، بەزىدە مەلۇم بىر ئۆسۈملۈكنىڭ ئۇششاق توزغاقلىرىنى ① ئۇچۇرۇپمۇ كېلەتتى، ھەتتا بىر تۇتام قۇرۇق چۆپ قۇم بىلىدىن دومىلاپمۇ چۈشەتتى. ھاياتلىق

① بۇ توزغاق توغراق ئۇرۇقى ئىدى.

ئالامەتلىرىگە ئىگە بۇ ئاجىز ماددىلارنى غەربىي شىمال شامىلى ئېلىپ كەلگەنىدى. دېمەك، ئۇلار بىز كەلگەن تەرەپتىن كەلگەنىدى.

چۈشكە يېقىن قالغاندا، هارغىنلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن ئايلىنىپ قالدىم، شۇ چاغدا هېلىقى چۈشنى بىردىنلا جانلىنىپ كۆچەپ ۋىجدانىم مېنى ئويغاتتى.

«يەنە بىر كۈچە!» شۇنداق بىر سادا قۇلاق تۈۋىمدە جاراڭلىغاندەك بولدى، «كۈچەپ يۈرۈپ ئاۋۇ قوم بارخىنغا چىق. ئۇ بارخان بۇ يەردىن 1000 چامدام كېلىدۇ، ئۇنىڭغا يېتىپ بارساڭ، خوتەن دەرياسىغا ۋە ئۇنىڭدا شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇغا تېخىمۇ يېقىنلايسەن!»

تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ يۈرۈپ 1000 چامدام مېڭىپ بارخانغا چىققاندا بېشىم قېيىپ يېقىلدىم. بارگاهتىن هېسابلىغاندا 13 كىلومېتىر يول باسقانـ دىم. ئاق شەپكەم بىلەن يۈزۈمنى توساپ، پىرىم ئۇيقۇلۇق، پىرىم ئويغاق هالەتتە ئۇخلىسىغا ياتاتتىم. شۇ چاغدا ئاجايىپ بىر چۈش كۆرۈپتىمەن: باراقسان ئۆسكەن بىر توپ توغراق ئاستىدىكى ياپيېشىل ئوتلاقتا يانتۇدەكـ مەن، توغراق يوپۇرماقلىرى مەيىن شامالدا سىلكىنەتتى، قۇلىقىمغا دولقۇنـ نىڭ كۆل قىرغىقىغا ئۇرۇلغان ئاۋازى ئاڭلىناتتى، ئۇ قىرغاق دەل توغراقنىڭ يىلتىزىدىن باشلانغانىدى. توغراق ئۇستىدە ئاللىقانداق بىر قۇشقاچ مەن چۈشىنەلمەيدىغان بىر ناخشىنى ئېيتىپ سايرايتتى.

توساتتىن قاتتىق بىر ئاۋاز مېنى ئويغاتتى. ئۇ كولدۇرما ئاۋازى ئىدى. شۇنداق قىلىپ يەنە قورقۇنچلۇق رېئاللىققا قايتىپ كەلدىم. بېشىم گويا چويۇندەك ئېغىر ئىدى، كۆزلىرىم جاهاننى قاپلىغان قۇمنىڭ ئەكس نۇرىدا قامىشاتتى.

تۆگىلەر سەنتۈرۈلۈپ ـ سەنتۈرۈلۈپ ماڭغىنىچە يېقىنلاپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىنىڭ نۇرى قېچىپ خىرەلىشىپ كەتكەنىدى، ئۇلار يەيدىـ غان ئوتى، ئىچىدىغان سۇيى بار يەرنى تېپىشنى ئەمدى خالىمايدىغاندەك قىلاتتى. ئۇلار قېينىلىپ ـ قېينىلىپ نەپەس ئالاتتى، پۇشۇلدىغاندا چىقارـ غان بۇس ئىلگىرىكىدىن بەتتەر سېسىق ئىدى. بۇ چاغدا ئىسلامباي بىلەن قاسىمئاخۇن بېتەكلىگەن ئالتە تۆگە يېتىپ كەلگەنىدى. قالغان ئىككى ئادەم

ماجالى قالمىغان سۆبەن ھېدىن پېژغىرىم ئىسسىقتا تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ بارخانغا چىقماقتا

«باباي» بىلەن قارا تۆگىگە قاراپ كەينىدە قالغاندى، كېيىن ئۇلارمۇ بىر ـ بىرلەپ يېتىپ كېلىشتى.

ئەمدى بارخانلار ئارىلىقىدىكى يەرنىڭ يۈزى ئىنتايىن ئۇششاق ھەم يۇمشاق چاڭ ـ توزانلار بىلەن قاپلانغاندى، ماڭساق خۇددى پاتقاق كېچىپ كېتىۋاتقاندەك بىلىنەتتى، شۇڭا بۇنداق يەردىن پەخەس بولۇپ ئۆزىمزنى تارتىشقا تىرىشاتتۇق. مۇشۇنداق قۇم ـ توزان ئىچىدىن بىر ئېشەك ـــ تۆگىچىلىرىمنىڭ گېپىدىن قارىغاندا بىر ياۋا ئات ـــ نىڭ پارچە ـ پۇرات سۆڭەكلىرىنى ئۇچراتتۇق، بۇ بىر پۇت سۆڭىكى بولۇپ، ئاپتاپ تەپتىدىن خۇددى ھاك تېشىدەك ئاقىرىپ كەتكەنىدى، ئۇنى تۆتۇپلا قويسا ئۇۋۇلۇپ كېتەتتى. بۇ ھايۋاننىڭ جەسىتىنىڭ قۇم ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقىنىغا قانچە يىللار بولغاندۇ؟ بەلكىم 1000 يىل بولغاندۇر، چۈنكى كېيىنكى ئىسپاتلاشلىرىمدىن قارىغاندا، قۇرۇپ كەتكەن بۇنداق ئۇششاق قۇم ئورگانىك ماددىلارنى ساقلاش رولىنى ئويناپتتى. بۇ سۆڭەكلەر بارخانلارنىڭ كۆچۈشى ئارقىسىدا يېقىنقى مەزگىلدە يەر ئۈستىگە چىقىپ قالغان بولسا كېرەك.

ھەممەيلەن ئۇسساپ چاڭقىغان ۋە ھېرىپ ھالسىرىغاندۇق، كۆپ

بولسا يەنە 2.5 كىلومېتىرلا يول ماڭالايتتۇق.

بىز يەككە ـ يېگانە تۇرغان، بىر پارچە تۇز ھەم قاتتىق سېغىزلىق يەرگە كېلىپ توختىدۇق. مەن بۇ يەردىمۇ ئاق ھەم چۇرۇك قۇلۇلە قاپلىرىنى، يىراق قەدىمكى دەۋردە سۇ يالاپ سىلىقلىۋەتكەن ئۇششاق تاشـ لارنى، قۇلۇلە قېپى پارچىلىرىنى، ھاك تېشى ۋە بىرمۇنچە نەيچىسىمان نەرسىلەر (ئۇلار چوقۇم قوموش يىلتىزىنىڭ تاشقاتمىلىرى) نى ئۇچراتتىم. ئىچكى قۇملۇق رايونىدا بۇ نەرسىلەرنىڭ بايقىلىشى چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

دۇربۇن بىلەن ئەترايىنى كۆزىتىپ، ئالدىمىزدىكى بارخانلارنىڭ بىر قەدەر پەس ئىكەنلىكىنى كۆردۇم. بارگاھقا يېقىن بـارخانىـڭ ئېگىزلىكى 10～15 مېتىرلا كېلەتتى. ئېھتىمال، ئەتىلىككە ئېگىز بارخانلاردىن ئۆتۈپ بولساق ۋە خوتەن دەرياسى بويىدىكى ئورمانلىقنى كۆرەلىسەك كېرەك. ئۇمىد بىزنى يەنە جانلاندۇرۇۋەتتى. بارگاھقا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ھەممـ ىمىز ئىنتايىن خۇشال كەيپىياتقا چۆمدۇق. مۇھەممەد شاھ بىلەن «يولچى» مۇ گۈگۈم چۈشكەندە بارگاھقا يېتىپ كېلىشتى.

ئۇلار ئۇسساپ چاڭقىغان، ھېرىپ مادارىدىن كەتكەن ھالدا ئۆزلىرىلا يېتىپ كەلدى، تۆگىلەر يېتىۋېلىپ زادىلا قوپقىلى ئۇنىمىغاچقا، ئۇلارنى تاشلىۋېتىشكە مەجبۇر بولدۇق. شۇنداقتىمۇ مەن كۈننىڭ ناھايىتى كەچ بولۇپ كەتكەنلىكىگە قارىماي، ئۇ تۆگىلەرنى كۆرۈپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتـ تىم. كەچقۇرۇنلۇقى ھاۋا سالقىنلاپ قالغاندىن كېيىن، ئۇ تۆگىلەرمۇ سەل ماغدۇرىغا كېلىپ، يېرىم كېچە بولغاندا بارگاھقا يېتىپ كەلدى.

ئالاھىدە ئېيتىپ ئۆتىدىغان گەپ شۇكى، بۇ ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنـ ىمىز جەم بولغان ئەڭ ئاخىرقى ئاخشام ئىدى.

10. چاڭقىغاندا قۇدۇق كولاش

قونالغۇ قىلىدىغان جايغا بېتىپ بارغىنىمىزدا، ھېچكىمنىڭ چىدىر تىككۈدەك مادار قالمىغانىدى. ئامالسىز ئوچۇقچىلىقتىلا بېتىشقا مەجبۇر بولدۇق.

كەچ سائەت ئالتىلەردە، تۇساتتىن «قۇدۇق كولاپ بېقىشىمىز كېرەك!» دېگەن خىيالغا كەلدىم.

ئىسلامباي بىلەن قاسىمئاخۇن پىكرىمگە دەرھال قوشۇلدى. ئىسلامباي كەچلىك غىزا تەييارلاشقا، قاسىمئاخۇن قۇدۇق كولاشقا كىرىشتى. قاسىمئاخۇن يەڭگىرىنى تۇرۇپ، ئالقىنىغا تۈكۈردى ـ دە، غىڭشىپ ناخشا ئېيتقىنىچە ئۆتكۈر گۈرجەك بىلەن قۇرۇق ھەم قاتتىق سېغىزلىق يەرنى كولاشقا باشلىدى. بىردەمدىن كېيىن مۇھەممەد شاھ بىلەن «يولچى» مۇ كەلدى، ئۇچەيلەن نۆۋەتلىشىپ كولىدى. «يولچى» نىڭ كۇن بويى تەرى ئېچىلمىدى، مەنمۇ ئونىڭ سۆرۈن تەلەتىگە ئامال بار قارمايتتىم. ئۇ ئىشلەۋېتىپ، بۇ تىرىشچانلىقىمىزنى قۇرۇق ئاۋارە بولغانلىق دەپ زاكلىق قىلاتتى يەر ئاستىدا سۇ بارلىقى بار، بىراق 30 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا دەيتتى. بىراق، بىر مېتىرچە كولىغاندا، قۇم ئارىلاش نەم سېغىز توپا چىققانلىقىنى كۆرۈپ خجالەتچىلىكتە قالدى ـ دە، كۇچەپ كولاشقا باشلىدى.

كەچلىك غىزادىن كېيىن بەشلىمىز تولۇق ھەربىكەتكە كەلدۇق. ئۇزاققا قالماي خېلى چوڭقۇر كولىدۇق، كولاپ چىقىرىلغان قۇم قۇدۇق ئېغىزى ئەتراپىغا توپلىنىپ ئېگىزلا بولۇپ كەتتى، بىر ئادەم كولسا، قالغىنىمىز چىقىرىلغان قۇمنى يىراقتا ئېتىپ يەر بوشتىپ تۇردۇق. دەسلەپ ئىش باشلىغاندا ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 28.6 گرادۇس، يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسى 26.8 گرادۇس ئىدى. 1 مېتىر چوڭقۇر يەردىكى قۇم ئارىلاش سېغىز توپىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 16 گرادۇس، 1.5 مېتىر چوڭقۇر يەردىكىنىڭ 12

گرادۇس بولۇپ چقتى. كولاپ چقىرىلغان قۇمنىڭ ئۈستىدە پىتىۋېلىش بىرخىل راھەت بولۇپ، پۈتۈن بەدەن سالقىنلاپ قالاتتى. باكتىكى سۇنىڭ ھارارىتى 29 گرادۇسقا يەتكەندى، ئۇنى سۇدانغا قۇيۇپ قۇمغا كۆمۈپ قويساق، ئۇزاق ئۆتمەي ھەم پىشى، ھەم مۇزدەك سۇ بولۇپ قالاتتى.

كولانغان يەردىن بارغانسىرى نەم قۇم چقىشقا باشلىدى، 2 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىن چققان قۇمنى ئالقاندا مۇجغاندا كاللەكلىنەتتى، بىز ئۇنى ئوتتەك قىزىپ تۇرغان چېكمىزگە باساتتۇق.

شۇ تەرىقىدە بىرنەچچە سائەت ئۆتۈپ كەتتى. كىشىلەر چارچىغاندى، چقىۋاتقان مونچاق ـ مونچاق تەر ئۇلارنىڭ يالىڭاچ دۇمبىسىگە تاراملاپ ئاقاتتى. ئىشمىز پات ـ پات توختاپ قالاتتى. شۇ كۈنى كەچتە سۇنى قانغۇدەك ئىچتۇق، چۈنكى قۇدۇقتىن چققان سۇ قۇرۇق باكلارنى توشقۇزۇۋېلىشقا يېتەتتى.

قاراڭغۇ چۈشكەندە، قۇدۇق دىۋارىدىن كىچىك تۆشۈك كولاپ ئىككى كىرسىن چىراغ ياقتۇق، جانىۋارلارمۇ تەبىئىي خۇسۇسىيتى قوزغىلىپ قۇدۇق ئەتراپىغا ئولاشتى. تۆگىلەر بويۇنلىرىنى سوزۇپ سالقىن، نەم قۇمنى پۇرايتتى، «يولداش» ئاتلىق ئىت قۇم ئۈستىدە سۇنايلىنىپ ياتاتتى. مېكىيانلارمۇ يۇگۇرۇپ كېلىپ قاراپ تۇرۇشاتتى.

ھېرىپ كەتكەن ھالەتتىمۇ ھېچكىمنىڭ ئىشنى توختاتقۇسى كەلمەيتتى. بىز جېنىمىزنىڭ بارىچە كولىدۇق. زۆرۈر تېپىلسا ئەتىمۇ بىر كۈن تۇرۇپ يەنە كولايتتۇق، چۈنكى بىزگە سۇ كېرەك ئىدى. تۆتىمىز قۇدۇق ئەتراپىدا چۆرىدەپ تۇراتتۇق، بىر تەرەپتىن ئىشلىسەك، بىر تەرەپتىن قاسمىئاخۇنغا قارايتتۇق، ئۇ چوڭقۇر قۇدۇق تېگىنى كولاۋاتاتتى. يالىڭاچ بولغاچقا، ئاجىز چىراغ نۇرىدا بەئەينى بىر ئەرۋاھقا ئوخشايتتى.

توساتتىن قاسمىئاخۇن توختاپ قالدى، قولىدىكى گۈرجەكنى تاشلىدى ـ دە، ھالسىز ۋارقىرىۋەتتى ۋە قەددىنى ئاران ـ ئارا رۇسلىدى. «نېمە بولدى؟ نېمە ئىش بولدى؟» ھەممەيلەن قورقۇپ كەتتۇق ۋە تەڭلا ۋارقىرىدۇق.

«قۇم، قۇپقۇرۇق قۇم!» قۇدۇق تېگىدىن شۇنداق سادا چقتى. يەنە

ئازراق كولاپ كۆرۈۋېدۇق، ئەھۋال ئايان بولدى. 3.13 مېتىر چوڭقۇرلۇق-تىكى يەردىن توساتتىن خۇددى كۆلگە ئوخشاش قۇيقۇرۇق قۇم چقتى. بايانىنقى ئادەم ئالدايدىغان نەملىك ئېھتىمال قشتىكى يغىلما قار ياكى مەلۇم قېتىملىق يامغۇر پەيدا قىلغان ساختا ئالامەت بولسا كېرەك.

شۇنداق قىلىپ، بىزنىڭ ئۈچ سائەت سەرپ قىلغان قىممەتلىك جسمانىي كۈچىمىز بىكارغا كەتتى. نەقەدەر چارچاپ كەتكەنلىكىمىز ئەمدى بىلىندى، ئۆزىمىزنى باشقۇرالماي ئىختىيارسىز يېقىلدۇق، چرايىمىزدىن چەكسىز ئازابلىق كەيپىيات چقىپ تۇراتتى. ھېچقايسىمىز بىر ـ بىرىمىزنىڭ چرايىغا قارىشقا پېتىنالماي، قاتتىق بىر پېتىۋالساق، بۇ قورقۇنچلۇق ھالەتنى ئۇنتۇپ كېتەرمىز دەپ، سەنتۇرۇلۇپ ـ دەلدۇگۇنۇپ ئورنىمىزغا قايتىشتۇق.

پېتىشتىن ئاۋۋال ئىسلامباي بىلەن ئۆزىمىزنىڭ قاباھەتلىك ئەھۋالىمىز ئۈستىدە سۆزلەشتۇق.

خەرىتىدىن قارىغاندا، بۇ يەردىن خوتەن دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىق ئانچە ئۇزاق بولماسلىقى كېرەك ئىدى، شۇنداقتىمۇ بىزدە ئەڭ خەتەرلىك ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى ئۈستىدە روھىي تەييارلىق بولمىسا بولمايتتى. ئاخىرقى باكتا يەنە بىر كۈنلۈك سۇ قالغانىدى، تېجەپ ئىشلەتسەك، ھېچبولمىغاندا ئۈچ كۈنگە يەتكۈزگىلى بولاتتى. ھەربىر كىشىگە ئىككى كۇرۇشكىدىن سۇ تەقسىملەپ بېرىدىغان، ھايۋانلارنى سۇ ئىچمەسمۇ بەرداشلىق بېرەلەمدۇ ـ يوق؟ سىناب باقىدىغان بولدۇق. بىردەم پاراڭلاشقاندىن كېيىن، بىزمۇ ئۇيقۇغا كەتتۇق. قۇربانلىق قويغا ئوخشاش ياۋاش، سەۋرچان تۆگىلەر شۇ تاپتا قۇدۇق يېنىدا مىدىر ـ مىدىر قىلماي تاپتەك ياناتتى.

11. دەسلەپكى قۇربانلىق

دەماللىقا ئىشلىتىلمەيدىغانلىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەتىسى سەھەردە (4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى) قونالغۇدا قالدۇرۇپ قويدۇق. بىر چومدىكى چۆپنى تۆگىلەرگە يېگۈزدۇق، ئۇلار ئىشتىها بىلەن يەپ بولغاندىن كېيىن، سۇ ئىزدەپ باشلىرىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا قارىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە تېممىدىن سۇ قۇيۇپ، ئۇلارنىڭ كالپۇكلىرىنى نەمدىدۇق.

ئەتراپتىكى بارخانلار ئىلگىرىكىلەردىن پەسرەك بولۇپ، 10 مېتىرچە كېلەتتى، بىراق بىر سائەتچە ماڭغاندىن كېيىن يەنە چېكى يوق چوڭ بارخانلىق ئۇچىگە كىرىپ قالدىم. ئۇلار شەرقتىن غەربكە قاراپ جايلاشقانىدى. ھاياتلىقتىن قىلچە ئەسەر يوق ئىدى، كۆز يېتىدىغان دائىرە ئىچىدە بىر تۇپمۇ يۇلغۇن كۆرۈنمەيتتى. ھەربىر بارخانغا چىقىنىمدا، بىراق شەرقىتىكى ئۇپۇق سىزىقىدا خوتەن دەرياسى بويىدىكى ئورمانلىقنىڭ غۇۋا سىماسىنى كۆرۈپ قېلىش ئۈمىدىدە، دۇربۇن بىلەن زېمىن چېتىگە كۆز سالاتتىم، بىراق ھېچنېمە كۆرۈنمەيتتى.

قۇم بېلىدە كېتىۋېتىپ يەردە ئوتنىڭ يىلتىزىغا ئوخشايدىغان بىر نەرسىنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قالدىم. ئېگىشىپ ئۇنى قولۇمغا ئالماقچى بولۇۋېدىم، توساتتىن مىدىرلىدى ـ دە، قېچىپ كەتتى. قارىسام رەڭگى قۇمغىلا ئوخشايدىغان بىر كەسلەنچۈك ئىدى. ئۇ بارخان ئاستىدىكى بىر تۆشۈككە كىرىپ كەتتى. ئۇ نېمىگە تايىنىپ ياشايدىغاندۇ؟ بىر تامچىمۇ سۇغا ئېھتىياجلىق بولۇپ باقمىغانمىدۇ؟

ئۇچ بىرىم سائەتتىن كېيىن كارۋان ماڭا يېتىشىپ كەلدى. بۇ كۈنى يولنى ئوبدانلا ماڭدۇق، چۈنكى ھاۋا ئانچە ئىسسىق بولمىدى، ئاسمانىنى نېپىز بۇلۇت قاپلىغانىدى. مۇھەممەد شاھ بىلەن ساقسىز ئىككى تۆگىلا ئارقىدا قالدى.

بىرنەچچە يۈز غاز ئۇستىمىزدىكى ئاسماندىن غەربىي شىمال تەرەپكە قاراپ ئۇچۇپ كەتتى.

شۇ دەقىقىدە، شىمالغا قايتقان بۇ پەسىل قۇشى بىزدە يەنە ئاللىقانداق ئۈمىد قوزغىدى. ئۇلار خوتەن دەرياسى بويىدىن بىز ھاردۇق ئالغان ھېلىقى تاغ باغرىدىكى كۆلگە قاراپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان بولمىسۇن يەنە؟ بىراق، ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز ئالدايدىغان بۇ ئۈمىد بىردەمدىلا بەربات بولدى. چۈنكى، يۈز غازلارنىڭ شۇنداق ئېگىز ئۇچقانلىقىدىن قارىغاندا، ئۇلار جەزمەن ناھايىتى يىراقتىن كەلگەنىدى. 300 كىلومېتىر كەڭلىكتىكى قۇملۇقتىن ئۇچۇپ ئۆتۈش ئۇلار ئۈچۈن ھېچقانچە ئىش ئەمەس، ئۇلار ئۈچۈن يەرگە قونۇپ ھاردۇق ئېلىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى.

شۇ كۈندىكى بارخانلارنىڭ ئېگىزلىكى يۇقىرى پەللىگە يەتتى. مەن بارخانىڭ تىك بېلىدىن قوزغىلىپ خېلى يىراق يەرگە بېرىپ قارىسام، كارۋان بارخان تۆپىسىدە كېتىۋېتىپتۇ، زىچ شكالا ئويۇلغان قېرىنداشىنى كۆزۈمگە توغرىلاپ تۇرۇپ ئۆلچەپ بېقىۋېدىم، بارخاننىڭ ئېگىزلىكى 60 مېتىر چىقتى. مەن شۇ يول بىلەن ئۇ بارخاننىڭ قانچە تۆگىنىڭ ئېگىزلىكىگە تەڭ كېلىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلالايتتىم، بارخان بىلەن سېلىشتۇرغاندا تۆگىلەر شۇ قەدەر كىچىك ئىدىكى، كۆزگە كۆرۈنمەيلا قالاتتى.

«يولداش» سۇ باكىدىن نېرى كەتمەي قاۋايتتى، ئىگىرايتتى، ھەر قېتىم ئارىسالدى بولۇپ، بىرنەچچە مىنۇت توختاپ قالغىنىمىزدا، ئۇ كۈچەنىڭ بارچە قاۋاپ كېتەتتى، تۇرۇپ قاۋاپ، تۇرۇپ ئىگىرايتتى، بىزگە قۇدۇق كولاش تەكلىپىنى بېرىۋاتقانەدەك قىلىپ، پەنجىلىرى بىلەن قۇمنى كولايتىتى. ھەربىر ھاردۇق ئالغىنىمدا، كۆزۈمگە تىكىلىپ قارىغىنىچە بېنىمدا نەچچە مىنۇتلاپ ئولتۇرۇپ كېتەتتى. گويا مەندىن يەنە ئۈمىد بارمۇ؟ دەپ سوراۋاتقانەدەك قىلاتتى. مەن ئۇنىڭ دۈمبىسىنى سىلاپ تۇرۇپ، نەدە سۇ بارلىقىنى بىلسۇن دەپ، ئۇنىڭغا شەرق تەرەپنى كۆرسىتەتتىم، ئۇ قۇيرۇقىنى دىڭگايتىپ شۇ تەرەپكە چېپىپ كېتەتتى، بىراق ئۇزاق ئۆتمەي ئۈمىدىنى يوقىتىپ سالپايغىنىچە بېنىمغا قايتىپ كېلەتتى.

كارۋان بىر بارخان ئۇستىدە ئۇزاق دەم ئالدى، ئىسلامباي ئالدىمىزدا-

كى يەر شەكلىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن بارخاننىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسىغا چىقىشقا دەۋەت قىلدى. بارخانلار ئارىسىدىن ئوڭايراق ئۆتەلىگۈدەك بىرەرمۇ يوچۇق تاپالمىدۇق، ھەممىلا يەر گويا بىردىنلا قېتىپ قالغان ئۆركەشلىك دېڭىز دولقۇنلىرىغا ئوخشايتتى.

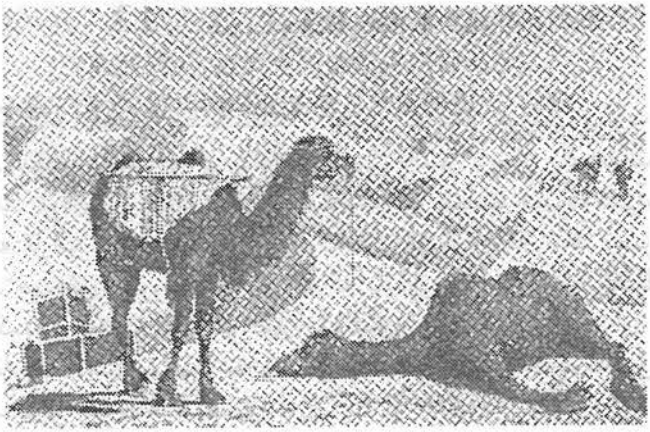
باشقا تاللاش يولى يوق ئىدى. تاكى تۆگىلەر ماڭالماس بولۇپ قالغانغا قەدەر داۋاملىق ئالغا مېڭىش قارارىغا كەلدۇق. كەچ سائەت ئالتىگە كەلگەندە تۆگىلەر راستتىنلا ماڭالماي قالدى.

15 ـ نومۇرلۇق بارگاھىمىزنى قۇرۇپ بولغاندا مۇھەممەد شاھ بېتىپ كەلدى. ھېلىقى ساقسز ئىككى تۆگە ئەتىگەندىلا ئورنىدىن تۇرالماپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى تاشلاپ قويۇپ ئۆزى يالغۇز كېلىشكە مەجبۇر بوپتۇ. ئۇ بۇۋاي گۈگۈم چۈشكۈچە سۇ تاپالساق، ئۇ ئىككى تۆگىنىمۇ قۇتقۇزۇۋالـ غىلى بولىدۇ دېدى.

بۇ خەۋەردىن تولىمۇ ئازابلاندىم، ئەگەر مەن شۇ يەردە بولغىنىمدا، ئۇلارنى چوقۇم ئۆلتۈرگۈزۈۋېتەتتىم، ئەمدى ئۇلار ئىنتايىن ئازابلىنىپ ئاستا ـ ئاستا ئۆلۈپ كېتىدىغا بولدى. بۇ بىچارە جانىۋارلار ھايانىنى قۇربان قىلدى، بۇ پۈتۈنلەي مېنىڭ سەۋەنلىكىم، مەن ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنىمنىڭ ئەزالىرى — ئادەملەر ۋە ھايۋانلار ئۈچرىغان جەبىر ـ جاپالارنىڭ جاۋابكارـ لىقىنى ئۆزۈم يالغۇز ئۈستۈمگە ئېلىشىم كېرەك. ئېھتىمال، مۇھەممەد شاھ ئايرىلغان چاغدا، يەردە ياتقان «باباي» — ھېلىقى قارا تۆگە سەنتۈرۈلۈپ، تىترەپ ـ تىرمشىپ ئورنىدىن تۇرغان، بۇرۇنلىرىنى كېرىپ، نۇرسز كۆزلىرىنى ئېچىپ، ئاستا ـ ئاستا غايىب بولۇپ كېتىۋاتقان كارۋاننىڭ ئارقىسىدىن ھەسرەت ئىچىدە زوقلىنىپ قاراپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇ تەسىراتنى ئۇزاققىچە خىيالمدىن چىقىرىۋېتەلمىدىم. مەن ئىختـ يارسز تەسەۋۋۇر قىلاتتىم: ئۇ بىچارە جانىۋار كارۋان كۆزىدىن غايىب بولغاندىن كېيىن، ئاستا ـ ئاستا كەينىگە بۇرۇلۇپ، ئۆزىگە ھەمدەرد بولۇۋاتقان ھەمراھىغا قاريدى ۋە ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ ياتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇپ، يوغان بۇرۇنلىرىنى كېرىپ ئېغىر ـ ئېغىر تىنغىنچە بويۇنلىرىنى ئۈزۈن سوزۇپ ياتتى. زادىلا بەرداشـ

لىق بېرەلمەي قالغاندا، پۇتلىرىنى تۆپتۆز سوزۇپ يېنىچە سۈنايلىنىپ ياتتى. تومۇرلىرىدىكى قان بارغانسېرى قويۇلۇپ، ئېقىشى ئاستىلىدى، بەدىنى قېتىشقا باشلىدى، تىنىق ئارىلىقى بارا ـ بارا ئۈزاردى.

قۇملۇقنىڭ ھالاكەت رايونىدا ئۇسسۇزلۇقتىن
ئۆلگەن «چۆل كېمىلىرى»

ئۇنىڭدىن كېيىن ھەممە ئىش تۈگىدى. «باباي» جەزمەن ئاۋۋال ئۆلىدۇ، چۈنكى ئۇ ھەممىدىن ئاجىز ئىدى. بىراق، بۇنداق جان تالىشىش قانچىلىك ۋاقىت داۋاملاشقاندۇ؟ ئادەمنى بىئارام قىلىدىغان بۇ خىيال كۆڭـلۈمنى ئۈزاق ۋاقىتلاردىن كېيىنمۇ پاراكەندە قىلىپ تۇردى، مەن ئۇلار يەنە بىرنەچچە كۈن ياشىيالمغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىدىم. بىراق، ئەتىسى چىققان بوران ئۇلارنى ئاخىر قۇم بىلەن كۆمۈۋەتكەنىدى.

12. قۇملۇقتا قارا بوران

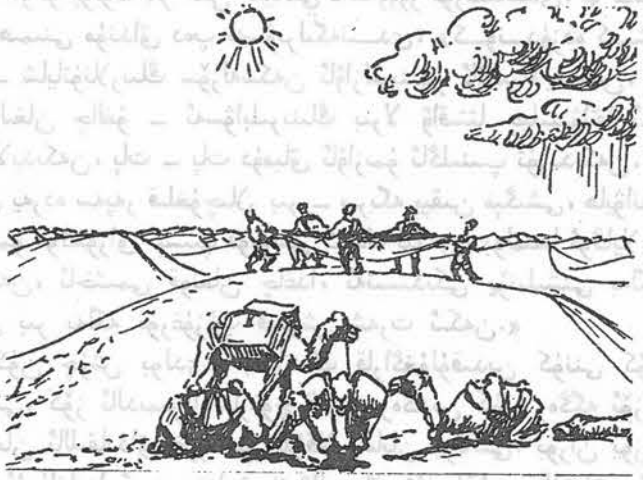
گۈگۈم ۋاقتىغا يېقىنلاشقاندا، غەرب تەرەپتە قويۇق بۇلۇت پەيدا بولدى. تۆمۈر رەڭدىكى ئۇ بۇلۇت قاتلىمى قاتتىق يامغۇر ياغدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرەتتى. بۇلۇت ئەتراپقا كېڭەيدى ۋە تېخىمۇ قويۇقلاشتى، غەرب تەرەپكە قاراپ روھسىز كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. قۇرۇق باكلارنىڭ ئېغىزلىرىنى ئېچىپ قويدۇق، بېرزېنتنىمۇ تۇز يەرگە يايدۇق ۋە ھەممىمىز ئۇنىڭ تۆت بۇرجىكىدىن تۇتۇپ ئۆرە تۇردۇق. كۈتتۈق، يەنە كۈتتۈق، بىراق بۇلۇت قېرىشقاندەك ئاستا ـ ئاستا جەنۇب تەرەپكە سۈرۈلۈپ كەتتى، تەڭرى بىزگە بىر تېممىمۇ سۇ ئاتا قىلمىدى.

مۇھەممەد شاھ بىزنى چوقۇم شەيتان ئازدۇردى، بۇ قۇملۇقتىن مەڭگۈ چىقىپ كېتەلمەيدىغان بولدۇق دەپ كېسىپ ئېيتتى. ئىسلامباي بۇ گەپكە ئېرەن قىلماي ئاۋۋال تۆگىلەر بىر ـ بىرلەپ ئۆلۈپ كېتىدۇ، ئاندىن نۆۋەت بىزگە كېلىدۇ. بۇ — دۇنيادىكى ئەڭ تەبئىي ئىش دېدى.

«يولچى» قولۇمدىكى كومپاسنى مەسخىرە قىلىپ، مۇشۇ نەرسە بىزنى ئالداپ تۇيۇق يولغا كىرگۈزۈپ قويدى دېدى. ئۇ يەنە ھەرقانچە ماڭغىنىمىز بىلەنمۇ بىكار، قۇرۇق ئاۋارىچىلىك. ياخشىسى ئەمدى جان قېيناشمايلى، بەربىر نەچچە كۈندىن كېيىن ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلىمىز دېدى. مەن كومپاستا گەپ يوق، بىز ئىزچىل شەرقە قاراپ مېڭىپ كېلىۋاتىمىز، قۇياشنىڭ ئورنىمۇ بۇنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ دەپ، ئۇنى قايىل قىلىشقا كۈچىمەمۇ، ئۇ بۇ گەپلىرىمگە پەرۋا قىلمىدى. ئۇ چاڭ تۇمانلىرى ۋە جىن ـ شايتانلار ئادەمنى ھەتتا قۇياشقىمۇ ئىشىنىشكە جۇرئەت قىلالمايدىغان قىلىپ قويىدۇ دەپ قارايتتى.

4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، شەرقىي شىمال تەرەپتىن كەلگەن شىددەتلىك بوراندىن ئويغىنىپ كەتتۇق. ھېلىدىن ـ ھېلىغا چېدىرغا

بۆسۇپ كىرگەن قوم ـ توزان دەستىدىن ئۇدۇلدىكى ئادەمنىمۇ كۆرگىلى بولمايتتى. سارغۇچ كۈل رەڭ قوم ئارىلاش بوران بارخانغا شىددەت بىلەن ئۇرۇلاتتى، ئاندىن ئۆزى بىلەن بىر يۆنىلىشتىكى يانتۇلۇقتىن پەسكە سوقاتتى. مەن جۇۋىغا چىڭ ئورىلىپ، شەپكىنى چۆكۈرۈپ كىيىپ، ئوچۇقچىلىقتا يېتىۋالدىم، بوران مېنى قومغا كۆمۈۋەتكىلى تاس قالدى. بۇ مۇشۇ قېتىملىق سەپىرىمىزدە دۇچ كەلگەن ئەڭ شىددەتلىك قارا بوران ئىدى، بۇنداق قارا بوران كۈندۈزنى كېچىگە ئايلاندۇرۇۋېتەتتى.

يامغۇر سۈيى يىغىش ئۈچۈن بېرزېنتنى يېيىپ
تۆتۈپ تۇرۇش چارىسى بىكار كەتتى

بۇنداق ھاۋارايى شارائىتىدا، بورانغا قارشى مېڭىش ئادەتتىن تاشقىرى قىيىن ئىدى، چۈنكى ئەتراپنى زادىلا كۆرەلمەيتتۇق. بىراق، ھاۋا سالقىن ئىدى، بوراندا ئۇسسۇزلۇقنى ۋاقتىچە ئۇنتۇدۇق.

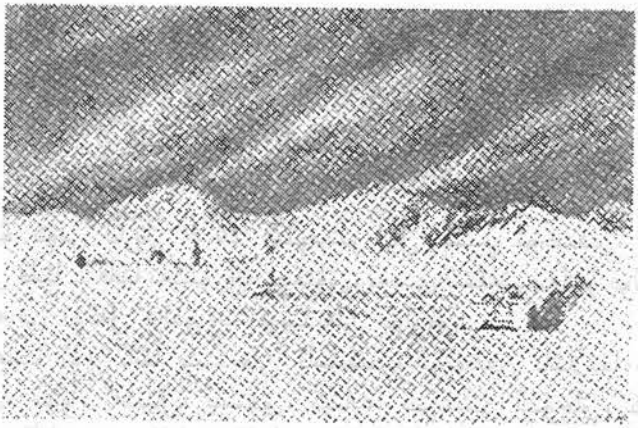
بۇگۈن قوشۇنىمىزنىڭ ئايرىلماي بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشى تولىمۇ زۆرۈر ئىدى. مەن ئەمدى ئۆزۈم يالغۇز ئالدىدا ماڭالمايتتىم، ئىزلىرىم دەرھال

يوقلىپ كېتەتتى. قوشۇن بىلەن ئالاقە ئۈزۈلۈپ قالىدىغان بولسا، ۋارقىرىغان، ملتىق ئاتقان بىلەنمۇ ھۇشقىرتىپ، گۆركىرەپ چىقىۋاتقان بوراندا قىلچىمۇ كار قىلمايتتى، ئۇنداق ۋاقىتتا قوشۇندىن ئايرىلغان ئادەم جېنىدىن مۇقەررەر جۇدا بولاتتى. بوراندا ئەڭ يېقىندىكى تۆگىنىلا كۆرگىلى بولاتتى، سەللا يىراقتىكىلەر بولسا قارا بوران پەردىسى ئىچىدە غايىب بولاتتى.

بوران چىققاندا، ئۇنىڭغا ئارىلاشقان سانسىزلىغان قۇم دانىچىلىرى ئاللىقانداق ئاجايىپ ـ غارايىپ ئاۋازلارنى چىقىراتتى، بۇ ئاۋاز قەدىمكى زامانىدا ماركو پولودا بىر خىل خىيالىي تەسەۋۋۇر قوزغىغانىدى. ئۇ قۇملۇقتىكى ۋەھىمىنى مۇنداق دەپ تەسۋىرلىگەنىدى: «كۈندۈزدە كىشىلەر جىن ـ شايتانۇنلارنىڭ سۆزلەشكەن ئاۋازلىرىنىمۇ ئاڭلىيالايدىكەن، بەزىدە سانسىزلىغان چالغۇ ـ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا چېلىنىۋاتقا ئاۋازىنى ئاڭلىيالايدىكەن، پات ـ پات دۇمباق ئاۋازىمۇ ئاڭلىنىپ تۇرىدىكەن. شۇڭا، بۇنداق يەردە سەپەر قىلغۇچىلار بىر ـ بىرىگە يېقىن مېڭىشى، ھايۋانلارنىڭ بوينىغىمۇ قوڭغۇراق ئېسىپ قويۇشى كېرەك ئىكەن، بولمىسا ئوڭايلا ئېزىپ قالىدىكەن، ئاخشىمى قونغان چاغدا، ئەتىسىدىكى يۆنىلىشىنى بەلگىلەش ئۈچۈن بىر بەلگە تۇرغۇزۇپ قويۇش شەرت ئىكەن.»

كۈن چۈش بولدى، جاھاننىڭ قاراڭغۇلۇقىدىن كۈننى كۆرگىلى بولمايتتى. كۆز ئالدىمىزدا سارغۇچ قىزىل رەڭدىن كۆل رەڭگە ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئاللىقانداق غۇۋا يورۇقلۇقلا نامايان بولاتتى. بوران يۇزىمىزگە ئۇدۇل ئۇرۇلغاندا ئورنىمىزدا توختۇالمساق تۇنجۇقۇپ قالاتتۇق. ئۇنداق چاغدا تۆگىنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ تۆگۈلۈپ ئولتۇرۇۋالاتتۇق، تۆگىلەرمۇ بوران تەرەپكە قىلىپ، بوينىنى ئۇزۇن سوزۇپ يەرگە چاپلىغىنىچە يېتىۋالاتتى.

ھېلىقى تايلاق بولالماي قالدى. ئۇ سەنتۈرۈلۈپ ـ سەنتۈرۈلۈپ ماڭاتتى، پۇتلىرى دىر ـ دىر تىترەيتتى، كۆزلىرى نۇرى قاچقان خىرە ئەينەككە ئوخشايتتى، ئاستى كالپۇكى ساڭگىلاپ، بۇرۇن تۆشۈكلىرى كېرىلىپ كەتكەنىدى. «يولچى» ئۇنى يېتەكلەپ كەينىمىزدىن كېلىۋاتاتتى.

تەكلماكاننى قايلىغان قارا بوراندا بارگاھ تىكش

بىز بىر بارخاندىن ھالقىپ ئۆتۈش ئۇچۇن بىر ـ بىرنەچە مەدەت بېرىشەتتۇق، بارخان ئۇستىدە بوران ھەسسىلەپ شىددەتلىك ئىدى، ئۇ شەرق تەرەپتىكى يەنە بىر بارخانغا قاراپ شىددەت بىلەن سوقاتتى، ئۇ يەردىكى قۇملۇقنىڭ بىر قىسمى تۇز ئىدى. شۇ چاغدا «يولچى» بىزدىن ئايرىلىپ قالماي دەپ، ئىتتىك مېڭىپ بېتىشىپ كەلدى. تايلاق بارخاندىن ئەمدى ئاشالمايتتى، ئۇ بارخان ئالدىدا يىقىلدى ـ دە، يېنىچە يېتىپ قالدى، ھەرقانچە قىلىپمۇ قوپالمىدى.

ئۇنىڭ ئۆلۈك ـ تىرىكلىكىنى كۆرۈپ كېلىشكە يەنە ئىككى ئادەم ئەۋەتتىم. ئۇلار قۇم تۇمانلىرى ئارىسىدا بىرنەچچە مىنۇت غايىب بولغاندىن كېيىن ئۇزاقتا قالماي قايتىپ كەلدى. ئۇلار ماڭغان ئىزىنى كۆرەلمىگەندىن كېيىن، بىزدىن يىراقلاپ كېتىشكە جۇرئەت قىلالمىغانىدى. شۇنداق قىلىپ، ئىكسپېدىتسىيە كارۋىنىمىزنىڭ ئۇچىنچى تۆگىسى بوراندا ئۆلۈپ كەتتى. مەن بۇ يوقىتىشقا ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىدىم. ھازىرقى مۇھىم ئىش ئۆزىمىزنىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇش ئىدى. ئەتىسى يولغا چىققاندا، ھەربىر كىشىنىڭ كاللىسىدا قۇربانلىق نۆۋىتى ئەمدى قايسىمىزغا كېلەر؟ دېگەن ئوي بار ئىدى.

13. ئاخىرقى ئىككى كۈرۈشكا سۇ

بۇ كۈنى كارۋان 20.6 كىلومېتر يول بېسىپ توختىدى. يۈك ـ تاقلارنى قايتا ـ قايتا تەكشۈرۈپ چىقتۇق، ئەمدى ئىشلەتمىسەكمۇ بولىدىغان نەرسىلەرنى تۈگەل قالدۇرۇپ قويىدىغان بولدۇق.

ھەتتا ئۇچ ئايغا يېتىدىغان ئاشلىقنىمۇ پۈتۈنلەي تاشلاشقا مەجبۇر بولدۇق، جۈۋا، ئەدىيال، ياستۇق، كىتاب، كىرسىن ئۇچاق، كىرسىن ئوچاق، قازان ـ چۆمۈچ، قاچا ـ قوچا قاتارلىقلارنىمۇ ئىخچاملىدۇق، تاشلايدىغان نەرسىلەرنى ئىككى تېگىق قىلىپ، ئىككى بارخان ئارىسىغا قويۇپ، ئەدىيال بىلەن يېپىپ قويىدۇق. يىراقتىن قارىسا بۇ نەرسىلەرنى كۆرگىلى بولىدىغان بارخان ئۈستىگە بىر تال ياغاچ قاداپ، ئۇنىڭغا بىر پارچە شۇبۇتسىيە گېزىتىنى بايراق قىلىپ چىگىپ قويىدۇق.

سۇ تېپىۋالساقلا قايتىپ كېلىپ بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ كېتەتتۇق. شۇ ئاخشىمى ئوخشاش مەقسەتتە، بىر ياغاچ ساندۇقنىڭ قاپقىقىنى يېرىپ 20 تالغا ئايرىدۇق، ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە بىر پارچىدىن گېزىت چىگىپ، بېسىپ ئۆتكەن بارخانلارغا قاداپ ماڭماقچى بولدۇق، ئۇلار دېگىز يولىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان لەيلىمە بەلگىگە ئوخشايتتى. پۇراقلىق موگۇ، راك، ساردىن بېلىقىغا ئوخشاش سۇ تەركىبلىك كونسېرۋا يېمەكلىكلىرىنى تۆگچىلەرگە بۆلۈپ بەردىم، ئۇلار بۇ مەززىلىك يېمەكلىكلەرنىڭ مۇتلەق ھالال ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ئاندىن يېيىشتى.

پەقەت ئىككى لىتىرلا سۇ قالغانىدى، ئۇنى ئىككى سۇدانغا قاچىلىدۇق، ئاخىرقى قۇرۇق باكىنى سۇ تېپىپ قالساق ئىشلىتەرمىز دەپ ئېلىۋالماقچى بولدۇق. تۆگىلەر يەنە بىر چومدىكى چۆپنى يېدى، بىراق ئۇلار زورىغا يەيتتى، چۈنكى گاللىرى قۇرۇپ كەتكەچكە تەستە يۇتاتتى. مەن ئاخىرقى قېتىم چاي ئىچتىم. سۇ تەركىبى بارلىكى كونسېرۋا يېمەكلىكلىرىنى ئامال

بار يېنىمدىن ئايرىلمىدىم.

ئەتىسى ئەتىگەندە قويۇاش كۆتۈرۈلدى، ھايات قالغان بەش تۆگىنى يېتەكلەپ يولغا چىقماقچى بولغاندا، بىر سۇداننىڭ قوپقۇرۇقلۇقىنى بايقىدۇق. ئۇنى «يولچى» ئىچىپ بوپتۇ دەپ گۇمان قىلدۇق. چۈنكى، ئۇ كېچىدە نېمىندۇر ئىزدىگەندەك تىمىسقىلىغاندى، بىراق ئىسپات تاپالمىدۇق. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ بەك غەمكىن ئىدى ۋە ئالدىمغا كېلىپ مەيدەم بىلەن قورسقىم ئاغرىپ كېلىۋاتىدۇ دەپ دەرد ئېيتتى. باشتا ئۇنى مۇغەمبەرلىك قىلىۋاتىدۇ دەپ ئويلىدىم، كېيىن ئامال بولمىغاندا ئاغرىقىنى بېسىش ئۈچۈن ئۆزۈمگە تېگىشلىك سۇنىڭ يېرىمىنى ئۇنىڭغا بەردىم. كېيىن ئۇنى كۆن بويى كۆرمىدىم، ئەتىسى سەھەردە ئۇ كارۋان ئارىسىدا يەنە پەيدا بولۇپ قالدى.

بارخانلار ئاز ـ تولا پەسلەپ قالغاندەك ئىدى، بىراق ئۇلار شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ جايلاشقان بولۇپ، تىك تەرىپى غەربكە قارايتتى، بۇ ھال مېڭىشىمىزغا بارغانسېرى قىيىنچىلىق تۇغدۇراتتى. ئىچكىرى قوملۇقتا مېڭىشىمىز تولىمۇ ئاستا ئىدى، كولدۇرما ئاۋازىنىڭ رېتمى بارغانسېرى ئۈزۈلۈپ كېتىۋاتاتتى. تۆگىلەرنىڭ ھالى ناھايىتى خاراب ئىدى، ئۇلار ئەمدى ئاسانسەن ئۆزىنىڭ يېغىنى سەرپ قىلىۋاتاتتى، ئورۇقلاپ كەتكەنلىكىدىن قووۇرغىلىرى تال ـ تال كۆرۈنۈپ تۇراتتى، شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ يۈرۈشى بۇرۇنقىدەكلا ھەيۋەتلىك ئىدى.

ھاۋا تولىمۇ جىمجىت، ئەمما چاڭ ـ توزانلىق ئىدى، ئۇنىڭ نەملىك دەرىجىسى قىلچىمۇ ئاشمىدى. ئاخىرقى كۈنلەردە سالقىن بولۇپ بەرمەي، دۇچ كەلگەن بەختسىزلىكلىرىمىز ئۇستىگە كۈنمۇ ئىسسىپ كەتكەن بولسا، ھەممىمىز ئاللىقاچان جېنىمىزدىن ئايرىلغان بولاتتۇق.

12 يېرىم سائەتتە 27 كىلومېتىر يول باستۇق. كېيىن يېگۈدەك ئاشتىن بارگاھ تىكتۇق. شەرقتىكى ئۇپۇق سىزىقىدا پايانسىز كەتكەن بارخانلار دېڭىزى ياتاتتى، قومدىن باشقا كۆپرەك قارىۋالغۇدەك ھېچ نەرسە يوق ئىدى.

4 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى كېچىدە تېمپېراتۇرا بەش گرادۇسقا چۈشۈپ قالدى، سەھەردە مۇزلىغانلىقىمىزنى ھېس قىلدۇق. ھاۋا چاڭ ـ توزانلار

لەيلىشپ تۇراتتى، بىراق ھاۋا ئوچۇق ئىدى، پارلاپ تۇرغان نۇر قۇياشنىڭ ئورنىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. تۆگىلەر يەنە بىر چومدىكى چۆپنى يېدى ۋە قالغان ياغنى ئىچىپ تۇگەتتى. ئۇلار كېيىنكى مۇشكۇل سەپەرگە ئىلگىرى كىگە ئوخشاشلا بەرداشلىق بېرەلەيدىغاندەك قىلاتتى.

سۇدانىمزدا يەنە ئىككى كۈرۈشكا سۇ بار ئىدى. تۆگىلەرگە يۈك ئارتىش بىلەن ئالدىراش بولۇۋاتقىنىمزدا، ئىسلامباي «يولچى» نىڭ باشقىلارغا ئارقىسىنى قىلىپ تۇرۇپ سۇدانىدىكى سۇنى ئوغرىلىقچە ئىچىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاپتۇ. دەرغەزەپكە كەلگەن ئىسلامباي بىلەن قاسىمئاخۇن ئېتىلىپ بېرىپ ئۇنى ئۇرۇپ يەرگە باستى، مەن بېرىپ ئارىلاشمىغان بولسام، ئۇلار ئۇنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويىاتتى. شۇنداق قىلىپ، بار ـ يوقى ئاران ئالتىدىن بىر لىتىر سۇ قاپتۇ. چۈش مەھەلدە ئازغىنا سۇ بىلەن ھەربىر ئادەمنىڭ كالپۇكىنى نەمىدىم، قالغان سۇنى كەچتە تەڭمۇتەڭ بۆلدۇم. بۇنىڭدىن كېيىن يەنە قانچىلىك ۋاقىت بەرداشلىق بېرەلەرمىز؟ بۇ ھايات ـ ماماتقا ئالاقىدار چوڭ ئىش ئىدى.

.... كولدۇرما يەنە جاراڭلىدى، بىز يەنە شەرقە قاراپ ماڭدۇق. دەسلەپتە بارخانلار 8 مېتىرلا كېلەتتى. بىراق، ئۇزاقتا بارماي يەنە قويۇق بارخان ئارىسىغا كىرىپ قالدۇق.

— ئاۋۇ نېمىدۇ؟ بىر سۈڭگۈچ چۈكۈلدىغىنىچە ئۈستىمىزدىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ كەتتى. شۇ تاپتا ئىسلامباي قاتتىق ھاياجانلاندى، ئۇ ئامال بار تېز سۇ تېپىپ كېلىش ئۈچۈن سۇدانىنى ئېلىپ شەرقە قاراپ چاپماقچى بولدى، لېكىن ئۇنىمىدىم. مەن ھازىر ئۇنىڭغا تولمۇ موھتاج ئىدىم، بىز ئايرىلماي بىللە مېڭىشىمىز كېرەك ئىدى.

ئەتىگەندە يولغا چىقىدىغان چاغدا «يولچى» كۆرۈنمىدى. باشقىلار ئۇنى تېخى ئاجىزلاپ كەتكەچكە، يېتىشەلمەي سەپتىن چۈشۈپ قالغان ئوخشايدۇ دەپ قارايتتى. ئۇلار ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتمايتتى، ئاخىرقى كۆل بويىدا كىشىلەرگە تۆت كۈنلۈك سۇ ئېلىۋالساقلا بولىدۇ دېگەن. تۆت كۈن ئىچىدە بۇلاق تاپالايمىز دەپ ھۆددە قىلغان دەل ئاشۇ ئادەم ئىدى، لېكىن يەنە شۇ ئادەم ھەمراھلىرىنىڭ ئاخىرقى سۈيىنى بۇلاپ ئىچىۋالدى. ئۇلار

بىزنى ئاشۇ ئادەم قەستەن مۇشۇ ھالاكەت رايونىغا باشلاپ كىرگەن، بىز ئۆلۈمدىن قېچىپ قۇتۇلالمايمىز، ئۇ بولسا ئوغرىلىغان سۇ بىلەن جېنىنى قۇتقۇزۇپ، بايلىق ئىزدىگۈچى باشقا ئادەملەر بىلەن بىرلىشىپ يۈك ـ تاقلىرىمىزنى ئېلىپ كېتىشى مۇمكىن دەپ قارايتتى. ئۇلارغا پەرەزسىنىڭ توغرا ـ خاتالىقىنى ئىسپاتلاش مۇمكىن بولمىدى.

ئىلگىرى كۆندە تەپسىلىي خاتىرە يېزىپ كەلگەنىدىم. ئەمدى يېزىشقا مادارىم قالمىدى. ئاخىرقى خاتىرە 4 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى يېزىلغانىدى، ئۇ تۆۋەندىكىچە كۆچۈرۈپ بېرىلدى:

بىز ئېگىز بىر بارخان ئۈستىدە ھاردۇق ئالدۇق، تۆگىلەرمۇ شۇ يەردە ياتاتتى. دۇربۇن بىلەن شەرققە قاردۇق. ئەتراپ پۈتۈنلەي بارخانلىق ئىدى، نە بىر تال گىياھ، نە باشقا بىر ھاياتلىق كۆرۈنمەيتتى. گۈگۈمدىمۇ، كېچىدىمۇ «يولچى» نىڭ قارىسى كۆرۈنمىدى. باشقىلار ئۇنى يۈك ـ تاقلارنى قويۇپ قويغان يەرگە قايتىپ كەتتى، ئۇ يەردە كونسېرۋانى قولىغا ئالغىنىچە سەكراتتا ياتقان بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىدى. ئىسلامباي بولسا ئۇنى ئۆلدى دەپ قارايتتى.

تاڭ سەھەر، يەنە نەچچە يۈتۈملا سۇ قالدى، تەخمىنەن بىر كۈرۈشكا چىقار. چۈش ۋاقتىدا ئۇ سۇنىڭ بېرىمى بىلەن ھەربىر كىشىنىڭ كالپۇكلىرىنى نەمدىدىم، كەچتە قالغان سۇنى تەڭ بۆلۈپ بەرمەكچى بولدۇم، كىم بىلسۇن، ئۇنى قاسىمئاخۇن بىلەن مۇھەممەد شاھ ئىچىپ بوپتۇ. تۆگىچىلىرىمۇ، تۆگىلىرىمۇ ھەممىسى ئىنتايىن ئاجىزلاپ كەتتى. ئاھ، تەڭرىم! بىزنى قۇتقۇزغايسەن!

14. سۇ

5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تاڭ ئېتىش ئالدىدا ھاۋا ناھايىتى سوۋۇپ كەتتى، تېرمومېتىر 2.2 گرادۇسنى كۆرسىتىپ تۇراتتى، بۇ قېتىمقى سەپەر-مىزدە بۇنداق سوغۇققا دۇچ كېلىپ باقمىغانىدۇق. بىراق، ھاۋا تولىمۇ سۈزۈك ئىدى، كۆك ئاسماندا سان ـ ساناقسىز يۇلتۇزلار كۆزنى قاماشتۇرۇپ چىمىرلىشاتتى، بۇ ھالەتنى سۆز بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىش قېيىن ئىدى. سەھەردە شامالدىن ئەسەر يوق، قۇياش كۆتۈرۈلۈپ ئۆزاق ئۆتمەي ھاۋا يەنە ئىسسىپ كەتتى.

1 ـ ماي، بۇ كۈن ئەسلىدە كىشىگە لەززەت ۋە خۇشاللىق بېغىشلايدىغان كۈن ئىدى. بۇلتۇر مۇشۇ كۈندە قەشقەر بېڭىشەھەرگە بارغانىدىم، ئۇ چاغدا كۆزۈمدىكى يالۇغ ئەمدىلا ساقايغان بولغاچقا، قەشقەردە دەم ئېلىپ ۋە داۋالىنىپ تۇرۇپ قالدىم. بۇ يىلقى 1 ـ ماي ئېھتىمال، تەقدىرىمىزنىڭ ئۆزگىرىش نۇقتىسى بولۇپ قالارمۇ؟ توغرا، ئۆزگىرىش نۇقتىسى بولۇپ قالدى، بىز ئۈچۈن قورقۇنچلۇق ئۆزگىرىش نۇقتىسى.

سەھەردە باشقىلار ئۆلدى دەپ بىلگەن ھېلىقى «يولچى» بارگاھقا يېتىپ كەلدى. ئۇ سەل ئوكۇشلىپ قالغاندەك تۇراتتى، يەنە كېلىپ بۇگۈن بىزنىڭ جەزمەن سۇ تاپالايدىغانلىقىمىزغا ئىشەنچ بار ئىدى. باشقىلار ئۇنىڭغا گەپمۇ قىلماي، مەيۈسلۇك كەيپىياتتا ئولتۇرۇشتى ۋە ئېشىپ قالغان ئاچچىق ماينى ئىچىشتى. ماينى ئىسسىتىپ، قورۇق نانىنى ئۇنىڭغا تەگكۈزۈپ يېدى.

تۇنۇگۈن بىر تېممۇ سۇ ئىچمىدىم، ئۇسساپ ھېچ مادارىم قالمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئاچچىق ئاق ھاراقتىن بىر ئىستاكان ئىچىۋەتتىم. بۇ ھاراقنى ئادەتتە كىرسىن ئوچاققا ئوت يېقىش ئۈچۈن ئىشلىتىپ كېلىۋاتاتتۇق. ھاراق گېلىمنى خۇددى گۈڭگۇرت كىسلاتاسىدەك ئېچىشتۇرۇۋەتتى، بىراق ئۇنىڭ ھەر ھالدا ئاز ـ تولا سۇ تەركىبى بار ئىدى. ئىچىپ بولۇپ قانىتىق

سەسكەندىم ـ دە، بوتۇلكىنى بارخانغا ئېتىۋەتتىم. باشقىلار بەختكە يارىشا بۇ ھاراقنى ئىچمىگەنىدى.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆزۈمنى باشقۇرالماي قالدىم. كارۋان قوزغىلىپ ئاستا ـ ئاستا شەرقە يول ئالغىنىدا قەدەملىرىمنى باسالمايلا قالدىم. جەمئىيەت ھاۋادا تۆگە كولدۇرمىلىرى ئادەتتىكىدىن بەك جارانگلىق سوقاتتى. ئىسلامباي كومپاسنى تۇتقىنىچە يول باشلاپ باراتتى، مۇھەممەد شاھ بىلەن قاسىمئاخۇن قالغان بەش تۆگىنى يېتەكلەپ، «يولچى» ئاخىرقى تۆگىنىڭ كەينىدىن ھەيدەپ ماڭاتتى.

ھېرىپ مادارىم، ئۇسساپ ھېچ ھالىم قالمىدى. كارۋاندىن خېلى يىراقتا ئۇ قالدۇرغان ئىز بىلەن بىر دەسسەپ، ئىككى دەسسەپ، تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ ماڭماقتىمەن. كارۋان بارخاندىن چۈشۈپ غايىب بولۇپ، يەنە بىر بارخانغا ئۆرلىگەندە يەنە پەيدا بولاتتى. كولدۇرما ئاۋازىنىڭ رېتىمى بارغانسېرى ئاستىلاپ ۋە ئاجىزلاپ، يىراقلاپ كەتكەندە ئاڭلانماي قالدى. ئالدى تەرەپ ئىنتايىن تىمتاسچىلىق، بىراق ئايالغ ئىزلىرى بار ئىدى، شۇ ئىزلار بىلەن ئالغا باراتتىم. بىرنەچچە قەدەم باسقاندىن كېيىن يېقىلدىم، تەسلىكتە ئورنۇمدىن تۇردۇم ـ دە، پۇتلىرىمنى ئاران ـ ئاران يۆتكەپ، سەنتۈرۈلۈپ ـ سەنتۈرۈلۈپ ئالغا ماڭدىم. شۇنداق قېينىلىپ ھېڭىپ كېتىۋېتىپمۇ، مۇشۇ نەچچە سائەت ئىچىدە باسقان ئېغىر قەدەملىرىمنى ساناپ ھېڭىشنى ئۇنتۇمىدىم، يەنە كېلىپ جەمئىي نەچچە قەدەم باسقانلىقىمنى ئېسىمدە تۇتۇۋالدىم.

بىر بارخان ئۇستىگە چىققاندا كارۋانىنى كۆردۈم، ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن بەش تۆگە يەردە ياتاتتى. مۇھەممەد شاھ يەرگە يۆلىرىنى يېقىپ باش ئۇرۇپ نېمىلەرنىدۇر دەپ دۇئا ـ ئىلتىجا قىلماقتا. ئۇ سەپەر ئۇستىدە ئېلىشىپ قالغاندەك بولۇپ قالغانىدى، سۇغا دائىر گەپلەرنىلا قىلاتتى. قاسىمئاخۇن ئىككى قولى بىلەن بېشىنى قامالالمغىنچە بىر تۆگىنىڭ سايىسىدە ئولتۇراتتى. ئىسلامباي خېلى ئالدىمزدا ئىدى، بىز ئۇنى چاقىرىۋالدۇق. ئۇ ھازىر ئارىمىزدىكى ئەڭ قاۋۇل كىشى ئىدى، ئۆزىنىڭ كېچىدە شەرقە قاراپ 50 كىلومېتر ھېڭىپ سۇ ئېلىپ كېلەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. بىراق،

ئۇ هالمىنىڭ بەك ناچارلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ قالدى.

كارۋان قاتتىق ئىسسىقتا بارخاندىن ئۆتمەكتە

خېلى ئۇزاق ھاردۇق ئالغاندىن كېيىن، قاتتىقراق يەر تېپىپ، ئاخىرقى مادارىمىزنى ئىشقا سېلىپ قۇدۇق كولاپ بېقىش قارارىغا كەلدۇق. ئىسلامباي بىر تۆگىدىكى يۈكنى چۈشۈرۈۋېتىپ مېنى ئۇنىڭغا مىنگۈزدى. بىراق، ئۇ تۆگە قوپماي تۇرۇۋالدى. مۇھەممەد شاھ ئۆزىچە يىغلاپ، ئۆزىچە كۈلەتتى. قۇمنى ئوچۇملاپ بارماقلىرى ئاريسىدىن ئېقىتىپ ئويناياتتى. ئۇ ئەمدى بىر قەدەممۇ ماڭالمايتتى، ئۇنى تاشلىۋېتىشكە كۆزىمىز قىيمايتتى. شۇڭا، كەچ كىرىپ ھاۋا سالقىنلىغاندا ماڭسۇن دەپ، يىراقتا قالدۇرۇپ قويۇپ تۇردۇق.

ئىسلامباي بىلەن قاسىمئاخۇن سايىداش ئۇچۇن چېدىر تىكتى. ئا-خىرقى ئەدىيالنى سالدۇق، بىر لاتا خالتىنى ياستۇق قىلدۇق. چېدىرغا كىرىپ يالىڭاچلىنىپ ياتتىم. ئىسلامباي بىلەن قاسىمئاخۇنمۇ مېنى دوراپ شۇنداق قىلدى. «يولداش» بىلەن قويمۇ چېدىرنىڭ بىر بۇلۇڭغا جايلاش-تى، «يولچى» سىرتتا چېدىرنىڭ سايىسىدە ياتتى، مۇھەممەد شاھ ھېلىمۇ بىزدىن يىراقتا ئىدى. پەقەت توخۇلارلا ئىسسىقتا ئۇياقتىن ـ بۇياققا

چېپىشاتتى، چوم ۋە ئاشلىق تاغارلىرىنى چوقۇلىشاتتى.

شۇ كۈنى ئاران 4.5 كىلومېتىر يول ماڭدۇق، سائەت تېخى چۈشتىن بۇرۇن 10 بولغاندى، كۈندۈز نېمىدېگەن ئۇزاق ـ ھە! 1895 ـ يىلى 1 ـ ماي كۈنى قۇياشنىڭ تېزرەك پېتىشىغا بىزگە ئوخشاش تەقەززا بولغان ھېچكىم بولمىسا كېرەك.

ھېرىپ كەتكەنلىكىمدىن ياتقان ئورنۇمدا ئۇيان ـ بۇيان ئۆرۈلەلمەيتتىم. ھاياتىمنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىدا تۇرۇۋاتقانلىقىمنى تولۇق بىلىپ يەتتىم. بۇنىڭدىن ھەرگىز قورقمايتتىم ۋە ھەسرەتلەنمەيتتىم. ئۆتمۈش ھاياتىم خاتىرىمدە تەرتىپ بىلەن ئەكس ئېتىشكە باشلىدى. ئائىلەمنى ئەسلىدىم، تۇغقانلىرىم ئۇزاق ۋاقىت دېرىكىمنى ئالالمىغاندىن كېيىن قاتتىق قايغۇرىدۇ، يىللاپ ـ يىللاپ خەۋىرىمنى كۈتىدۇ. بىراق، تەقدىرىم ۋە ئىز ـ دېرىكىم ھەققىدە ھېچقانداق خەۋەرگە ئىگە بولالمايدۇ... كىشىلەر مېنى ئىزدەشكە جەزمەن قەشقەردىن ئادەم ئەۋەتىدۇ، ئۇلار مەكىت كەنتىدىن بىر ـ نەچچە 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شەرقە قاراپ يولغا چىققانلىقىمنى، كېيىن قۇملۇقتا ئىز ـ دېرەكسىز غايىب بولغانلىقىمنى بىلىدۇ دېگەنلەرنى كۆز ئالدىمغا كەلتۈردۈم.

ئىلگىرىكى نەچچە قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىمنىڭ تەسىراتلىرى مۇ كۆز ئالدىمدا نامايان بولۇشقا باشلىدى. ئون يىل ئىلگىرى جاھانكەشتى راھىبقا ئوخشاش ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنى تۇنجى قېتىم كېسىپ ئۆتتۈم. شىراز① نىڭ يېنىدىكى پېرسېپولىس ② قا سېلىنغان دارىي I ③ ئوردىسىدا ۋە ئۇنىڭ كارىدورىدا «ھۆكۈمرانلىق چېكىگە يەتكەندە زاۋال تاپىدۇ» دېگەن ھەققەتنى بىلدىم. بەسرەدىكى خورما دەرەخلىرىنىڭ سايىسى نەقەدەر سۆيۈملۈك ـ ھە!... باغداد كوچىلىرىدا سۇ ساتقۇچى بىر ئېشەك كۆتۈرەلمىگۈدەك سۇنى ئاران بىرنەچچە داچەنگىلا ساتىدىكەن... ئەگەر مۇشۇ تاپتا

---

① شىراز — پارس (ئىران) نىڭ مەشھۇر قەدىمكى شەھىرى. دارىي I ئوردىسىنىڭ خارابىسى شىرازنىڭ 60 كىلومېتىر نېرىسىدىكى پېرسېپولىس دېگەن يەردە.

② «پېرسېپولىس» — پارسنىڭ مەركىزى دېگەن مەنىدە.

③ دارىي I (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 552 — 486 ـ يىللىرى پاشقان) قەدىمكى پارس ئىمپېرىيىسى تاخمېنىد خانلىقىنىڭ پادىشاھى. قەدىمكى پارسنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك گۈللەنگەن دەۋرىدىكى ھۆكۈمدارى.

ساتىدىغان سۇ بولسا، قانداق بەدەللەرنى تۆلەشكە رازى ئىدىم ـ ھە!

شۇ تەرىقىدە كۆزۈمنى ئاچقىنىمچە پۈتۈن بىر كۈن ئويغاق ياتتىم. مەن ئاق چىدىرنىڭ تورۇسىغا قارايتتىم، بىراق ئۇيان قاراپ، بۇيان قاراپمۇ ئۇنىڭ مەلۇم بىر ئالاھىدە يېرىگە زەن سېلىپ باقمايتتىم. ئاردىدا بىرنەچچە قېتىم پىكرىم قالايمىقانلىشىپ يېرىم ھوشسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ۋاقتىم- مۇ بولدى. ئۇنداق چاغدا ئۆزۈمنى توغرىقلار سايە تاشلاپ تۇرغان ياپيېشىل ئوتلۇق يەردە دەم ئېلىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتىم. بىراق، ھوشۇمغا كېلىپ ئويغىنىپ، قورقۇنچلۇق رېئاللىققا قايتىپ كەلگىنىمدە چەكسىز ئازابلىناتتىم. ئارىمىزدىن كىم بىرىنچى بولۇپ ئۆلۈپ كېتەر؟ كىم يەنە ھەممىنىڭ كەينىدە قالار؟ مەن ھېلىدىن ـ ھېلىغا سائەتكە قارايتتىم، — مۇشۇ چاغدىكى بىر سائەت گويا بىر ئۆمۈردەك ئۇزاق بىلىنەتتى.

چۈشكە يېقىنلاشقاندا، چىدىرنىڭ يوچۇقىدىن مەيىن شامال كىردى، كىشىگە ھۇزۇر بېرىدىغان ئاللىقانداق سالقىنلىق ۋۇجۇدۇمغا سىڭىپ كىردى. شامال بارغانسېرى كۈچەيىپ، چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچ ئەتراپىدا ھاۋا بەكلا سالقىنلاپ كەتتى، يۈڭ ئەدىيالنى يېپىنۋېلىشقا مەجبۇر بولدۇم. شۇنىڭ بىلەن، قانداقتۇر بىر ئاجايىپ ئىش يۈز بەردى: قۇياش ئۇپۇق سىزىقىغا يېقىنلاشقانسېرى شۇنچە ماغدۇرۇمغا كېلىۋاتقانلىقىمنى ھېس قىلـ ىدىم. بەئەينى يالقۇنجاپ كۆيۈۋاتقان ئوت شارىغا ئوخشايدىغان قۇياش غەرب تەرەپتىكى بىر بارخانغا باش قويغاندا، پۈتۈنلەي ئەسلىمگە كەلدىم. جىسمىمدا ئىلگىرىكىدەك ئېلاستىكلىق پەيدا بولغانىدى، ئەمدى ئۆزۈمنى كېچە ـ كۈندۈز توختىماي ئالغا ماڭالايدىغاندەك ھېس قىلاتتىم. يولغا چىقىشنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتمەكتە ئىدىم. ئەمدى ئۆلۈشنى خالمايتتىم، بارلىق كۈچۈم بىلەن جاننى قۇتقۇزۇشۇم كېرەك. باشقىلار ماڭالماي قالسامۇ بەرداشلىق بېرىشىم، ھەتتا ئۆمىلەپ بولسىمۇ شەرقتە مېڭىشىم كېرەك دېگەن نىيەتتە كەلدىم.

ئىسلامباي بىلەن قاسىمئاخۇنمۇ كۈن ئولتۇرغاندا جانلىنىپ كېتىشتى، ئۇلارمۇ ماڭا ئەگىشىپ ئاخىرقى كۈچىنى ئىشقا سالماقچى بولدى.

مۇھەممەد شاھ ھېلىمۇ بۇرۇنقى ئورنىدا ئىدى، «يولچى» بولسا

ئاغزىغا كەلگىنىچە جۆيلۈيتتى. بىز ئۇلارنىڭ يېنىغا بېرىپ گەپ قىلمۇدۇق، ئۇلار ئىنكاس قايتۇرمىدى. جاھاننى تۇن پەردىسى قاپلىغاندا «يولچى» ئاندىن ئورنىدىن قوزغالدى. ئۇنىڭ جىسمىدا ھاياتلىق ئېڭى ئويغانغاندى. ئۇ ئالدىمغا ئۆرىلەپ كەلدى ـ دە، مۇشتۇملىرىنى تۇگۈپ ھەيۋە قىلغاندەك قىلىپ، قولاقنى يېرىۋەتكۈدەك قوپال ئاۋاز بىلەن: «سۇ، سۇ! بىزگە سۇ بېرىڭ، بېگىم!» دەپ ۋارقىراپ يىغلاپ كەتتى، «بىر تېمىم بولسىمۇ سۇ بېرىڭ!» دەپ كىشىنىڭ يۈرىكىنى ئېزىۋەتكۈدەك تەلەپپۇزدا يېلىنىپ كەتتى.

ئۇنىڭغا نېمىدەپ جاۋاب بېرەلەيتتىم؟ مەن ئۇنى ئاخىرقى بىرنەچچە تامچە سۇنىمۇ سەن ئىچىپ تۇگەتكەن، سەن ھەممىدىن ئۇزاق بەرداشلىق بېرەلىشىڭ كېرەك دەپ ئاگاھلاندۇردۇم. ئۇ قاقشىغىنىچە ئۆرىلەپ كېتىپ قالدى.

ھەممىمىز ئۇسسۇزلۇقتىن چەكسىز چاڭقاپ كەتتۇق. تۆگىچىلىرىم مەندىنمۇ بەكرەك چاڭقاپ كەتكەنىدى. ئەجەبا، بەدەنگە ئازراق بولسىمۇ سۇيۇقلۇق بېرىشنىڭ ھېچقانداق ئامالى يوقمىدۇ؟ شۇ ئەسنادا كۆزۈم خورازغا چۈشۈپ قالدى، ئۇ ھېلىمۇ تۆگىلەر ئارىسىدا جەسۇرانە گىدىيىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ قېنى بىزنى قۇتقۇزالايتتى. نائىلاج ئۇنىڭ گېلىغا پىچاق سۇرگەندە، قېنى بوينىنى بويلاپ ئاستا ـ ئاستا ئېقىپ چۈشتى.

خورازنىڭ قېنى بەك ئاز ئىدى. بىزگە بولسا كۆپرەك قان كېرەك. ھېلىقى قوي تېخى تىرىك ئىدى. تۆگىچىلىرىم ئۇ سادىق ھەمراھىمىزنى قاراپ تۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىشكە قىيالماي ئۇزاق ئىككىلىنىپ تۇردى. مەن ئىلاجسىز بۇ ئۆزىمىزنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن دېدىم.

ئاندىن ئىسلامباي بۇ بىچارە ھايۋاننى چەتكە ئېلىپ بېرىپ، بېشىنى مۇقەددەس جاي مەككىگە توغرىلىدى ـ دە، پىچىقىنى چىقىرىپ بوينىغا ئومۇرتقا سۆڭىكىگە يەتكۈچە سۈردى. قويۇق قىزىل قان چېلەككە ئېقىپ چۈشتى، بىز ئۇنى ئىچىۋاتقاندا، قوينىڭ تېنى تېخى سوۋۇمغانىدى. بۇ قان ئادەمنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشتۇراتتى ھەم چىدىغۇسىز سېسىق پۇرايتتى.

مەن قوينىڭ قېنىدىن بىر قوشۇق يۇتقاندىن كېيىن، ئىككىنچى يۇتالمىدىم. تۆگىچىلەرمۇ يۇتالماي «يولداش» قا بەردى. ئۇمۇ يالاپ كۆرۈپ

كېتىپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ قۇربانلىق ھېچ ئىشقا يارىمىدى.

ئىسلامباي ۋە باشقىلار ئەمدى ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن بىر باكقا تۆگىلەرنىڭ سۈيدۈكىنى يىغدى، ئۇ سارغۇچ قىزىل رەڭلىك ئىنتايىن قويۇق سۈيۇقلۇق ئىدى. ئۇلار سۈيدۈكنى بىر كۇرۇشكىغا قۇيۇپ، ئاچچىقسۇ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ، بۇرۇنلىرىنى ئېتىۋېلىپ تۇرۇپ ئىچىۋەتتى. ئۇلار مېنىمۇ ئىچىشكە دەۋەت قىلدى. بىراق، سۈيدۈكنىڭ ئادەمنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشتۇرىدىغان سېسىق پۇرىقىغا چىدىيالمىدىم. مەندىن باشقا، تەلىيگە يارىشا قاسىمئاخۇنمۇ ئىچمىگەنىدى، چۈنكى قالغانلار ئىچىپ ئۇزاق ئۆتمەي غاريلداپ قۇسۇۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تۆگەي دەپ قالغان ماغدۇرى تېخىمۇ خوراپ كەتتى.

كەچ ـ ماداردىن قالغان «يولچى» گومۇشلاردەك نۇرى قاچقان كۆزلىرىنى يوغان ئاچقىنىچە، قوينىڭ ھۆل ئۆپكىسىنى چاينىپ، چىدىر ئالدىدا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قوللىرىمۇ، يۈز ـ كۆزلىرىمۇ قانغا بويالغانىدى، قارىسا ئادەمنىڭ قورقۇسى كېلەتتى.

15. ئاخىرقى كۆزدىن كەچۈرۈش

قاسىمئاخۇن بىلەن ئىككىمىزلا ئاز ـ تولا ئىشقا يارايتتۇق. ئىسلامبايـ مۇ قەيـ قىلغاندىن كېيىن سەل ـ پەل ماغدۇرىغا كېلىپ قالدى. مەن ئۇنىڭ بىلەن يۈك ـ تاقلىرىمىزنى ئاخىرقى قېتىم تەكشۈرۈپ چىقتىم. ئۇلارنىڭ تولىسىنى تاشلاشقا توغرا كېلەتتى. خاتىرە دەپتەر، خەرىتە، تاغ جىنسلىرى، قۇم ئەۋرىشكىلىرى پەنىيـ ئەسۋابلار، قەلەم، قەغەز ۋە باشقا ئۇششاق نەرسىلەر، يەنە «ئىنجىل» ۋە مەرسىيە توپلىمىغا ئوخشاش ئورنىنى تولدۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان مۇتلەق زۆرۈر نەرسىلەرنى بىر چەتكە ئايرىدىم.

ئىسلامبايـ ئۆزى كەم بولسا بولماس نەرسىلەر دەپ بىلگەن نەرسە — ئوچ كۈنلۈك ئوزۇق (ئۇن، چاي، شېكەر، نان ۋە كونسېرۋا) نى ئايرىپ چىقتى. مەنمۇ قولىدىكى جۇڭگو يامبۇلىرىنىڭ ھەممىسىنى تاشلىماقچى بولدۇم. بۇلارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 5000 ماركىنى ئاشاتتى، بىر تۆگىنىڭ يۈكىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيتتى. چۈنكى، بىزگە ھاياتىمىزنى ساقلاپ قېلىشتىن باشقا ھېچنېمە كېرەك ئەمەس ئىدى. سۇ تېپىۋالساقلا، قايتىپ كېلىپ بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ كەتسەك بولاتتى، بىراق ئىسلامبايـ پۇلنى ئېلىۋالايلى دەپ چىڭ تۇردى. كېيىنكى ئەھمىيەت ئۇنىڭ بۇ تەشەببۇسىنىڭ نەقەدەر توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئۇ يەنە بىرنەچچە قاپ سىگار ۋە پاپىروس، قازان ـ چۆمۈچ، پانوس، شام، چېلەك، گۈرجەك، ئارغامچا، ئوق قاتارلىقلارنىمۇ ئېلىۋېلىش ئويىغا كەلدى.

تاشلىماقچى بولغان نەرسىلەر ئىچىدە ئىككى ساندۇق ئوق ـ دورا، چىدىر، كارىۋات، يۈك ئەدىيال، سوۋغاتلىق كىيىم ۋە تۇماق، بىرنەچچە پارچە مۇھىم كىتاب، ئىككى فوتو ئاپپارات ۋە نەچچە مىڭ پارچە پىلىونكا (بۇنىڭ 100 پارچىسى مۇشۇ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىدە قوللۇقتا تارتىلغان)، يەنە چوم، دورا ساندۇقى، كىتاب ـ ماتېرىيال، زاپاس خاتىرە

دەپتەر، بارلىق كىيىم ـ كېچەكلىرىم، قىشلىق ئۆتۈك، پەلەي ۋە باشقا نەرسىلىرىم بار ئىدى.

ئېلىۋالىدىغان نەرسىلەرنى خۇرجۇنغا قاچىلاپ تۆگىلەرگە ئارتتۇق. ملتىق، گۇرجەككە ئوخشاش نەرسىلەرنى بىر يۈك ئەدىيالغا ئوراپ بىر تۆگىگە ئارتتۇق.

كونسېرۋا قوتىسىدىن بىر نەچچىنى ئاچتۇق. ئۇلارنىڭ سۇ تەركىبى بولسىمۇ، گېلىمىز بەك قۇرۇپ كەتكەچكە بەك تەستە يۇتتۇق. تۆگىلەر ئەتىگەندە ياتقان يېرىدە مىدىرلىماي ياتاتتى. ئەتىراپ گويا قەبرىستانلىقتەك جىمجىت ئىدى، بۇ جىمجىتلىقنى تۆگىلەرنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى قېينىلىپ ـ قېينىلىپ ئېلىۋاتقان نەپەس ئاۋازىلا بۇزۇپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ تەقدىرگە تەن بېرىپ ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماي يېتىۋالغانلىقى كىشىنى ھەممىدىن بەك قىينايتتى. ئۇلارنىڭ گاللىرى قۇرۇپ ئاقىرىپ كەتكەنىدى، ئۇلارنى مىڭ تەسلىكتە ئورنىدىن تۇرغۇزدۇق.

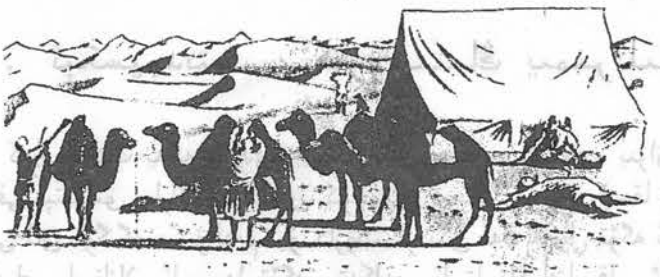
16. ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنىنىڭ يىمىرىلىشى

كەچ سائەت يەتتە بولدى، كولدۇرمىلار يەنە جارانلىدى. بىراق، بۇ ئاخىرقى قېتىملىق جارانلاش ئىدى. كۈچۈمنى تېجەش ئۈچۈن قىسقا ۋاقىت ھېلىقى ئاق تۆگىگە مىنۋالدىم، بۇ كارۋىنىمىزدىكى ئەڭ قاۋۇل تۆگە ئىدى. ئىسلامباي بارخانلار ئارىسىدا تۆگە يېتەكلەپ ئاستا ماڭماقتا، قاسىمئاخۇن تۆگىلەرنى ھەيدەپ كەينىدە ماڭماقتا ئىدى.

بىز بۇ «ھالاكەت لاگېرى» دىن ئايرىلىدىغان چاغدا، «يولچى» چېدىرغا كىرىپ مېنىڭ ئورنۇمدا يېتىۋالدى. ئۇ ھەمىشە قوينىڭ ئۆپكىسىنى چاينىغىنچە ئۇنىڭ سۆيىنى شورايتتى.

مۇھەممەد شاھ يەنىلا ئۆز ئورنىدا ياتاتتى. مەن قېشىغا بېرىپ ئۇنى چاقىردىم. ئۇ نۇرسىز كۆك كۆزلىرىنى ئاران ئېچىپ ماڭا قارىدى. ئۇنىڭ چىرايى كىشىنىڭ قورقۇسى كەلگۈدەك دەرىجىدە ئۆزگىرىپ كەتكەن، ئۆزى قۇرۇپ قاغجىراپ كىچىككىنە بوۋايغا ئوخشاپ قالغانىدى. پەقەت خورما رەڭگىگە كىرىپ قالغان يۇزىدىلا ئاز ـ تولا ھاياتلىقنىڭ ئالامىتى بار ئىدى. ئۇنىڭ نەپىسى ئىنتايىن ئاستا، تۇرۇپ ـ تۇرۇپ دېمى سىقىلاتتى، قورۇق باسقان قۇپقۇرۇق پېشانىسىنى سىلىدىم ۋە بېشىنى سەل ئوڭشاپ ئەپلىكرەك قىلىپ ياتقۇزدۇم ـ دە، قەلبىمنى قاپلىغان قايغۇ ـ ھەسرەتنى بېسىپ تەمكىن ھالدا بىز ھازىر شەرقە قاراپ ماڭمىز، ئۇزاققا قالماي سۇدانغا لىق سۇ ئېلىپ كېلىمىز. مۇشۇ يەردە مىدىرلىماي يېتىپ، ماغدۇرىڭىزغا كەلگەندە بىزنىڭ ئىزىمىز بىلەن ماڭغاچ تۇرۇڭ، ئارىلىقىمىز ئۇزىراپ كەتمەسۇن دېدىم. بىراق، ئۇنىڭ بىلەن ئەمدى دىدار كۆرۈشەلمەيدىغانلىقىمىزنى، ئۇنىڭ بىرنەچچە سائەت ئىچىدە بۇ مۇشەققەتلىك دۇنيادىن ئايرىلىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلەتتىم. ئۇ قولىنى كۆتۈرۈشكە تەمشەلدى ـ يۇ، كۆتۈرەلمەدى. ئۇ ئاللىقاچان ھوشىنى يوقاتقانىدى. قەلبىم ھەسرەتتىن ئۆرتىنىپ

پارە ـ پارە بولۇپ كەتتى، ئۆزۈمنى ئەيىبلىدىم، بۇ جاننىڭ ھالاك بولۇشىغا ۋىجدانىم بىلەن جاۋابكار بولۇشۇم كېرەك.

ھالاكەت لاگېرى

مۇشۇنداق روھىي ھالەتنىڭ دەۋىتىدە ئۆلۈم ئالدىدا تۇرۇۋاتقان ھەمراھلىرىمدىن ئايرىلدىم. «يولچى» بىلەنمۇ خوشلاشتىم ھەم ئۇنى كارۋاننىڭ ئىزىدىن مېڭىشقا دەۋەت قىلدىم، شۇنداق قىلغاندىلا ئۇنىڭ جېنىنى قۇتقۇزۇپ قالغىلى بولاتتى.

ئەجەبلىنەرلىكى شۇ ئىدىكى، قەپقالغان ئالتە مېكىيان يەنىلا سەكرەشىپ قوقۇلداشاتتى، سويۇلغان قوينىڭ گۆشىنى شوخلۇق بىلەن چوقۇلىشاتتى. ئۇلار شۇ گۆش بىلەن ھاياتىنى خىلى ئۇزاققىچە ساقلاپ قالالايتتى. شۇڭا، ئۇلارنى ئۆلتۈرمەسلىك قارارىغا كەلدۇق. ئورۇقلاپ قورۇق ئوستىخان بولۇپ قالغان «يولداش» ھېلىمۇ بىزگە سادىقلىق بىلەن ئەگىشىپ كەلمەكتە ئىدى.

بىرىنچى بارخاننىڭ تۆپىسىگە چىققاندا، كەينىمگە بۇرۇلۇپ ھېلىقى «ھالاكەت لاگېرى» غا يەنە بىر قېتىم كۆز سالدىم. چېرىمىز سۇزۇك غەربىي ئاسمىنى ئاستىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى، ئۇ خۇددى بىر قارا رەڭلىك ئۇچ بۇلۇڭغا ئوخشايتتى. بىراق، بارخان ئۇنى توسۇۋالغاندىن كېيىن يېنىكلەپ قالغاندەك بولدۇم ـ دە، شۇنىڭدىن كېيىن كەينىمگە ئىككىنچى قارىمىدىم.

ئالدىمىزدا ۋەھىمىلىك قاراڭغۇ كېچە بىلەن قۇم دېڭىزىلا بار ئىدى. ھاياتىي كۈچىمىز قايتىدىن ئويغانغاندەك قىلاتتى. خۇددى بىر تۈكلۈك

قۇرتقا ئوخشاش قوم ئوستىده ئۆملەپ ماڭالسامىلا، ھاياتىي كۇچۇمنى جۇشقۇن ۋە يېڭى پېتى ساقلاپ بارالايتتىم. ۋۇجۇدۇمدا توسۇۋالغۇسز بىر خىل ياشاش ئىستىكى قوزغالدى. مەن تېخى ياش ئىدىم، مۇشۇ قوملۇقتا ئۇنداق مەنسىز ئۆلۈپ كەتسەم بولمايتتى. مەن بەك كۆپ زىيان تارتتىم، شۇڭا يەنىلا ھاياتلىقنىڭ ماڭا نۇرغۇن نەرسە بېرىشنى كۇتەتتىم.

ھەرگىز ئۆلمەسلىك كېرەك. بۇ شۇ چاغدا مېنى باشقۇرۇپ، ئالغا چاقىرىشىمغا ھەيدەكچىلىك قىلىپ تۇرغان بىردىنبىر ئۇيى ئىدى.

بىراق، ئالغا مېڭىشىمىز بەكمۇ ئاستا، كىشىنى ئۇمىدسىزلەندۇرىدىغان دەرىجىدە ئاستا ئىدى. بىر بارخان بېلىگە بارغاندا بىر تۆگە يىقىلدى. ئۇ پۇتلىرىنى ئۇزۇن سوزۇپ، بوينىنى يەرگە چاپلاپ ياتقۇچە ئۆلۈپ كەتتى. ئۇ كەينىمىزدىكى تۇن قاراڭغۇسىدا كۆزىمىزدىن غايىب بولدى. سۇپسۇزۇك كېچە ئاسمىنىدا ساناقسىز يۇلتۇزلار جىمىرلىشىپ تۇرسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئاجىز نۇرى ئېگىز - پەس يەرنى ئېنىق يورۇتۇپ بېرەلمەيتتى. بارخانلار ھامان ئالغا مېڭىشىمىزغا توسقۇنلۇق قىلىپ تۇراتتى.

قالغان تۆت تۆگىمۇ ھېلىدىن ـ ھېلىغا ماڭغىلى ئۇنماي توختۇالاتـتى. بىرنەچچە قېتىم خېلى ئۇزاق يول ماڭغاندىن كېيىن بىرەر تۆگىنىڭ چۇلۇكىگە باغلانغان چۇلۇۋۇرنىڭ يېشىلىپ كېتىپ، ئۇ تۆگىنىڭ كەينىدە قەپقالغانلىقىنى بايقىدۇق، كەينىمىزگە يېنىپ بېرىپ ئۇنى ئىزدىدۇق.

ئىسلامبايمۇ بولالماي قالدى. ئۇ سېپازىلىق قەي قىلىپ تۇرغانلىقتىن پات ـ پات توختاپ قالاتتى، ئۇنىڭ ئۇچەي ـ ئاشقازىنى قورۇقدىلىپ كەتكەنسېرى كۆچ ـ مادارىمۇ تۇگەپ كېتىۋاتاتتى. ئاغرىق دەستىدىن دومىلاپ ـ دومىلاپ كېتەتتى، تۆكلۈك قورتقا ئوخشاش تۇرۇپ تۇگۈلۈپ، تۇرۇپ سوزۇلاتتى. بىز بارخانلار ئارىسىدا تىمسىقلاپ يۇرۇپ، خودىدى قۇلۇلىگە ئوخشاش شەرقتە قاراپ ئاستا ـ ئاستا سۇرۇلۇپ باراتتۇق. شۇڭا، مەن پانۇسنى يېقىپ، ئوڭاي ماڭغىلى بولىدىغان يول ئىزدەپ پىيادە ئالدىغا ماڭدىم. كومپاس شەرقتە مېڭىشىمغا يول كۆرسەتتى. قوم دۆۋىسىدە پانۇس خىرە نۇر چاچاتتى. بىردەم ـ بىردەم توختىشىم كېرەك ئىدى، ئاخىرقى كولدۇرما ئاۋازى مەندىن بارغانسېرى يىراقلاپ كېتىۋاتاتتى.

كېچە سائەت 11 ئەتراپىدا كولدۇرما ئاۋازى ئاخىر ئاڭلانماي قالدى. پانۇسنى بارخان ئۇستىدە قويۇپ ئولتۇرۇپ دەم ئالدىم. ئەتراپىنى قاپقارا، جىمجىت تۇن پەردىسى قاپلىغانىدى. نەپسىمنى توختىتىپ يىراقتىكى كولـ دۇرما ئاۋازىغا قۇلاق سالاتتىم ۋە پۈتۈن كۈچۈم بىلەن شەرقنى كۆزىتەتتىم. پادىچىلارنىڭ خەۋەر بېرىپ ياققان گۈلخانلىرىنىڭ بار ـ يوقلۇقىغا ۋە خوتەن دەرياسى بويىدىكى ئورمانلىققا يېقىنلاپ كەلگەن ـ كەلمىگەنلىكىمىزگە قارايتتىم. بىراق، مەن ھېچنېمىنى كۆرەلمەيتتىم. جاھان شۇ قەدەر جىمجىت ئىدىكى، يۇرىكىمنىڭ سوقۇۋاتقان ئاۋازىمۇ ئۆزۈمگە ئېنىق ئاڭلىناتتى.

كولدۇرما ئاخىر جاراڭلىدى، بىراق ئىككى ئاۋاز ئارىسىدىكى ۋاقىت بارغانسېرى ئۇزىراپ كېتىۋاتاتتى، شۇنداقتىمۇ قانداقلا بولمىسۇن، يېقىنلاپ كەلدى. كارۋان مەن تۇرغان بـارخانـغا كـەلگـەندە ئـىـسـلامـبـاي سەنتۇرۇلۇپ ـ دەلدۇگۇنۇپ پانۇس يېنىغا يېتىپ كەلدى ـ دە، ئۆزىنى يەرگە ئاتتى ۋە بوش ئاۋازدا ئەمدى بىر قەدەممۇ ماڭالمايمەن، مۇشۇ يەردە ئۆلەي دېدى.

تراگېدىيىنىڭ ئاخىرقى پەردىسى باشلانغاندەك قىلاتتى. ئەمدى باشقا ئامالىم قالمىدى. قالغان كۈچۈمنى ئىشقا سېلىپ شەرققە ماڭماقتىن باشقا يول يوق ئىدى. ئىسلامباي بىلەن خوشلاشتىم ۋە ئۇنىڭغا كېچىنىڭ سالقىن شامىلىدا بىرنەچچە سائەت ئارام ئېلىۋالغاندىن كېيىن بىزگە يېتىشىڭ، تۆگە ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن كارىخىز بولمىسۇن دەپ تاپىلىدىم. ئۇ جاۋاب بەرمىدى، ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ئاسمانغا قارىغىنىچە يېتىپ قالدى.

قاسمىئاخۇن ماڭا ھەمراھ بولۇپ ماڭالايتتى. مەن ۋاقىت ھېسابلىغۇچ، سائەت، كومپاس، قەلەمتىراچ، قېرىنداش، قەغەز، بىر قۇتا راك كونسېرۋا ـ سى، بىر قۇتا كاكائو، ئون تال تاماكا (تاماكىنى مەقسەتلىك ئەمەس، مەقسەتسىزلا ئېلىۋالدىم) دېگەندەك نەرسىلەرنى ئالدىم. قاسمىئاخۇن قۇدۇق كولاشقا كېرەكلىك گۈرجەك، باك ۋە ئارغامچىلارنى ئالدى. باكقا ھېلىقى ئۆلتۇرگەن قوينىڭ قۇيرۇقى، بىرنەچچە نان ۋە ئازراق قوي قېنىنى قاچىلـ دى. ئالدىراشچىلىقتا تۇمقىنى ئۇنتۇپتۇ. كېيىن ئىسسىق ئۆتۈپ كەتمىسۇن دەپ بېشىغا قولياغلىقىمنى چىگىپ قويدۇم.

ئېلىۋالغان ئوزۇق بىزگە ياردەم بېرەلمەيتتى، چۈنكى گېلىمىز بەك قۇرۇپ كەتكەچكە ھېچنېمىنى يۇتالمايتتۇق، يۇتساقمۇ يېنىپ چىقاتتى. بىراق، ئۇسسۇزلۇقتا چىداش شەرتى ئاستىدا ئاچلىق تۇيغۇسىمۇ پۈتۈنلەي يوقالغانىدى.

كېچە سائەت 12 بولغاندا، ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنىنىڭ ئاخىرقى ماددىي ئەشيالىرىنىمۇ تاشلىدۇق. بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ كارۋىنىمىز نەقەدەر ھەيۋەتلىك كارۋان ئىدى ـ ھە. ئىسلامباي بىزگە قارىمىدى، پەقەت «يولداش» لا كەينىمىزدىن ئۇزىتىپ قالدى. يېنىقلىق پانۇسنى ئىسلامبايىنىڭ يېنىدا قويدۇق. ئۇ ماڭغان ئارىلىق ۋە يۆنىلىشنى بىلمىشىمىز ئۈچۈن، بىزگە بىر مەزگىل مايماك بولۇپ بېرەتتى. بىراق، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ خىرە نۇرىنى بارخان توسۇۋالدى، بىز ئەمدى ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولمايدىغان قاپقاراڭغۇ كېچىنىڭ قوينىدا قالدۇق.

17. ئۇمىد

بىز ئېگىز ـ ئېگىز بارخانلاردىن ئۆتۈپ شەرقتە ماڭاتتۇق. بىردەم ماڭغاندىن كېيىن يېتىپ ھاردۇق ئالاتتۇق. بىراق كېچىنىڭ سوغۇقى بىزنى تېزرەك يولغا چىقىشقا ھەيدەيتتى، چۈنكى كېيىمىمىز بەك يېلىڭ ئىدى. قاسىمئاخۇن بىر ماتا كۆڭلەك، ئىشتان ۋە ئۆتۈك كىيگەنىدى، مەن بىر سوكنۇ ئىشتان، شايى كۆڭلەك، ئاق شەپكە ۋە ئۆتۈك كىيگەنىدىم، ھېچىپ تېنىمىز ئىسسىغاندىن كېيىن ئوغدەك باستى ـ دە، يېتىشقا مەجبۇر بولدۇق، يېتىپلا ئۇيقۇغا كەتتۇق.

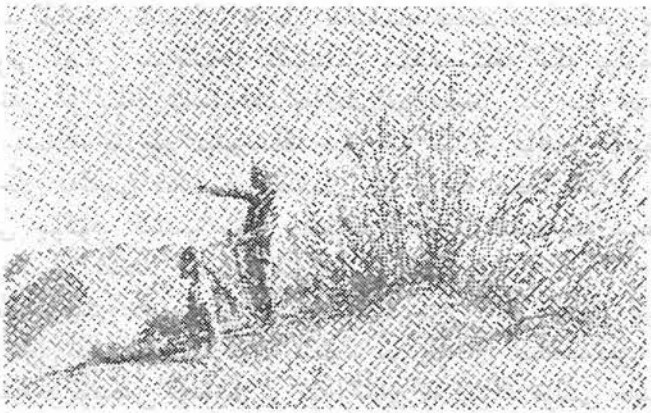
سائەت تۆت ئەتراپىدا سەھەرنىڭ سوغۇقىدىن مۇزلاپ ئويغاندۇق. شۇنىڭدىن كېيىن توختىماي بەش سائەت ماڭدۇق، ئاندىن يەنە بىر سائەت دەم ئالدۇق. غەربتىن سوقۇۋاتقان ساپ شامال ھاۋانى يەنىلا سالقىنلىتىپ تۇراتتى، شۇڭا يولىمىزنى داۋام قىلدۇرالايتتۇق. بىراق، چۈش ئەتراپىدا ھاۋا چىدىغۇسىز دەرىجىدە ئىسسىپ كەتتى، كۆز ئالدىمىز قاراڭغۇلىشىپ، ماغدۇرىمىزدىن كېتىپ، بىر بارخان ئۈستىگە يېقىلدۇق.

شىمالغا قارىغان تىك يانتۇلۇقتا توپتوغرا بىر كۈن توختىدۇق. چۈنكى، ئۇ يەرنى ئاپتاپ بەك قىزدۇرۇۋەتمىگەنىدى. قاسىمئاخۇن كېچىدە مۇزلىغان قۇمنى گۈرجەك بىلەن كولاپ چىقاردى، كېيىمىمىزنى سىلىپ گۈرجەك دەستىسىگە ئارتىپ بېشىمىزغا سايە چۈشۈرۈپ، قۇمنىڭ ئۈستىدە ئۇخلىدۇق، يانقان جايىمىزدىكى قۇم تېنىمىزدىكى ھارارەت ۋە قۇياش تەپتىدىن ئىسسىپ كەتسە، قاسىمئاخۇن يەنە ئاستىنقى قاتلامدىكى قۇمنى كولاپ ئۈستۈمگە قۇيۇپ تۇراتتى، بۇ كىشىگە خۇددى سوغۇق دۇچتا يۇيۇنۇۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. بىز ئۇخلىيالمىدۇق، شۇنداقتىمۇ بىر ـ بىرىمىزگە گەپ قىلمايتتۇق.

سائەت ئالتە ئەتراپىدا كىيىملىرىمىزنى كىيىپ يەنە ئاستا ـ ئاستا يولغا

راۋان بولدۇق. «قۇرۇق قۇمدا يۈيۈنۈش» بىزنى چارچىتىپ قويغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ تۇرۇپ توختاپ، تۇرۇپ مېڭىپ دېگەندەك مېڭىۋەردۇق. چۈش سائەت بىر بولغاندا زادىلا ماڭالماي، بىر بارخان ئۈستىدە ئازراق ئۇخلىدۇق.

سەھەر سائەت تۆت يېرىم بولغاندا ماڭالىغۇدەك ماغدۇرغا كېلىپ قالغانىدۇق. كۈن چىققۇچە بولغان ئارىلىقتىكى سالقىن ھاۋادا توختىماي خېلى ئۇزاق مېڭىۋالدۇق.

سۈرەتتىكى بالىمۇ قاسىمئاخۇن تۇنجى يۈلغۇن تۇۋىدە تۇرۇپ شەرقتە نەزەر سالماقتا

قاسىمئاخۇن توساتتىن قەدىمىنى توختاتتى ـ دە، يەلكەمنى تۈتۈپ تۇرۇپ ئۇنى ـ تىن چىقارماي شەرققە زەن سالدى. مەن بارخاندىن باشقا ھېچنېمىنى كۆرەلمىدىم. بىراق، ئۇنىڭ بۇرۇتىنىڭكىدەك ئۆتكۈر كۆزلىرى ئۇپۇق سىزىقىدا يېڭى كۆكلەپ چىققان يۈلغۇننى كۆرگەنىدى. ئۇ يۈلغۇن جەزمەن بىزنىڭ نىجاتچىمىز ئىدى.

بىز يۈلغۇننى كۆزلەپ ئۇدۇل ماڭدۇق. بىر بارخان تۇۋىگە بارغاندا يۈلغۇن كۆرۈنمەي قالدى. بىراق بارخان ئۈستىگە چىققاندا يەنە كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولدى. بىز ئۇنىڭغا بارغانسېرى يېقىنلاپ كەلدۇق ۋە ئاخىر

ئۇنىڭ يېنىغا يېتىپ كەلدۇق. ئۇ ھەقىقەتەن يېڭى كۆكلىگەنىدى، بىز ئۇنىڭ شىرنىلىك يېڭىنە يوپۇرماقلىرىنى خۇددى ھايۋانلاردەك چاينىپ كەتـ تۇق. ئۇ بىر بارخان ئۈستىدە ئۆسكەن بولۇپ، ئەتراپىدا تۈز ھەم قاتتىق يەر يوق ئىدى. ئۇنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر يەر ئاستى بۇلاق سۈيى قاتلىمىغا قەدەر يىلتىز سۈرگەنلىكى ئېنىق ئىدى. يېقىن ئەتراپتا يەر يۈزىگە چىقىپ تۇرغان بۇلاق سۈيى تېپىش مۇمكىنچىلىكى يوق ئەمەس ئىدى.

ئاخىر مۇشۇ يەردە بۇ كىچىككىنە يېڭى يېشىللىقنى كۆردۇق ۋە ئۇنىڭ ئاران ـ ئاران چۈشۈرۈپ تۇرغان سايىسىدە قاغجىراپ كەتكەن پۇت ـ قولىمىزنى ئۇزۇن سوزۇشۇپ يېتىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق، بۇ ھەقىقەتەن تىل بىلەن تەسۋىرلەپ بەرگىلى بولمايدىغان بىر خىل خۇشاللىق ئىدى. دېمەك، بۇ قۇم دېڭىزىنىڭ چېكى بار ئىدى. يولغۇن ئۆسۈۋاتقان بۇ بارخان بەئەينى دېڭىز قىرغىقىدىكى بىر پارچە «خادا تاش» بولۇپ، كېمىسى چۆكۈپ كېتىپ سۇغا چۈشۈپ كەتكەن كىشىلەرگە قىرغاق بۇ يەردىن يىراق ئەمەس دەپ ئۇقتۇرۇپ تۇراتتى.

ئۇمىد يېڭى غەيرەت ئۇرغۇتتى، بىز يولىمىزنى داۋام قىلدۇق. بارخانلار ئەمدى ئۇن مېتىرچە ئېگىزلىكتە ئىدى، بىر بارخان جىلغىسىدىن ئىككى يەردە شالاڭ ئۆسكەن قومۇشلارنى ئۇچراتتۇق ۋە ئۇنىڭ غولىنى چاينىدۇق، سائەت توققۇز يېرىمدا ئىككىنچى يولغۇن توپىنى ئۇچراتتۇق، شەرقە قاراپ مېڭۈەرسەك تېخىمۇ كۆپ يولغۇنلارنى ئۇچرىتالايتتۇق. بىراق، قاتتىق ئىسسىق دەستىدىن مادارىمىزدىن بارا ـ بارا كېتىپ قالدۇق ـ دە، شۇ يولغۇن تۈۋىگە ئۆزىمىزنى تاشلاپ ھاردۇق ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇق.

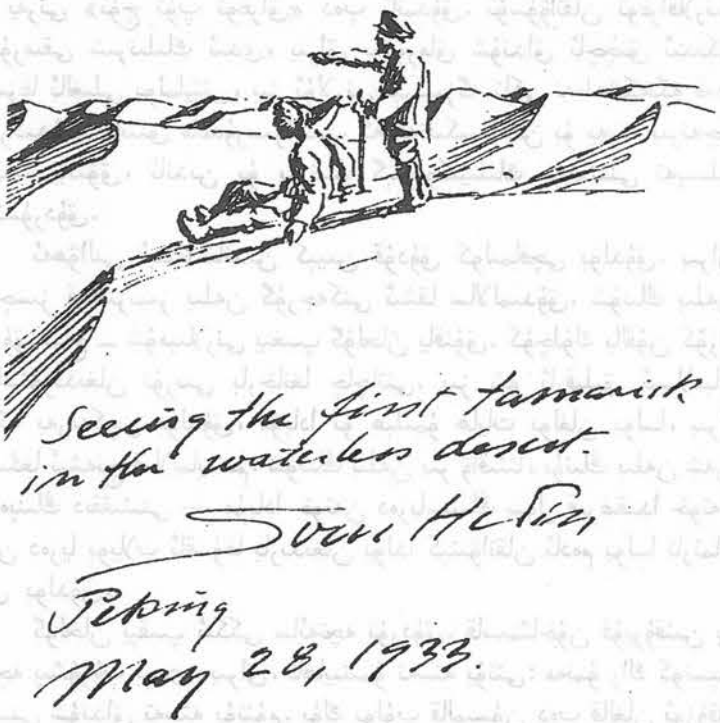
تۇنۇگۈنكىگە ئوخشاش قۇملۇقتا بىر ئۇرەك كولاپ يالىڭاچ يېتىپ، خۇددى ئۆلۈكتەك ئۇن سائەت ئۇخلاپ كەتتۇق. كەچقۇرۇن سائەت يەتتىدە گۈگۈم چۈشەي دەپ قالغاندا يەنە يولغا چىقتۇق. سەنتۇرۇلۇپ يۇرۇپ ئۇچ سائەتچە يول ماڭغاندىن كېيىن، قاسىمئاخۇن توساتتىن توختىدى ـ دە، «قاراڭ! ئاۋۇ توغراق ئىكەن!» دەپ ۋارقىرىۋەتتى. دېگەندەك، ئىككى بارخان ئارىلىقىدا قارا ـ قۇرا نەرسىلەر كۆرۈندى. دۇرۇس، ئۇ يەردە باراقسمان ئۆسكەن ئۇچ تۈپ توغراق بار ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن بىز

ئۇ يەرنى «ئۈچ تۈپ توغراق» دەپ ئاتىدۇق. ئۆسۈۋاتقان توغراقلارنىڭ يوپۇرمىقى شىرنىلىك ئىدى، بىراق يوپۇرماق شۇنداق ئاچچىق ئىدىكى، ئېغىزغا ئالغىلى بولمايتتى، بىز ئۇلارنى تېرىمزگە تاكى نەملەشكەنگە قەدەر سۈركىدۇق. قاتتىق ماغدۇرسىزلىنىپ كەتكەنلىكىمىزدىن بۇ يەردە بىرنەچچە سائەت ياتتۇق، ئاندىن بۇ يەرنىڭ گېئولوگىيىلىك مۇھىتىنى تەپسىلىي تەكشۈردۇق.

ئەھۋالنى ئېنىقلىغاندىن كېيىن قۇدۇق كولىماقچى بولدۇق. بىراق، كۈچسىز قوللىرىمىز بىلەن گۈرجەكنى ئىشقا سالالمىدۇق. شۇنىڭ بىلەن، قۇرۇق شاخ ـ شۇمبىلارنى يىغىپ گۈلخان ياقتۇق. كۈچلۈك يالقۇن كۆزنى قاماشتۇرىدىغان نۇرىنى بارخانغا چاچاتتى. بىز شۇ ئارقىلىق ئىسلامبايغا بەلگە بەرمەكچى بولدۇق، مۇبادا ئۇ ھېلىمۇ ھايات بولغان بولسا، بىراق بۇنىڭغا ئىشەنچ قىلالمايتتىم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇنىڭ بىلەن شەرق تەرەپنىڭ دىققىتىنى — مۇبادا خوتەن دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدا خوتەن دەريا بويلاپ ئاقسۇغا بارىدىغان يولدا كېتىۋاتقان ئادەم بولسا تارتماچى بولدۇق.

گۈلخان يېقىپ ئىككى سائەتچە تۇردۇق. قاسىمئاخۇن قۇيرۇقتىن بىر پارچە پىشۇرۇپ يېدى. بىراق، ناھايىتىمۇ تەستە يۇتتى؛ مەنمۇ راك كونسېر-ۋاسىنى شۇنداق تەستە يۇتتۇم. يۇك بولۇپ قالمىسۇن دەپ قالغان ئۇزۇقنى مۇشۇ يەردە تاشلىدۇق. خوتەن دەرياسىنىڭ سۈيىنى ئىچمەن دەپ ھېلىقى قۇرۇق كاكائو قۇتىسىنىلا ئېلىۋالماقچى بولدۇق. شۇنىڭدىن كېيىن يېرىم كېچە سائەت ئۈچكىچە ئۇخلىدۇق. ئويغانغاندىن كېيىن سائەت توققۇزغىچە ماڭدۇق.

بىراق، ھېلىقى ئۈچ تۈپ توغراقتىن كېيىن باشقا توغراق ئۇچرىتمىدۇق. يۇلغۇنمۇ شۇنداق شالاڭ ئىدىكى، بىر تۈپتىن يەنە بىر تۈپكە كۆز يەتمەيتتى. بىز ئىشەنچىمىزنى يەنە تامامەن يوقاتتۇق. تېخى بايانىلا بىر پەس يەرنى بېسىپ ئۆتكەنىدۇق، ئەمدى يەنە بىپايان قۇم دېڭىزى قوينىغا كىرىپ قالدۇق.

1895 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى قىرغاقتا بايقالغان
تۇنجى توغراق 1933 ـ يىلدىكى ئەسلىمە

چۆشتىن ئىلگىرى سائەت توققۇزدا بىر تۈپ يۇلغۇن ئاستىدا ئارام ئالدۇق. ئۇ يەردە ئوتتەك قىزىق قۇياش بىزنى كۆيدۈرەتتى. بىز ئون سائەت ياتتۇق، يەنە بىر ئورەك كولاپ يېتىشقا ئەمدى مادارىمىز يوق ئىدى. ئۆتكەن قېتىمدىكىدەك قۇم ئارىلاش بوران يەنە بىر قېتىم چىققان بولسا، قانداق ياخشى بولاتتى ـ ھە! شۇنداق بولغاندا ئۆزىمىزنى قۇياشنىڭ كۆيدۈرۈشىدىن ساقلاپ قالاتتۇق. بىراق، ئۇپۇق سىزىقىدا بىر تارامۇ بۇلۇت كۆرۈنمەيتتى، قۇياش بىلەن قۇملۇق بىرلىشىپ بىزگە زىيان ـ

زەخمەت سالماقتا ئىدى.

قۇياش غەربتىكى ئۇپۇق سىرتىغا يېقىنلاشقاندا، پۈتۈن كۈچۈمنى يىغىپ غەيرەتكە كەلدىم ـ دە، ئۇستۈبۈشىمدىكى قۇملارنى قاقتىم، بەدىنىم گويا خورما رەڭدىكى قوي تېرىسى بىلەن قاپلانغاندەك بولۇپ كەتكەنىدى. كىيىملىرىمنى كىيىپ قاسىمئاخۇننى بىللە مېڭىشقا دەۋەت قىلدىم. بىز كۈن بويى بىر ئېغىزمۇ سۆزلەشمىگەنىدۇق. گەپمۇ خۇش ياقمىغاچقا، پەس ئاۋازدىلا كۇسۇرلىشاتتۇق. قاسىمئاخۇن سەكرات ئالدىدىكى ئادەمنىڭ ئاۋاز-دەك ئاۋازدا ئەمدى ئورنۇمدىن تۇرالمايمەن دەپ جاۋاب بەردى ۋە ئۇمىدىنى ئۈزگەندەك قىلىپ، ماڭا ئۆزىنىڭ ئەمدى پۈتۈنلەي تۈگەشكەلىكىنى ئۇقتۇر-دى. شۇنىڭ بىلەن، قاپقاراڭغۇ كېچىدە قۇملۇقنى كېزىپ ئۆزۈم يالغۇز يۈرۈپ كەتتىم.

18. يالغان ئىز

ئەمدى مەن راستتىنلا بىر يېگانە ئادەم ئىدىم، پەقەت چىراغ نۇرىدەك چاقناپ تۇرغان يۇلتۇزلارلا ماڭا ھەمراھ ئىدى.

ھاۋا سوغۇق ھەم جىمجىت، بىراقتا شۇنچىكى ئاۋاز بولسىمۇ ئېنىق ئاڭلىغىلى بولاتتى. بىر پەس يۇرگەندىن كېيىن قۇلقىمنى قۇمغا يېقىپ تىڭشاپ باقاتتىم، بىراق قۇلقىمغا ۋاقىت ھېسابلىغۇچىنىڭ تىك ـ تىك قىلغان ئاۋازى بىلەن يۇرىكىمنىڭ ئاستا ۋە ئاجىز سوققان ئاۋازىلا ئاڭلىناتـ تى. ئۇنىڭدىن باشقا، يېقىن ئەتراپتا باشقا جانلىقنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر بېرىدىغان ھېچقانداق ئاۋاز يوق ئىدى.

ئاخىرقى بىر تال تاماكىنى ھۇزۇر بىلەن تۇتاشتۇردۇم، قالغىنىنى تۇنۇگۈن چېكىپ بولغانىدىم. ئۇسسۇزلۇق ئازابىنى بېسىش ئۈچۈن بېرىمـ ـنلا چېكەتتىم، قاسمىئاخۇن قالغان بېرىمنى چېكەتتى؛ قاسمىئاخۇن ھەر قېتىم چەككىنىدە، ماڭا بۇنىڭ ھۇزۇرى بىلەن روھىم كۆتۈرۈلۈپ قالدى دەيتتى. بىراق، بۇگۈن ئاخشام بۇ ئاخىرقى بىر تال تاماكىنى يالغۇز چېكىۋېتىشىمگە توغرا كەلدى.

ئاستا ـ ئاستا بېلىمنى رۇسلاپ، قاراڭغۇ كېچىدە يەنە ئالغا قاراپ ماڭدىم، سائەت 12 بېرىم بولغاندا بىر تۈپ يۇلغۇن تۈۋىگە كېلىپ ئولتۇرـ دۇم. ئوت يېقىشقا تىرىشىپ كۆرۈۋېدىم، ياقالمىدىم، شۇنىڭ بىلەن ئۈخلاپ قالدىم.

توساتتىن نېمىنىڭدۇر ئاۋازىدىن ئويغىنىپ كەتتىم. كەينى تەرەپتىكى قۇملۇقتىن قانداقتۇر بىر ھەربىكەتنىڭ شەپسى كېلەتتى. ئۆزۈمنى سەگەكـ لەشتۇرۇپ قۇلاق سالدىم، قۇلقىمغا ئاللىقانداق بىر ئاياغ تىۋىشى ئېنىق ئاڭلاندى، ئاندىن قاراڭغۇلۇق ئىچىدە بارا ـ بارا بىر ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى.

— سىزمۇ، قاسىمئاخۇن؟ — دەپ سورىدىم.
— ھەئە مەن، بېگىم، — دېدى ئۇ، ئۇ سوغۇق كېچىدە ئاز — تولا ماغدۇرىغا كەلگەندىن كېيىن ئىزىمدىن ھېڭىپ يېتىشىپ كەلگەنىكەن.
بۇ ئۇچرىشىش مەنده بىر ئاز جاسارەت قوزغىدى. قاراڭغۇدا يەنە بىر پەس يول ماڭدۇق، بىز ھارغىنلىق بىلەن ئۇيقۇسراشقا قارشى پۈتۈن كۈچىمىز بىلەن تىركىشەتتۇق. قول — پۇتلىرىمنى تەڭ ئىشقا سېلىپ خېلى ئۇزاق يولنى ئۆملەپ — پاپلاپ باستىم، بارخاننىڭ تىك يانتۇ تەرىپىدىن ھېچنېمىگە قارىماي دومىلىدىم. ھاياتتىنمۇ قەدىر — قىممەتلىك ھېچ نەرسە يوق ئىكەن.
قىيپاشراق كەلگەن بىر بارخان ئۈستىدە كېتىۋاتاتتۇق، توساتتىن ئەندىكسىپ كەتتۇق، يۈرىكىمىز گېلىمىزغا قاپلىشىپ قالغاندەك بولدى، كۆز ئالدىمىزدىكى قۇملۇقتا قانداقتۇر بىر يولۇچىنىڭ ئىزى پەيدا بولدى.
ئېڭىشىپ تۇرۇپ تەپسىلىي قاراپ باقتۇق. شۇبھىسىزكى، بۇ ئادەم قالدۇرغان ئىز — بۇنىڭدىن دەريانىڭ ئانچە يىراق ئەمەسلىكى مەلۇم ئىدى، بولمىسا نەدىمۇ بۇنداق يىراق قۇملۇقتا ئېزىپ يۈرىدىغان باشقا يولۇچى بولسۇن؟ بىز بىردىنلا سەگەكلىشىپ كەتتۇق.
— بىراق، غەلىتە ئىشقۇ، بۇ بېڭى ئىز ئىكەن، — دېدى قاسىمئاخۇن.
— بۇنى چۈشەندۇرۈش ئۆڭاي، — دېدىم مەن جاۋابەن، — نەچچە كۈن بولدى بوران چىقمىدى. ئېھتىمال، تۇنۇگۈن ئاخشام ئۈچ توغراقتا ياغقان گۈلخان بىرەر پادىچىنىڭ دىققىتىنى تارتقان بولسا كېرەك. ئۇ پادىچى ئوت كۆرۈنگەن يەردە نېمە ئىش بولغانلىقىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن مۇشۇ دائىرىگە ئىختىيارسىز كىرگەن بولسا كېرەك.
ئەمدى بىز ئېھتىيات بىلەن شۇ ئىزنى قوغلىشىپ بىر بارخاننىڭ ئۈستىگىچە باردۇق، ئۇ يەردە قۇمنىڭ ئۈستى قاتتىق بولغاچقا، ئىزنى تېخىمۇ ئوچۇق كۆرگىلى بولاتتى. شۇ چاغدا قاسىمئاخۇن لاسسىدە ئولتۇرۇپ قالدى — دە، ئاڭلىنار — ئاڭلانماس ئاۋاز بىلەن دېدى:
— بۇ ئۆزىمزنىڭ ئىزى ئىكەن!
ئېڭىشىپ سىنچىلاپ قاردىم، ئۇنىڭ گېپى توغرا ئىكەن. بۇ بىزنىڭ

ئۆتۈكمىزنىڭ ئىزى ئىدى، يەنە ئۇ يەردە، بۇ يەردە ئۇششاق ـ ئۇششاق ئىزلار تۇراتتى، بۇ گۈرجەكنىڭ ئىزى ئىدى، قاسىمئاخۇن دائىم گۈرجەكنى ھاسا قىلىپ ماڭاتتى. ئىشەنچسىزلىك ۋە ئۈمىدسىزلىك تۈپەيلىدىن ھۆكۈمپ يىغلاپ كەتتۇق! مۇشۇ بىر دائىرىدە كۆچمىزنى ھارام قىلىپ بىكاردىن ـ بىكار چۆرگىلەپ يۈرۈپتۇق. مۇشۇ نەچچە سائەت ئىچىدە ھارغىنلىق بىلەن ئۇگدەك دەستىدىن كومپاسقا قاراشقا كۆكۈل بۆلمەپتىمەن. ئاخىرقى كۈچ ـ قۇۋۋىتىمىزنى بىكار ئىسراپ قىلىۋېتىپتىمىز! ئەمدى پۇتۇنلەي تۈگەشتۇق!

ئىككىنچىلەپ بىر ئېغىزمۇ گەپ قىلىشمىدۇق، يەرگە ئۆزىمىزنى تاشلىۋەتتۇق، سائەت ئىككى يېرىم ئەتراپىدا ئۇخلاپ كېتىپتۇق.

19. نىجاتلىققا ئېرىشىش

تاڭ سەھەردە ئويغاندۇق. ئويغىنىپلا زورىغا يولغا چىقتۇق. سائەت تۆتتىن ئون مىنۇت ئۆتكەندى، گېلىمىز چىدىغۇسىز دەرىجىدە قۇرۇپ كەتكەندى. ئۇگلىرىمىزنىڭ غىرىسلىغان ئاۋازى ئاڭلىناتتى، ھەتتا ئۇگلىرىمىزنىڭ بىر ـ بىرىگە سۈركىلىشىدىن قىزىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلاتتۇق، كۆزىمىزنى يۇمۇپ ـ ئاچالمايتتۇق.

قاسىمئاخۇنۇمنىڭ تۇرقى ناھايىتى قورقۇنچلۇق ئىدى. ئۇنىڭ تىلى ئىششىپ قۇرۇپ ئاقىرىپ، كالپۇكلىرى كۆكىرىپ، مەڭزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنىدى، كۆزلىرى خۇددى ئەينەكتەك نۇرسىز ئىدى، يەنە سېپازملىق قىلتاماق كېسىلى بولۇپ قالغانىدى. ئۇ مەزمۇت دەسسەپ تۇرالمايتتى، شۇنداقتىمۇ ماڭا ئەگىشىپ كېلەتتى.

كۈن چىققان پەيتتە شەرق تەرەپتىكى ئاسمان بىلەن يەر تۇتاشقان جايدا روشەن بىر رامكا پەيدا بولدى. بىردىنلا كۆزىمىزگە بېڭى ئۇپۇق سىزىقى كۆرۈندى، يۇرىكىمىز قارتىندە قىلىپ قالدى. چۈنكى، ئۇ ئىلگىرى كۆرگىنىمىزگە ئوخشىمايتتى. ئەمدىكى ئۇپۇق سىزىقى سان ـ ساناقسىز قۇم دۆۋىلىرىدىن تەركىب تاپقان ھەرە چىشىسمان سىزىقچە بولماستىن، بەلكى قىلچىمۇ ئەگرى ـ بۈگرىلىكى يوق ئىلىپتەك تۈز سىزىق. خوتەن دەرياسى بويىدىكى توغراقلىق ئىدى. ئۇ يېقىنلاپ كەلسە غايىب بولۇپ كېتىدىغان ئېزىتقۇغا ئوخشىمايتتى، بەلكى ئۇپۇق سىزىقى ئۇستىدىكى بىر تال قارا رەڭلىك يولغا ئوخشايتتى. ئالدىمىزغا قاراپ ماڭغانسېرى شۇنچە ئوچۇق كۆرۈنەتتى.

سائەت بەشكە يېقىنلاشقاندا بىر قۇم جىلغىسىغا يېتىپ كەلدۇق. ئۇ يەردە سانسىزلىغان توغراق ئۆسۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ يەردە يەر ئاستى سۇيى جەزمەن تېرەن ئەمەس ئىدى، بۇ يەرنىڭ بىز ئىزدىگەن خوتەن دەرياسىنىڭ

كونا قىنى ئىكەنلىكىدە گەپ يوق ئىدى. قۇدۇق كولاشقا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆردۇق، بىراق ئۇنىڭغا ماداربمىز يەتمىگەچكە يالتىيىپ قالدۇق ـ دە، شەرقە قاراپ يەنە ماڭدۇق.

يەنە بىر گىياھسىز تاپتاقىر ئويمان قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلدى. سائەت بەش يېرىمدا شالاڭ ئۆسكەن، ئەمما تۇتاش كەتكەن توغراقلىققا يېتىپ كەلدۇق. قويۇق يوپۇرماقلىق توغراق شاخلىرى تاشلاپ تۇرغان سالقىن سايە كەڭ ئاسمانىنى توسۇپ تۇراتتى. بۇ توغراقلار راسا كۆكلەۋاتقان پەيت ئىدى.

باھار شادلىقىنى بىزدەك ھەققىي ھېس قىلغان كىشىلەر كەمدىن ـ كەم بولسا كېرەك!

ئۇ يەردە مىدىر ـ سىدىر قىلماي تۇراتتىم، قولۇم بىلەن چېكەمنى باستىم، تېخى بايىلا بىر ياماق چۈش كۆرگەندەك قىلاتتىم، ھېلىمۇ يېرىم ئۇيقۇلۇق، يېرىم ئويغاق ھالەتتە تۇرغاندەك ئىدىم، ئەمدى پىكرىمنى كۆچەپ تۇرۇپ بىر يەرگە يىغدىم. بىز يېقىنقى بىر ھەپتە ئىچىدە خۇددى كۆيۈۋاتقان مەشكە ئوخشاش ئىسسىق قۇملۇقنىڭ ھالاكەت رايونىنى تېرىشىپ ـ تېرمىشىپ يۈرۈپ مىڭ تەسلىكتە بېسىپ ئۆتمىدۇقمۇ؟ ھازىر بولسا كۆز ئالدىمىزدا سالقىن سايە ۋە يېقىملىق يېشىللىق، ئورماندا ئېچىلىپ كەتكەن ياۋا گۈللەر، شاختىن ـ شاختا سەكرەپ سايرىشىپ تۇرغان قۇشلار تۇراتتى. كۆل رەڭلىك بۇ قەدىمىي دەرەخلەر ئارىسىدا ياۋايى ھايۋانلاردىن يولۋاس، بۆرە، تۈلكە، بۇغا، توشقان ۋە بۆكەنلەر قالدۇرغان سان ـ ساناقسىز ئىزلار بار ئىدى. چۈنىلار گىژىلداپ ئۇچۇشۇپ تۇراتتى، بىراق ئادەمنى بىزار قىلمايتتى؛ ئۇچار قوڭغۇزلار بېنىمىزدىن خۇددى ئوقتەك ئۇچۇپ ئۆتەتتى، ئۇلارنىڭ قاناتلىرى چقارغان ئاۋاز گويا چېلىنىۋاتقان گارمۇننىڭ ئاۋازىغا ئوخشايتتى، ھەممە يەر باھار ۋە ھاياتلىققا تولغان.

ماڭغانسېرى ئورمان شۇنچە قويۇقلىشىپ باراتتى. گاھى ـ گاھى توغراقلارنىڭ غولىنى پىلەكلەر قاتمۇقات ئورىۋالغانىدى. يقىلغان قۇرۇق دەرەخلەر ياكى قويۇق جىغانلار ۋە ياكى قۇرۇپ تىك تۇرۇپ قالغان ياغاچلار ھېلىدىن ـ ھېلىغا يولىمىزنى توسۇالاتتى.

سائەت يەتتىدىن ئون مىنۇت ئۆتكەندە ئورماندىكى بىر پارچە قۇرۇق يەرگە يېتىپ كەلدۇق، ئۇ يەردە ئات تېزەكلىرى ۋە ئادەم بىلەن ئات ئىزلىرى بار ئىدى. ناھايىتى ئېنىق بولمىسىمۇ، ئەمدى شۇنداق دەپ كېسىپ ئېيتالايتتۇقكى، بىز ھەققەتەن قۇتۇلدۇق.

ئۇدۇل شەرققە مېڭىشنى تەۋسىيە قىلدىم، چۈنكى ئۇ يۆنىلىش خوتەن دەرياسىغا ئەڭ يېقىن ئىدى. بىراق، قاسىمئاخۇنۇمنىڭ مەسلىھەتىگە كىرىپ ھېلىقى ئىزلار بىلەن ماڭدۇق. سايە ئاستىدا ئۇ ئىزلارنىڭ جەنۇب تەرەپكە كەتكەنلىكى ئېنىق كۆرۈندى. شۇبھىسىزكى، بۇ بىزگە بىر يولنىڭ بارلىقىنى ئۇقتۇراتتى.

بىراق، سائەت توققۇز ئەتراپىدا قاتتىق ئىسسىقتا چىدىماي، توغراق سايىسىدە ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇق. قول بىلەن تاتلاپ يىلتىزلار ئارىسىدىن ئورەك كولاپ، توپتوغرا بىر كۆن ياتتۇق. بىراق، كىرپىك قاقماي چىقتۇق.

قاسىمئاخۇنمۇ كۆزلىرىنى ۋە ئاغزىنى يوغان ئاچقىنىچە ئاسمانغا قاراپ مىدىرلىماي ياتاتتى. ئۇ ئىڭرايتتى، ھاسىرايتتى، نېمىلەرنىدۇر دەپ جۆيلۈيتىتى. گەپ قىلسام زۇۋان سۇرمەيتتى؛ يەلكىسىنى سىلكىسىمۇ سەزمەيتتى. خوتەن دەرياسى يېنىمىزدىلا ئىدى، بۇنىڭغا شەك كەلتۈرمەيتتىم. بىراق، شۇ سەۋەبتىن بۇ يەردە تۇرۇپ ئۇزاق كۈن ۋە قانىتىق ئىسسىقنىڭ ئاستا ـ ئاستا ئۆتۈپ كېتىشىنى كۈتۈشۈم كېرەك ئىدى. بۇ چىداش تېخىمۇ تەس بولغان بىر پەۋقۇلئاددە جازا ئىدى.

كەچ سائەت يەتتە بولغاندا ماغدۇرۇمغا كېلىپ كىيىمىنى كىيەلىگۈدەك بولدۇم. قاسىمئاخۇنۇنى بىللە مېڭىپ سۇ تېپىپ كېلىشكە دەۋەت قىلدىم، ئۇ بېشىنى چايقاپ، ئۆزىڭىز بېرىڭ، سۇ تاپقاندىن كېيىن ماڭا ئالغاچ كېلىڭ، بولمىسا مۇشۇ يەردە ئۆلىمەن دېگەن ئىشارەتنى قىلدى.

مەن گۇرجەكنى ئېلىپ بېشىنى بىر نېمىلەر قىلىپ چىقىرىۋالدىم ـ دە، قايتقاندا بۇ يەرنى تېپىش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، توغراقنىڭ يولغا سوزۇلغان شېخىغا ئېسىپ بەلگە قويدۇم. گۇرجەكنىڭ سېپىنى ھاسا قىلىپ يولغا چىقتىم. بىرنەچچە قېتىم جىغانلىق ئارىسىغا قاپسىلىپ قېلىپ

چقالمغلى تاس قالدىم، كىيىملىرىم تىتما ـ تىتما بولۇپ، قوللىرىم قاناپ كەتتى. مەن ھەمىشە قۇرۇق دەرەخ غولىدا ئولتۇرۇپ دەم ئالاتتىم، بەزىدە ھەتتا شۇنداق ئولتۇرۇپ ئۇخلاپ قالاتتىم.

قۇياش تاغ ئارقىسىغا ئۆتۈپ كەتتى. زېمىننى بارا ـ بارا قاراڭغۇلۇق باستى. توساتتىن توغراقلىق خۇددى ئۇزۇۋۈتكەندەكلا تۇگەپ قالدى. شەرق تەرەپتە خۇددى تاختايدەك تۇپتۇز كەلگەن پايانسىز تۇزلەڭلىك ياتاتتى. ئۇنىڭ ئۈستى قاتتىق قۇم ۋە سېغىز، يەنە كېلىپ ئۇ ئورمان يۇزىدىن ئىككى مېتىر ئەتراپىدا پەس، بارخاننىڭ ھېچقانداق ئالامەتلىرى يوق ئىدى.

بۇ باشقا ئەمەس، دەل خوتەن دەريياسىنىڭ سۇيى قۇرۇپ كەتكەن مەزگىلدىكى قىنى ئىدى.

بىراق، قۇم يەنىلا قۇرۇق، قۇملۇقنىڭ ئىچكى رايونىدىكى بارخانلارغا ئوخشاش قۇرۇق، كەڭ كەتكەن دەريا قىنى قۇپقۇرۇق ئىدى، ئۇ ياز پەسلىدە ئېگىز تاغلاردىكى قارلار ئېرىگەندە كېلىدىغان كەلكۈننى كۈتۈپ تۇراتتى. ياز ۋە كۈز پەسللىرىدە دەريا سۇيىنىڭ تولىسى ئوڭ قىرغاقتىكى پەسرەك جايغا يىغىلاتتى. شۇڭا، ئاخىرقى مىنۇتلاردا دەريا قىنى ئوتتۇرىسىدا ئۆلۈپ كەتمەي دېسەم، يەنە بىر پەس يول مېڭىشىم كېرەك ئىدى.

مەن ئۇدۇل شەرقىي جەنۇب تەرەپكە ماڭدىم.

ھالبۇكى، نېمىشقا ئىلگىرىكىدەك شەرق تەرەپكە ماڭمىدىم؟ بۇنى ئۆزۈمۇ بىلمەيتتىم. ئېھتىمال، ئاي مېنى ئىزىقتۇرغان بولسا كېرەك.

شۇ چاغدا شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن يېڭى ئاي كۆتۈرۈلۈپ، كۆكۈچ نۇرىنى زېمىنغا چاچقانىدى. گۈرجەك سېپىگە تايىنىپ، شۇ تەرەپكە قاراپ مەزمۇت قەدەم بىلەن يۈرۈپ كەتتىم، گويا قارشىلىق كۆرسەتكىلى بولمايدىغان قانداقتۇر بىر يوشۇرۇن قول مېنى سۆرەۋاتقاندەك قىلاتتى.

قاتتىق ئۇگدەك بېسىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلغىنىمدا، بىر ئاز ئارام ئېلىپ، توساتتىن ئۇخلاپ كەتمەسلىك ئۈچۈن ئۇنى پۈتۈن كۈچۈم بىلەن چەكلەيتتىم. ئادەم مۇشۇنداق ۋاقىتتا ئۇخلاپ قالسا، مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كېتەتتى.

كېتىۋېتىپ ئايغا قارايتتىم ھەم ئۇنىڭ كۈمۈش رەڭ نۇرىنىڭ دەريا

سۈيدە ئەتكەن ئەكسىنى كۆرۈشنى ئۈمىد قىلاتتىم. بىراق، ھېچنېمىنى كۆرەلمىدىم، شەرق تەرەپتىكى بوشلۇقنى شۇ تاپتا سوغۇق كېچە پەردىسى قاپلىدى.

شۇ تەرىقىدە دەريا قىنىدا 2.5 كىلومېتىر خامۇشتەك ماڭغاندىن كېيىن، كۆزۈمگە قۇرۇق دەريا قىنىنىڭ قارشى قىرغىقىدىكى قاراڭغۇ ئورمان بەلۋېغى كۆرۈندى. ئۇ بەلۋاغنىڭ سىزىقچىلىرى بارا ـ بارا ئوچۇقلاشتى، ئەمدى ئۇنىڭدىكى بۇك ئۆسكەن جىغان بىلەن قومۇشلارنى كۆرگىلى بولاتتى. بېرىم يېقىلغان بىر تۇپ توغراقنىڭ غولى دەريا قىنىدىكى بىر چوڭقۇر ئازگالنىڭ ئۈستىدە قىيىقچىقسىغا ياتاتتى. يەنە بىرنەچچە چامدام ماڭسام قارشى قىرغاققا قەدەم قويايتتىم. توساتتىن، ئۇركۇپ كەتكەن بىر ياۋا ئۆردەك پۇرىدە ئۇچۇپ كەتتى. ۋوي! ئاللىقانداق بىر ئاجىز دولقۇننىڭ چايقالغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالدىم! شۇ دەقىقىدە، يىگىرمە مېتىرچە ئۇزۇنلۇقـ تىكى بىر كۆلچەك بويىدا تۇرۇپتىمەن. كۆلچەكتە ساپ، مۇزدەك، لەززەتلىك سۇ بار ئىدى!

20. قاسىمئاخۇننى قۇتقۇزۇش

شۇ تاپتا قانداق ھېسسىياتتا بولۇۋاتقانلىقىمنى ھەرقانچە قىلسامۇ تەسۋىرلەپ بېرەلمەيمەن.

ھېنىڭ سۇ ئىچىشتىن ئىلگىرى نېمىنى ئويلىغانلىقىمنى ئۆقۇرمەنلەر ئۆزلىرى قىياس قىلىۋالسۇن. مەن سۈپسۈزۈك سۇ بويىغا كېلىپ تومۇرۇمنى تۇتۇپ باققىنىمدا، تومۇرۇم مىنۇتىغا 49 قېتىم سوقۇۋاتاتتى. مەن يانچۇقۇم-دىكى ئاق تۇنكە قۇتىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا لىپمۇلىق سۈزۈك سۇ ئېلىپ قانغۇچە ئىچتىم.

سۇ ئىچكەن چاغدىكى ھېسسىياتىمنى ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلەي دەپ قالغان ئادەمدىن باشقا ئادەم ھەرگىز تەسەۋۋۇر قىلالمايدۇ. مەن قۇتىدىكى سۇنى گۈپۈلدىتىپ خاتىرجەم ئىچىشكە باشلىدىم. ئون مىنۇتتا تەخمىنەن ئۈچ لىتر سۇ ئىچىپ بولدۇم. ئاق قاۋالتىر قۇتىغا پاتىدىغان سۇنىڭ مىقدارى ئادەتتىكى ئىستاكانلاردىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى، مەن توختىماي 21 قۇتا سۇ ئىچتىم.

ئۇزۇن ۋاقىت ئۇسسۇز قالغان ئادەمنىڭ سۇنى بۇنداق تېز ئىچۈپتىشى تولىمۇ خەتەرلىك ئىش ئىدى. لېكىن، ئەينى چاغدا بۇ ئىشلار خىيالىمغىمۇ كەلمىگەنىدى. شۇ تاپتا مەن ھاياتلىقنىڭ تامچە ـ تامچە شەربەتتەك سۇنىڭ جىسمىمدا قانداق ئايلىنىۋاتقانلىقىنىڭ، سۈيۇقلۇقنىڭ جىسمىمدىكى تومۇر ۋە ھۈجەيرىلىرىمگە قانداق كىرىۋاتقانلىقىنىڭ تەمىنى تېتىماقتا ئىدىم. تو-مۇرلىرىم ۋە ھۈجەيرىلىرىم سۇنى خۇددى قۇرۇق بۇلۇتتەك پاك ـ پاكىز سۈمۈرمەكتە ئىدى.

بىرنەچچە مىنۇتتىن كېيىن تومۇرۇم كۆچىيىپ مىنۇتىغا 56 قېتىم سوقۇشقا باشلىدى.

قان گەرچە يېپىشقاق، ئېقىشى ئاستا بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تومۇردا يەنىلا

راۋان ئېقىۋېرىدىكەن. ئۇسسۇزلۇقتىن قورۇلۇپ سولىشىپ يېرىكلىشىپ كەتكەن قوللىرىمغا سۇ يۇگۈرۈشكە باشلىدى، قەغەزگە ئوخشاپ قالغان تېرىلىرىم نەملىشىپ يۇمشاپ، ئېلاستىكلىقى ئەسلىگە كېلىۋاتاتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي پىشانەمدە مونچاقتەك تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى.

سۆبن هېدىن «تەكرى ئاتا قىلغان كۆلچەك» نىڭ بويىدا تۇرۇپ تۇنجى قۇتا سۇنى ئىچمەكتە (1939 ـ يىلىدىكى ئەسلىمە)

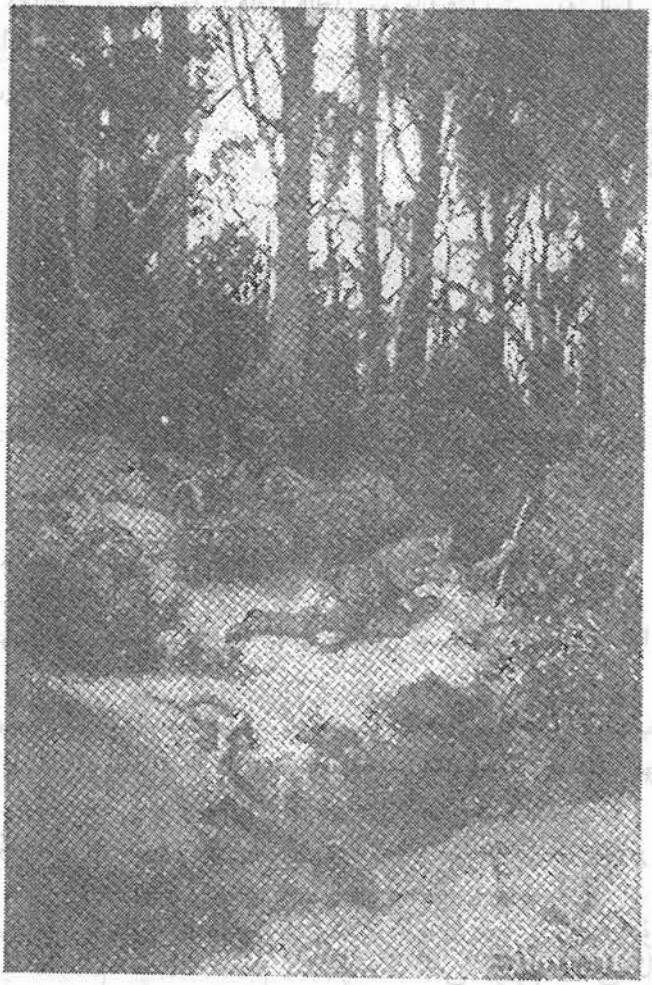
مەن هايات مۇساپەمنى هېسابلاپ كۆرسەم، هاياتىم ئەزەلدىن خوتەن دەرياسىنىڭ قۇرۇپ كەتكەن قىسىدا ئۆتكەندىكىدەك ئاشۇنداق ئەزىز، ئاشۇنـ

داق مول، ئاشۇنداق قەدىرلىك تۇيۇلمغانىدى. «كەلگۈسى» خۇددى كۆچلۈك نۇردەك كۆز ئالدىمدا چاقنىماقتا ئىدى. شۇ تاپتا قەلبىم چەكسىز شادلىققا تولغانىدى. شۇبھىسىزكى، مەن بىر پەرىشتىنىڭ يول باشلىشى بىلەن قاراڭغۇلۇق ئىچىدىن چىقىپ بۇ كۆلچەك بويىغا كەلگەنىدىم. مەن تېخى پەرىشتىنىڭ قانات قاققان ئاۋازىنى ئاڭلىغاندەك بولدۇم.

ئالاھىدە پېرى شۇكى، بۇ كۆلچەك دەريا قىنىدىن تۆۋەن بولغان بىر ئېرىق ئىچىگە جايلاشقان، ئۇنىڭ يېنىغا كەلمىگۈچە ئۇنى كۆرگىلى بولمايدىكەن. ناۋادا ئۇنىڭ 50 قەدەم ئوڭ ياكى سول تەرىپىدىن ئۆتۈپ كەتكەن بولسام، ئۇنى بايقىمىغان بولاتتىم. كېيىن ئۇقسام، بۇ يەر بىلەن يەنە بىر كۆلچەكنىڭ ئارىلىقى ناھايىتى يىراق ئىكەن.

خوتەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بۇلتۇرقى قۇرۇپ سارغىيىپ كەتكەن قومۇشلار تامدەك دۆۋىلىنىپ كەتكەن، ئەتىيازدا بىخ سۈرۈپ چىققان قومۇشلار كونا قومۇش پايلىرى ئارىسىدىن ئۆسۈپ چىققانىدى. قومۇشلۇقنىڭ كەينى تەرىپىدە قاپقاراڭغۇ، سۈرلۈك بىر ئورمانلىق چوقچەيىپ تۇراتتى. كۈمۈش رەڭلىك ھىلال ئاي بىر توغراقنىڭ شېخىغا ئىلىنىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى.

يېنىمدىكى ئورمانلىقتىن غەيرىي بىر خىل ئاۋاز ئاڭلاندى. ئېنىقكى، ئۇ يوشۇرۇن مېڭىۋاتقان ئادەمنىڭ ئاياغ تىۋىشى ۋە قومۇشلارنىڭ ئىككى تەرەپكە يېقىلىۋاتقان ئاۋازىدەك قىلاتتى. ئۇ بەلكىم يولۋاس بولسا كېرەك. لېكىن، ئۆز ھاياتىمنى قۇتقۇزغاندىن كېيىن ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان بولۇپ كەتكەنىدىم. ئەگەر يولۋاسنى كۆرسەم ناھايىتى خۇشال بولىمەن، كۆزلىرىمنى چەكچەيتىپ تۇرۇپ ئۇنىڭدىن ھېنىڭ ھاياتىم زور بەدەل تۆلەش ئارقىلىق ئامان قالغان، سەن ئۇنى ئېلىپ كېتەلەمسەن؟ دەپ سورايمەن دېگەنلەرنى ئويلاپ تۇرغىنىمدا، ئاياغ تىۋىشى ۋە قومۇشلارنىڭ ئاۋازى بۇ يەردىن يىراقلاپ كەتتى. نېمىلىكىنى بىلگىلى بولمىغان بۇ ياۋايى ھايۋان بەلكىم بۇ كۆلچەككە سۇ ئىچكىلى كېلىپ، بۇ يەردە بىر ئادەمنىڭ تۇرغىنىنى كۆرۈپ، يىراق كېتىپ ئارام تېپىشنى ئويلىغان بولسا كېرەك.

سۆبن هېدىن خوتەن دەرياسىنىڭ بويىدىكى قويۇق ئورمانلىقتا تېپىرلاپ يۈرۈپ ئۆزىنىڭ ئاياغ ئىزىنى ئىزدىمەكتە (1933 ـ يىلىدىكى ئەسلىمە)

هەممە ئىش پەسكويغا چۈشكەندىن كېيىن دەرھال قاسىمئاخۇن ئېـ سىمگە كەلدى. ئۇ تېخىچە ئارقامدا قالغان ئورمانلىقتا بېتىپ ئەزرائىل بىلەن ئېلىشۇاتاتتى، ئۇنىڭ ئۈچ سائەت يول يۈرۈپ بۇ يەرگە كېلىپ سۇ ئىچىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، دەرھال كەينىمگە قايتىپ ئۇنى قۇتقۇزۇشۇم كېرەك ئىدى. بىراق، ھېلىقى ئاق قاڭالتىر قۇتا بەك كىچىك بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن ئېلىپ بارغان سۇ ھېچنېمگە دال بولمايتتى. قانداق قىلىش كېرەك؟

سۈبن ھېدىن ئۆتۈككە سۇ ئېلىپ تۆگىچى قاسىمئاخۇننى قۇتقۇزماقتا

توغرا، پۇتۇمدا ئۆتۈك بار ئەمەسمۇ؟ يەنە كېلىپ سۇ ئۆتمەيدىغان ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك بار ــ دە. ئۇنىڭغا سۇ قاچىلسام چىلەك، كومزەك ئورنىدا ئىشلەتكىلى بولاتتى.

ئۆتۈكنى سېلىپ سۇ قاچىلاش قوللىنىشقا بولىدىغان بىردىنبىر چارە ئىدى. مەن ئۆتۈكنىڭ قونچىغا لىق سۇ ئېلىپ، ئىككى ئۆتۈكنى ئاياغ بوغقۇچى بىلەن گۈرجەك سېپىنىڭ ئىككى ئۇچىغا ئېسىپ، ئۈڭ مۈرەمدە كۆتۈرۈپ ماڭدىم. بېنىك قەدەم تاشلاپ، كەلگەن يولۇم بىلەن ئارقامغا قايتتىم.

ئاي قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنى خىرە يورۇتۇپ تۇرغاچقا، قۇم ئۈستىدىكى ئاياغ ئىزىنى تېپىش ئانچە تەسكە چۈشمىدى. بۇ چاغدا چارچـ

غىنمىنمۇ ئۇنتۇپ، دەريانىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى ئورمانلىققا ناھايىتى تېزلا يېتىپ كەلدىم. ئورمانلىقتا مېڭىش بىر ئاز تەسكە چۈشتى. پۇتۇمدا نېپىز پايپاقلا بولغاچقا، تىكەن ۋە شاخ ـ شۇمبا ئۇۋاقلىرى ھەدىگەندە پۇتۇمغا كىرىپ كېتەتتى. بۇ چاغدا تەلىيىم تەتۇر كېلىپ قويۇق تۇمان كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى، تۇمان بىردەمدىلا ئاينى توسۇۋالدى. دەرەخلىك قاپقاراڭغۇ بولۇپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن مەن كەلگەن چاغدىكى ئاياغ ئىزىمنى تاپالمىدىم.

مەن بىر تال سەرەڭگىنى يورۇتۇپ كومپاسقا قارىدىم، لېكىن ئېنىق كۆرەلمىدىم. ئاۋازىمنى بولۇشىغا قويۇۋېتىپ: «قاسىمئاخۇن!» دەپ توۋلىدىم، ھېچبىر سادا چىقمىدى.

مەن ئۈدۈل كەلگەن تەرەپكە قاراپ بىر ئاز ماڭدىم ۋە جېنىمنىڭ بارىچە توۋلىدىم. تىمسىقلاپ يۇرۇپ خلۇەت ئورمانلىق ئىچىگە تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ كېتىپتىمەن، شۇڭا مۇشۇ يەردە توختاپ تاڭ ئېتىشنى كۈتمەكچى بولدۇم.

ئۇششاق ـ چۈششەك دەرەخ شاخلىرىنى تېرىپ كېلىپ گۈلخان ياقتىم. ئۇلۇغ ئوت يالقۇنى بىردەمدىلا توغراق غوللىرىنى يورۇتۇۋەتتى. قاسىمئاخۇن چوقۇم ئوتنى كۆرىدۇ، چوقۇم پاراس ـ پۇرۇس ئاۋازلارنى ئاڭلايدۇ، چۈنكى ئۇ بۇ يەردىن ئانچە يىراقتا ئەمەس ئىدى. ئوت ئورمانلىقىنى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋەتكەن بولسىمۇ، تەۋرىنىپ تۇرغان ئوت يورۇقىدا كەلگەن چاغدىكى ئىزىمنى يەنىلا تاپالمىدىم. يۈمشاق قوم ئۈستىدە يېتىپ ئوت يالقۇنىنىڭ تەڭلەرچە ئوينىغان ئۈسسۇلىنى تاماشا قىلدىم. كېيىن ئوتنىڭ يېنىدا بىرنەچچە سائەت بەھۇزۇر، تاتلىق ئۇخلىۋاپتىمەن. ئوت بولغاندىن كېيىن بۆرە ۋە باشقا ياۋايى ھايۋانلار يېقىن كېلەلمەيتتى.

ئويغانسام تاڭ ئېتىپ كېتىپتۇ. گۈلخانمۇ ئۆچۈپ قاپتۇ، ئەتراپتىكى يېڭى كۆكلەپ چىققان توغراقلار ئوتنىڭ يامراپ كېتىشىنى توسۇاپتۇ. ئوت پەقەت توغراق غوللىرىنى ئىسلىۋېتىپتۇ، دەرەخ ئۈستىنى قويۇق ئىس قاپلاپ كېتىپتۇ، ھېلىقى سۇ قاچىلانغان قىممەتلىك ئۆتۈك بىر توپ توغراققا يۆلەكلىك تۇرۇپتۇ، ئۇنىڭ ئاستىدىكى توپا پەقەت نەم بولماپتۇ. مەن

دەرھال بىر ئوتلام سۇدا ناشتا قىلدىم ـ دە، يەنە ئىزمىنى ئىزدەشكە باشلىدىم، تەلىيىمگە يارىشا ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئىزمىنى تېپىۋالدىم.

قاسىمئاخۇننىڭ يېنىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇ تېخىچە ئورنىدا ياتاتتى. دەسلەپتە سىرلىق نەزەرى بىلەن ماڭا قارىدى ۋە مېنى تونۇپ زورلاپ ئولتۇرۇپ، ئۆمىلەپ ئالدىمغا كېلىپ:

— مەن ئۆلەي دەپ قالدىم، — دېدى پەس ئاۋازدا.

— سۇ ئىچەمسىز؟ — دەپ سوردىم ئۇنىڭدىن ئاستاغىنا.

ئۇ بېشىنى لىڭشىتىپ يەنە ياتتى. ئۇ ئۆتۈكنىڭ ئىچىدە نېمە بارلىقىنى قىياس قىلالمىغانىدى. مەن بىر ئۆتۈكنى قولۇمغا ئېلىپ ئۇنى ئاڭلىسۇن دەپ، ئۆتۈكنىڭ ئىچىدىكى سۇنى شالاقشىتتىم. ئۇ ھاياجانلىنىپ ۋارقىرىۋەتـ تى. ئۆتۈكنىڭ قونچىنى ئۇنىڭ ئاغزىغا ئاپاردىم، ئۇ بىر ئۆتۈك سۇنى تىنماي ئىچىۋەتتى. ھەش ـ پەش دېگۈچە يەنە بىر ئۆتۈكتىكى سۇنىمۇ ئىچىۋەتتى.

مىسلسىز قىممەتلىك سۇنى ئىچكەن قاسىمئاخۇننىڭ جىسمىدىمۇ تۇنۇگۈن ئاخشام مېنىڭ جىسمىمدا يۇز بەرگەن ئۆزگىرىشكە ئوخشاش ئۆزگىرىش يۇز بەردى. ئىككىمىز بىللە ھېلىقى كۆلچەكنىڭ بويىغا بېرىپ، ئۇ يەردە ئارام ئېلىپ سۇ ئىچىپ، يۇيۇنماقچى بولدۇق.

يېقىنقى بىر ھەپتە ئىچىدە بىز بۇنداق راھەت كۆرۈپ باقمىغانىدۇق. بىراق، قاسىمئاخۇننىڭ تېنى بەك ئاجىزلاپ كەتكەچكە، مەن بىلەن تەڭ ماڭالمىدى. ئۇ خۇددى مەست ئادەمدەك دەلدەڭشىپ ماڭاتتى، بىر نەچچە قەدەم ماڭا ـ ماڭمايلا ئولتۇرۇپ دەم ئالاتتى. مەن مېنىڭ كۆلچەك بويىغا قاراپ ماڭغان ئىزىم بولغاندىكىن ئۇ تېپىپ بارار دەپ، كۆلچەك بويىغا ئالدىدىراق بېرىپ سۇ ئىچىپ، يۇيۇنۇپ ئۇنى بىر سائەت ساقلىدىم. لېكىن، قاسىمئاخۇننىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمىدى. بۇ چاغدا قورسقىم بەك ئېچىپ كەتكەچكە، ئىمكانقەدەر تېزرەك ئادەم تېپىپ، ئاز ـ تولا نەرسە ـ كېرەك تېپىپ يەپ ئېسىمگە كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ماڭا يارەملىشىپ قوملۇقتا بېرىپ، ئىسلامبايىنى قوتقۇزۇشقا ۋە يېتۈپ كەتكەن يۈك ـ تاقلىرىنى ئېلىپ كېلىشكە تەكلىپ قىلىشىم كېرەك ئىدى. شۇڭا، قاسىمئاخۇن بىلەن ۋاقتىنچە

كارىم بولمىدى، چۈنكى ئۇ كېيىن كەلسۇن ياكى بالدۇر كەلسۇن كۆلچەك بويىغا كېلەلەيتتى. مەن خوتەن دەريالسىنىڭ قۇرۇپ كەتكەن قىسمىنىڭ شەرقىي قىرغىقىنى بويلاپ يۇقىرىسىغا، يەنى جەنۇب تەرەپكە قاراپ ماڭدىم. ئۆتۈكۈم بەك ھۆل بولۇپ كەتكەچكە، كىيگىلى بولمىدى، شۇڭا يالاڭ ئاياغ مېڭىشقا مەجبۇر بولدۇم.

21 . ئادەم ئىزدەش

سائەت توققۇزدا شددەتلىك غەرب بورىنى چقىشقا باشلىدى. توپا ـ چاڭ ۋە قۇمدىن هاسىل بولغان تۇمان تۇرۇپ ـ تۇرۇپ قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنىغا هۇجۇم قىلاتتى، يەر ـ جاهان قاراڭغۇلىشىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن مەن پۈتۈن ئىسسىق ئازابىنى تارتمايدىغان بولدۇم، لېكىن بوران دەستىدىن دەريانىڭ سول ۋە ئوڭ قىرغاقلىرىدىكى دەرەخلەرنىمۇ كۆرگىلى بولمايتتى.

ئالدىمدىن كېلىۋاتقان قۇم ـ توزانلار مېنى تۇنجۇقتۇرۇپ قويىدىغاندەك قىلاتتى. ئۇچ سائەت ماڭغاندىن كېيىن، بەك ئۇسساپ كېتىپ، ئوڭغا بۇرۇلۇپ ئورمانلىققا كىرىپ چاتقاللار ئارىسىدا ئۆزۈمنى دالدىغا ئالدىم. ئالدى تەرەپتىكى ئەڭ يېقىن كۆلچەككە يېتىپ بېرىش ئۈچۈن نەچچە كۈن يول مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. مۆجىزىدەك بايقىلىپ قالغان سۇ بار جايدىن ئايرىلىش ساراڭلىققۇ؟ قايتىپ كېلىپ قاسمىڭاخۇن بىلەن ئۇچرىشىش ئەڭ ياخشى ئامال ئەمەسمۇ؟

مەن بىرئاز ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ئارقامغا قايتىپ، دەريانىڭ دامىسىنى بويلاپ شىمال تەرەپكە ماڭدىم. بېرىم سائەت مېڭىشىمغا ئالدىمغا كەڭلىكى 1 مېتىر كېلىدىغان بىر كۆلچەك ئۇچرىدى، كۆلچەكتە تۇزلۇقراق كەلگەن دۇغ سۇ بار ئىكەن. مەن سۇنى خېلى جىق ئىچتىم، شۇ تاپتا هېرىپ پۈت ـ قولۇمدا جان قالمىغانىدى. مەن ئىككىلىنىپ قالدىم. بۇ يەردىمۇ سۇ بار، لېكىن قاسمىڭاخۇن ماڭا هېچقانداق يارىدەم بېرەلمەيدۇ، مەنمۇ ئۇنىڭغا هېچقانداق يارىدەم بېرەلمەيمەن. مېنىڭ بەدىنىمۇ بەك ئاجىزلاپ كەتتى، ئەمدى جەنۇب تەرەپكە هەرگىز ماڭالمايمەن. مۇشۇ يەردە ساقلاپ تۇرغىنىم مۇۋاپىقمىكىن؟ بەلكىم بىرەرى دەريانىڭ سول ياقىسىدىكى ئورمانلىقنى كېسىپ ئۆتىدىغان يولدىن ئۆتۈپ قالار. بوران توختىغاندىن

كېيىن كىشىلەر بىلەن ئالاقلىشاي.

كۆلچەك بار جايدا پاكار ئۆسكەن قويۇق بىر دەرەخلىك بار ئىكەن، مەن شۇ دەرەخلىكتە ئۆزۈمنى بوراندىن دالدىغا ئالدىم. لېكىن، شۇ يەردە يېتىپ ئۇخلاپ قاپتىمەن. چۈنكى، 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن بۇيان تۇزۈكرەك ئۇخلىيالمىغانىدىم.

ئويغانسام كەچ بولۇپ كېتىپتۇ. بۇ كەچ سائەت سەككىزلەر بولغان چاغ ئىدى. ئورمانلىقتا بوران تېخىچە گۈركىرەپ چىقۋاتاتتى. مەن يەنە بىر قېتىم سۇ ئىچىۋېلىپ، ئوت قالاپ، ئوت ئالدىدا ئوتقا قاراپ ئولتۇردۇم.

شۇ تاپتا قورسقىم ئېچىپ كورکىراپ كەتكەنىدى. مەن يۇمران ئوت ـ چۆپ، يىڭى ئۆسۈپ چىققان قومۇشلار، ھەتتا كىچىك پاقىلارنى تۇتۇپ يېدىم. پاقا شۇنچە سېسىق بولسىمۇ، ئۇنىڭ بويىدىن تۇتۇۋېلىپ يالماپ يۇتتۇم.

مەن «كەچلىك تاماق» تىن كېيىن يەنە يېقىن ئەتراپتىن نۇرغۇن قۇرۇق شاخ ـ شۇمبا تېرىپ كېلىپ بىر كېچە يەتكۈدەك ئوت قالاپ، شۇ يەردە ياتتىم.

مېنىڭ ئىتىم «يولداش» ماڭا ھەمراھ بولغان بولسا ياخشى بولاتتى ـ ھە! ئۇ ھېلىمۇ تىرىكمىدۇ؟ بەلكىم ئۇ ئىزىمىزنى پۇراپ مۇشۇ دەرىيا بويىغا كېلەر. مەن جېنىمنىڭ بارىچە ئىسقىرتتىم، لېكىن ھېچقانداق شەپە بولمىدى، شۇنىڭ بىلەن يېنىپ كېلىپ ياتتىم.

ئەتىسى ئەتىگەندە بوران توختىدى، لېكىن ھاۋانى تېخىچە چاڭ ـ توزان قاپلاپ تۇراتتى، بۇ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى قۇملۇققا كىرگەندىن بۇيانقى تۇنجى بوران ئىدى. بوران دەسلەپتە ئۆلۈپ كەتكەن تۇگمىچمىنى ۋە تۆگەمنى قۇمغا كۆمۈۋەتتى، ئۇ قۇم ئۇستىدىكى ئىزىمىزنىمۇ پاك ـ پاكىز يوقىتىۋېتىشى مۇمكىن. ئىسلامباي ئۆلمىگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭدا كومپاس بولغىنى بىلەن بىزنى تاپالمايدۇ. مەن يات ئادەملەرگە ئۇچراپ قالسام، ئۇلار مەن بىلەن قۇملۇققا بېرىشقا قوشۇلغان تەقدىردىمۇ، ئاياغ ئىزى بولمىسا، ئىسلامباينى ۋە گازارمامنى، چىدىرىمنى قانداق تاپالايمەن؟

لېكىن، مۇھىمى مەن ھازىر بىرەر ئادەمنىڭ ئىزىنىمۇ ئۇچراتمىدىم.

بۇ يەردە يولدىن ئۆتكەن ئادەمنى ساقلىغان بىلەنمۇ ھېچبىر ئىشەنچ يوق ئىدى. ئالدىنقى قېتىم خەرىتىدىن ئۆلچەپ كۆرسەم، بىز يېتىپ كەلگەن خوتەن دەرياسى ئۆتكەن جاي بىلەن خوتەن شەھرىنىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 250 كىلومېتر چىققاندى. ئەگەر مەن پۇتۇن كۈچۈمنى ئىشقا سېلىپ ماڭسام، خوتەن شەھرىگە ئالتە كۈندە يېتىپ بارالايمەن.

راستىنى ئېيتقاندا، ئازراقمۇ كېچىكىشكە بولمايتتى. ئويلاپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە دەرھال يولغا چىقىش قارارىغا كەلدىم، بۇ چاغدا ئەتىگەن سائەت تۆت بېرىم بولغانىدى. مەن ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈككە سۇ ئېلىۋېلىپ، دەريا قىنىنىڭ ئوتتۇرىسى بىلەن ئىتتىك ماڭدىم. يەر شەكلى تۆز بولغاچقا، دەريانىڭ ئەگرى ـ بۈگرى جايلىرىمۇ ناھايىتى ئاز ئىدى. دەريانىڭ كەڭلىكى 1 كىلومېتردىن 3 كىلومېترغىچە كېلەتتى.

بىرنەچچە سائەت ماڭغاندىن كېيىن پۇتلىرىم قاپىرىپ كەتتى. پاپىرىقمىنى يېرىتىپ ئىككى قات قىلىپ پۇتۇمنى تاڭدىم، كۆڭلىكىمنى يېرىتىپ قېيىنداق چىقىرىپ ئۇنى پاچاق ئۇستىگە يۆگىدىم.

يەنە بىر كۆلچەك ئۇچرىدى، ئۇنىڭ سۇيى سۈزۈك ۋە تاتلىق ئىكەن. مەن ئۆتۈكتىكى كونا سۇنى تۆكۈۋېتىپ يېڭى سۇنى ئېلىپ، دەريانىڭ سول قىرغىقىنى بويلاپ ماڭدىم. ماڭا ـ ماڭا ئاخىر توغراق چۆپلىرىدىن توقۇلغان بىر قوي قوتىنىنىڭ ئالدىغا كېلىم قالدىم ۋە قوتانغا قاراپ بىر ھازا ھاڭۋېقىپ تۇردۇم. تازا زېن سېلىپ قارىۋىدىم، خۇشاللىقمىنىڭ بىردەملىكلا ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. قوتانىنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ قارىسام، بۇ قوتان ئۇزۇندىن بۇيان ئىشلىتىلمىگەنىكەن.

سائەت 11 بېرىم بولغاندا، ئىسسىق ۋە ھارغىنلىق دەستىدىن ئورمانلىققا كىرىۋالدىم. مەن يەنە يۇمران ئوت ـ چۆپ غولى ۋە يېڭى چىققان قومۇشلارنى يىغىپ، ئۇششاق توغراپ سۇ بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يېدىم. بۇ «چۇشلۇق تاماق» تىن كېيىن يەنە بىر چۈشتىن كېيىن ماڭدىم، كەچ سائەت سەككىز بولغاندا ماڭالماي قالدىم، شۇنىڭ بىلەن يەنە ئورمانلىقتا ئوت قالاپ ياتتىم.

ئەتىسى تېخى كۈن چىقماي تۇرۇپلا ئويغىنىپ كەتتىم. ئويغانغاندىن

كېيىن دەريانىڭ سول قىرغىقىنى بويلاپ ماڭدىم. بۇ يەرگە كەلگەندە دەريا جەنۇبتىن جەنۇبىي غەرب يۆنىلىشىگە قاراپ سوزۇلغانىكەن. ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى، ماڭا يول بويى بىرمۇ ئادەم ئۇچرىمىدى.

مەن دەريانى بويلاپ ماڭغان بۇ يولنىڭ ئورمانلىقىنى كېسىپ ئۆتتىددىغان ـ ئۆتمەيدىغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن، دەريا قىرغىقىدىكى كەڭلىكى 1 كىلومېتىر كېلىدىغان ئورمانلىقىنى غەربكە قاراپ توغرىسىغا كېسىپ ئۆتتۈم. ئورمانلىقنىڭ ئۇ بېشىغا چىقىپ قارىسام، كۆز ئالدىمدا قاراشقىمۇ رايىم قالمىغان ساپسېرىق قۇملۇق كۆرۈندى. ھەيران بولۇپ دەرھال ئارقامغا ياندىم. يەنە بىر سائەت ماڭغاندىن كېيىن قۇم بارخانلىرى دەريانىڭ قىرغىقىغىچە يېتىپ كەلگەن بىر جايغا كېلىپ قالدىم. ئەتراپتا ئۇ يەر، بۇ يەردە ئۆسكەن بىرنەچچە تۈپ توغراقلار بار ئىدى، شۇ تاپتا ئىسسىق دەستىدىن ھېچ ھالىم قالمىغاندى. مەن بىر تۈپ توغراقنىڭ سايىسىغا بېرىپ ئولتۇردۇم. بۇ قېتىمقى سەپىرىمدە ماڭا سەككىز كۆلچەك ئۇچرىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ سۈيى تۇزلۇقراق ئىدى.

مەن بىرنەچچە سائەت دەم ئېلىۋېلىپ جەنۇبقا قاراپ يەنە يالغۇز ماڭدىم. بۇ يەردە بىرەر يول بولغان بولسا، ھەرگىز دەريا قىرغىقىنى بويلاپ ماڭمىغان بولاتتىم. كىشىلەر ھەققەتەن ئامالسىز قالمىسلا، ھەرگىز قۇم بارخانلىرى ئارىسى بىلەن ماڭالمايدۇ. شۇڭا، دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى ئورمانلىققا بېرىپ تەكشۈرۈپ باقماقچى بولدۇم.

مەن 2 كىلومېتىر كېلىدىغان دەريا قىنىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتتۈم، لېكىن ئوڭ قىرغاقتىكى ئورمانلىقتىن يولنىڭ كىچىككىنە ئىزناسىنمۇ تاپالمىدىم.

شۇنىڭ بىلەن، مەن يەنە دەريا قىنىغا چۈشۈپ قىرغاق ۋە ئورمانغا يېقىن ماڭدىم. قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، دەريا قىرغىقىغا 300 مېتىر كېلىدىغان، ئۇستىدە چاتقال ۋە توغراقلار ئۆسكەن جەنۇب ۋە شىمالدىكى ئارالنى بايقىدىم.

كۈن پاتاي دېگەندە، جەنۇبتىكى ئارال بىلەن دەريا قىرغىقى ئارىلىقىدا يالاڭ ئاياغ ماڭغان ئادەمنىڭ يېڭىلا قالدۇرغان ئىزىنى بايقىدىم، ئۇلار مەن ماڭغان يۆنىلىشكە قارىمۇ قارشى يۆنىلىشتە، يەنى جەنۇبىي شىمالغا ماڭغان،

ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆت ئېشەكنى ھەيدەپ ماڭغانىدى.
بۇنىڭدىن بۇ چۆل ـ جەزىرىدە ھېنىڭ يالغۇز ئەمەسلىكىمنى كۆرۈۋېـ
لىشقا بولاتتى. بۇ ئىزلار كۆپ بولسا بىر كۈن ئىلگىرىكى ئىزلار ئىدى،
ناھايىتى بوش چىققان ئىزلارنىمۇ قۇم ئۇستىدە ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى.
مەن ئېشەك ھەيدەپ كېتىۋاتقان بۇ ئىككى ئادەم بىلەن قانداقسىگە ئۇچراشـ
مىغاندىمەن؟ ئۇلار دەل ھېنىڭ قارشى تەرىپىمدىن كەلگەن تۇرسا، ئۇلار
كۈندۈزى ئارام ئېلىپ ئاخشىمى ماڭغانمىدۇ؟
ئۇلار قەيەردىن كەلگەن، قەيەرگە بارىدىغاندۇ؟ ئۇلار بۇ قېتىم يەنە
قەيەردە قونار؟ ئۇلار يا بىرەرىنىڭ قومۇش كەپسىدە، يا بىرەر كۆل بويىدا
قونۇشى مۇمكىن. دەرھال ئۇلارغا يېتىشۋالاي! بۇ ياخشى چارە ئەمەس
ئىدى، چۈنكى ئۇلار خېلىلا ئۇزاپ كەتكەچكە، قانداقلا قىلغان بىلەن
ئۇلارغا يېتىشەلمەيتتىم. شۇڭا، مەن ئۇلارنىڭ ئىزىغا قارىمۇ قارشى يۈنىلىشـ
نى بويلاپ، خوتەن دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن يىراق كەتمەي جەنۇبقا
قاراپ مېڭىۋەردىم.

22. خوتەن دەريا‌سى بويىدىكى پادىچىلار ئارىسىدا

بۇ خىلۇەت بەلۋاغىنى نامازشام قاراڭغۇسى قاپلىدى. مەن دەريا قىنىغىچە سوزۇلغان بىر ئېگىز يەردىن ئۆتۈۋاتقاندا غەلىتە بىر ئاۋازنى ئاڭلاپ قالدىم. قەدىمىنى توختىتىپ، نەپىسىمنى بېسىپ زەن سېلىپ ئاڭلىدىم. سۇرەتقاشىنىڭ سايىرىغان ئاۋازى مېنى كۆپ قېتىم توختاپ ئاڭلاشقا مەجبۇر قىلدى، لېكىن ئىزىمدا جىم تۇرسامىلا هەممە نەرسە ئىلگىرىكىدەكلا جىمجىت كېتەتتى. بۇ قېتىمىمۇ ئوخشاشلا ئۇمىدسىزلەندىم. مەن بۇ يەردىن كەتتىم، لېكىن بىرىنىڭ توۋلىغان ئاۋازىنى ئېنىق ئاڭلىدىم، ئارقىدىنلا بىر كالا مۆرىدى، بۇ ئاۋاز ماڭا ئالەمچە شادلىق ئاتا قىلدى.

مەن هۆل ئۆتۈكنى ئالمان ـ تالمان كىيدىم، يۇرىكىم ئاۋاز چىققان تەرەپكە تەلپۈنۈپ تېپچەكلەيتتى. تىكەن ۋە يەرگە تاشلىنىپ يانقان قۇرۇق دەرەخ شاخلىرىنىڭ ئارىسى بىلەن يۈگۈرۈپ ماڭدىم، نەچچە قېتىم يىقىلىپ چۈشتۈم، لېكىن قىلچىلىك كۆڭلۈم سوۋۇپ قالمىدى، قويۇق قومۇشلۇق ئىچىدىن دۈگجۈپ يۇرۇپ ئۆتتۈم، يولنى توسۇۋالغان كىچىك دەرەخلەردىن هالقىدىم.

مەن يىقىنلاشقانسېرى قويلارنىڭ مەرەشكەن، ئادەملەرنىڭ قاتتىق توۋلاشقان ئاۋازى شۇنچە ئېنىق ئاڭلىنىشقا باشلىدى. بىردەمدىن كېيىن ئورمانلىق ئارىسىدىكى بىر بوش يەرگە يېتىپ كەلدىم. ئۇ يەردە بىر پادىچى ئۆزۈن هاسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ بىر توپ قوينى بېقىۋاتقانىكەن.

پادىچى كىيىملىرىم يىرتىلغان، چاچلىرىم پاخپايغان، يۈزلىرىم مەينەت، كۆك كۆزەينەكىنى تاقاپ دەرەخلەر ئارىسىدىن چىققىنىمنى كۆرۈپ، قورقۇنىدىن سېھىرلەنگەندەك داڭ قېتىپ تۇرۇپلا قالدى. ئۇ مېنى ئەرۋاهمىدۇ ياكى چۆل ئالۋاستىسى يولدىن ئادىشىپ بۇ يەرگە كېلىپ قالغانمىدۇ دەپ

ماڭا قاراپ قېتىپلا قالغاندى.

بىراق، مەن ئۇنىڭغا خۇشخۇيلۇق بىلەن ئۇيغۇرلار ئورتاق قوللىنىدىغان چاغاتاي تىلىدا[1] «ئەسسالام ئەلەيكۇم!» دەپ سالام بەردىم ۋە ئۆزۈمنىڭ بۇ يەرگە قانداق كېلىپ قالغانلىقىمنى سۆزلەشكە باشلىدىم. ئۇ شۇئان ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ قويلىرىنى تاشلاپ قويۇپ يېقىن ئەتراپتىكى پاكار دەرەخلىككە كىرىپ كەتتى.

بىردەمدىن كېيىن ئاياغ تىۋىشىنى ئاڭلىدىم. ئۇ يېشى چوڭراق بىر پادىچى بىلەن يېتىپ كەلدى. ئۇ ئانچە قورقۇنچاق ئەمەستەك قىلاتتى، مەن ئۇنىڭدىن تىنچ ـ ئامانلىق سوراپ بولغۇچە، ئۇ ئالدىمغا كېلىپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئىككىيلەنگە سەرگۈزەشتەمنى قايتا سۆزلەپ بەردىم. ئۇلار ھېنىڭ سەككىز كۈندىن بۇيان بىر نەرسە يېمىگەنلىكىمنى، ئەمدى بىرئاز نان تېپىپ يەيدىغان پۇرسەتكە ئېرىشكەنلىكىمنى ئاڭلاپ، ھېنى يېقىن جايدىكى كەپسىگە باشلاپ باردى. كەپسە دەرەخ شېخىۋە ئوت ـ چۆپلەر بىلەن ياسالغان بولۇپ، ئادەم بويىچىلىكلا كېلەتتى.

كەپسىگە كىرىپ يېرتىلىپ كەتكەن بىر كىگىزنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردۇم، ياشراق پادىچى ياغاچ ئاياقتا بېگى يېقىلغان زاغرا نان ئېلىپ كەلدى. مەن شۇئان بىر توغرام ئۇشتۇپ يېدىم، لېكىن بىرنەچچە چىشلەم يەپلا تويۇپ قالدىم. ئۇلار ماڭا يەنە بىر تاۋاق ئۆچكە سۈتى ئەكېلىپ بېرىپ باشقا بىر يەرگە كېتىشتى، پەقەت ئىككى ئىتلا ماڭا ھەمراھ بولۇپ قالدى، بۇ ھايۋانلار ماڭا توختاپ توختىمايلا قاۋشاتتى.

كەچ كىرگەندە ئۇلار يەنە پادىچى بىلەن بىللە قايتىپ كەلدى. بىز ئورمانلىققا گۈلخان يېقىپ، گۈلخان ئەتراپىدا ياتتۇق. دېمەك، مەن ئەمدى ئۇسسۇزلۇق ۋە ئاچلىق ئازابىدىن تولۇق خالاس بولغانىدىم.

تېخى تاڭ يورۇمايلا تۇرۇپلا پادىچىلار ماللىرىنى ھەيدەپ كېتىشتى، ئۇلار چۈشتە قايتىپ كەلدى.

ئەمدى مەن بۇ بىرنەچچە ساھىبخانىم بىلەن تېخىمۇ ئوبدان تونۇ-

---

① چاغاتاي تىلى، يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن ئىلگىرى بۇ تىلنى ئۇيغۇرلار ئورتاق ئىشلىتەتتى.

شۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى يۇسۇپباي، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى توختىباي، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى پاشائاخۇن ئىكەن. ئۇلار بۇ يەردە 170 قوي ۋە ئۆچكىنى باقىدىكەن، يەنە 60 كالىسى بار ئىكەن. بۇ چارۋىلار خوتەن شەھىرىدىكى بىر بايىنىڭ ئىكەن.

بۇ پادىچىلار قىش ـ ياز چارۋىلار بىلەن بىللە دالا ئورمانلىقىدىكى كەپىدە تۇرىدىكەن، ئايلىق ئىش ھەققى ئاران 20 تەڭگە (تەخمىنەن توققۇز مارك) ئىكەن، بۇنىڭدىن باشقا باي ئۇلارغا يەنە مەلۇم مىقداردا قوناق ئۇنى بېرىدىكەن، ئۇنىڭدا نان يېقىپ يەيدىكەن. مۇبادا چارۋىلار بۇ يەردىكى ئوت ـ چۆپلەرنى يەپ بولسا، ئۇلار باشقا جايغا كۆچىدىكەن، ئۇ يەردە ئىلگىرى ياساپ قويۇلغان كەپە بولمىسا يېڭى كەپە ياسايدىكەن. ئۇلار پۈتۈنلەي زاغرا نان، سۇ ۋە چاي بىلەن كۈن ئۆتكۈزىدىكەن. ئۇلار ئىچىدىغان چاي كۈچلۈك قارىمۇچ تېتىيدىكەن. ئۇلارنىڭ شەخسىي تەئەللۇقاتى ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ، كىيىدىغانغا بىر يىرتىق چاپىنى، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن بىر قۇلاقچىسى (تۈكلىرى چىگىشىپ كەتكەن)، بىر بەلۈبغى (ئېلىۋالغان چاينى شۇ بەلۋاغقا چىگىۋالىدىكەن) بار ئىكەن، پۇتىغا بىرنەچچە پارچە قوي تېرىسىنى، پاقالچىقىغا ئوزۇن پايتاكما ئورىۋالىدىكەن. ئۇلارنىڭ شەخسىي تەئەللۇقاتىدىكى ئەڭ مۇھىم نەرسە پالتا ئىكەن، كىچىك كەپە ياساش ۋە ئوتۇن كېسىشتە پالتا بولمىسا بولمايدىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە مالىلىرىنى ئۆتكۈزۈشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مۇشۇ پالتىسى بىلەن قويۇق ئورمانلىقتىن يول ئاچىدىكەن. قىشتا يۇمران يوپۇرماق ۋە شاخ ـ شۇمبىلارنى يىغىپ كېلىپ قوي ـ ئۆچكىلىرىنى باقىدىكەن.

تاسادىپىيلا مېنىڭ ساھىبخانىم بولۇپ قالغان بۇ بىرنەچچە پادىچى بۇ يەردە بەش كۈن تۇرۇپ قالدى، ئۇلار تېخىمۇ ياخشى ئوتلاق تېپىشنى نەقەدەر ئارزۇ قىلاتتى ـ ھە! پادىچىلار بۇ ئورمانلىقنى باراقسانلىق دەپ ئاتايدىكەن. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى بىرلا خىل، تولىمۇ زېرىكىشلىك بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى خۇشال ئۆتۈۋاتقاندەك، بۇ تۇرمۇشىدىن رازىدەك كۆرۈنىدىكەن. توختىباي ئۆيلەنگەنكەن، لېكىن خوتۇنىنى خوتەن شەھىردە يىتتۈرۈپ قويغانكەن. چۈنكى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يولدىن ئۆتكەن ـ

كەچكەن جۇڭگولۇقلار شۇ يەرلىك ئايالالارنىڭ ئېرىگە ۋاپادار بولۇشىنى خالىمايدىكەن. بىر چەت ئەللىكنىڭ، يەنى مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىم ئۈلارنىڭ مەنسىز تۇرمۇشىغا نىسبەتەن غايەت زور ئىش بولدى، لېكىن ئۈلار مېنى گۇمانلىق ئەبلەخ دەپ بىلىپ، ھەمىشە ئەنسىرەپ نەزەرى بىلەن قارىشاتتى.

مېنىڭ ئۈلارنىڭ تىلىنى بىلىشىم ئۈلارنى ئاز ـ تولا خاتىرجەم قىلاتتى. بىز ناھايىتى ئۇزۇن سۆزلەشتۇق.

سۆزلىشىش ئارقىلىق بىلدىمكى، خوتەن دەرياسىنىڭ ئىككى يېقىسىدا ئۈلارغا ئوخشاش پادىچىلار تېخىمۇ كۆپ ئىكەن. بىراق، خوتەن شەھىرىگە يېقىن جايدا ياخشى ئوتلاق بولمىغاچقا، چارۋىدارلار چارۋىلىرىنى يىل بويى خوتەن دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئورمانلىقتا باقتۇرىدىكەن. بۇ خوتەن دەرياسىنىڭ سۇيى قۇرۇپ كېتىدىغان مەزگىل بولغاچقا، بۇ پەسلىدە خوتەن ۋە ئاقسۇغا كېلىپ ـ كېتىدىغانلار دەريا قىنى بىلەن ماڭىدىكەن، بۇ مەزگىلدە دەريا قىنى قاتتىق ھەم تۇز بولۇپ، بەئەينى چوڭ يولغا ئوخشاپ قالىدىكەن. دەريا قىنىغا يېڭىۋاشتىن سۇ تولغاندىن كېيىنلا، كىشىلەر دەريا قىرغىقىدىكى ئورمانلىق بىلەن ماڭىدىكەن. قاسمىئاخۇن بىلەن ئىككىمىز ئورمانلىقتا ساقلاۋەرگەن بولساق، نەگەمدە باشقا يولۇچىلار بىلەن ئۇچرىشار ئىدۇق!

23. ئەسلامبايىنى قۇنقۇزۇش

چۈشتىن كېيىن پادىچىلار مالىلرىنى ھەيدەپ كېتىشتى. بىر توپ چار بازارچى بۇ يەردىن ئۆتكەندە، باراقسانلىقتا مەن يالغۇزلا قالغانىدىم.

بۇ يولدىن 100 چە ئېشەكچى ئۆتتى، ئۇلار خوتەندىن ئاقسۇغا ئاشلىق توشۇيدىكەن. يول باشلاپ ماڭغان ئادەم مېنى كۆرمىگەندەك قىلاتتى، لېكىن ئۇشتۇمتوت ئادەملەرنىڭ ئاۋازى ۋە بىر نەرسىنىڭ تاراقلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. يېقىن بېرىپ قارىسام، يوغان ئات مىنگەن ئۇچ ئادەم مەن ئارىيەت ئېلىپ تۇرۇۋاتقان كەپە تەرەپكە قاراپ كېلىۋېتىپتۇ. ئۇلار كەپىنىڭ يېنىغا كېلىپلا دەرھال ئاتتىن چۈشتى ۋە مۇلايىملىق بىلەن ماڭا سالام بەردى، ئۇلار مېنىڭ بۇ يەردىلىكىمنى بىلىدىغاندەك، مېنى ئالاھىدە ئىزدەپ كەلگەندەك قىلاتتى. ئەھۋال ھەقىقەتەن شۇنداق بولۇپ چىقتى، پاشائاخۇن ئۇلارغا ئۇچراپ مېنىڭ خەتلىرىمنى سەرگۈزەشتەمنى دەپ بەرگەنىكەن. شۇڭا، ئۇلار ماڭا كۈتۈلمىگەن بىر خۇش خەۋەرنى يەتكۈزگىلى كەلگەنىكەن. ئۇلار تۇنۇگۈن باراقسانلىقنىڭ شىمالىدىكى خوتەن دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ئاتلىق كېتىۋېتىپ، بىر ئاق تۆگىنىڭ ئورمانلىقنىڭ چېتىدە ئۇيناقلاپ يۈرۈپ ئوت ـ چۆپ يەۋاتقانلىقىنى، تۆگىنىڭ يېنىدا بىر ئادەمنىڭ ياتقانلىقىنى، بۇ ئادەمنى تىرىك دېگەندەمۇ جېنى ھەلقۇمىغا كېلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۇلار بۇ ئادەمگە مېھىر ـ شەپقەت يەتكۈزۈپ، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇۋاپتۇ، بۇ ئادەم «سۇ»، «سۇ» دەپ ئىڭرىغاندا، ئۇلار بىرەيلەننى چۆگۈننى ئېلىپ، يۈگۈرۈك ئاتقا مىنىپ ئەڭ يېقىن كۆلچەكتىن سۇ ئەكىلىشكە بۇيرۇپتۇ. بۇ ئادەم بىر چۆگۈن سۇنى ئىچىپ، ياڭاق، قۇرۇق ئۇرۇم ۋە نان بىلەن قورسىقىنى تويغۇزۇپ ئاستا ـ ئاستا ماغدۇرىغا كەپتۇ. بۇ ئادەم ئۇلارغا ئۆزىنىڭ نېمە ئادەم ئىكەنلىكىنى، قانداقسىگە بۇ يەرگە كېلىپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئۇ باشقا بىرى ئەمەس، دەل مېنىڭ

سادىق دوستۇم ئىسلامباي ئىدى. ئىسلامباي ئۆزىنىڭ نىجات يۇلتۇزى — خوتەندىن كەلگەن بۇ ئۇچ سودىگەردىن دەرھال بېرىپ مېنى ئىزدەشنى ئۆتۈنگەنىكەن. چۈنكى، ئۇ نەچچە كۈندىن بۇيان مېنىڭ قارامنىمۇ كۆرمەـ گەنىدى. ئىسلامباي مۇبادا ئۇلار مېنى تېپىۋالسا مېنىڭ خوتەنگە بېرىپ دەم ئالغاچ داۋالىنىپ سالامەتلىكىمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشۈم ئۈچۈن، ئۇلارـ دىن بىر ئېتىنى ماڭا بېرىپ تۇرۇشنى ئۆتۈنگەنىكەن. شۇڭا، ئۇلار دەرھال مېنى ئىزدەپ كەلگەنىكەن. مانا ئەمدى ئۇلار بۇ كەپىدىن مېنى تاپتى.

ئۇلار بىر ئېتىنى ماڭا بېرىپ تۇرماقچى بولدى، لېكىن ۋاقتىنچە مۇشۇ يەردە تۇرۇپ ئىسلامبايىنى ساقلىماقچى بولدۇم، چۈنكى ئۇ تۆگىنى تېپىپ دەريا بويىغا كېلىپ، بىر قىسىم يۈك ـ تاقلىرىنى، بولۇپمۇ كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىم ۋە خەرىتەمنى تېپىشى مۇمكىن ئىدى. زېھنىي قۇۋۋىتىم ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، قۇملۇققا بېرىپ چىدىر ۋە باشقا يۈك ـ تاقلىرىمنى يانداۋۇپ كەلمەكچى ئىدۇق.

مەن بۇ ئۇچ سودىگەرگە رەھمەت ئېيتىپ، ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويدۇم. ئۇلار مېڭىش ئالدىدا ماڭا بىرمۇنچە توقاچ بەردى ۋە خوتەنگە بارغاندا بېرەرسىز دەپ مەردلىك بىلەن 18 تەڭگە ئۆتنە بەردى.

ئەتىسى شىددەتلىك شەرقىي شىمال بورىنى چىقىپ پۈتۈن جاھاننى قۇم ـ توزانغا كۆمۈۋەتتى. مەن بىر كۈن كەچكىچە كەپىدىن سىرتقا چىقماي ياتتىم. قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىرنەچچە كۈندىكى هارغىنلىق مېنى ئەمدى هالسىرىتىشقا باشلىغانىدى. شۇ تاپتا مەن ئۇزۇن مۇددەت كېسەل ئازابى تارتىپ، ئەمدىلا ساقايغان ئادەمدەك بولۇپ قالغانىدىم.

كۈن ئولتۇراي دېگەندە بىر ئاۋاز مېنى ئويغىتىۋەتتى. مەن بۇنى چۈشۈمدىكى ئاۋازمكىن دەپتىمەن، ئەمما سىرتتا تۆگىنىڭ ئاۋازى ئېنىق ئاڭلاندى، يۈگۈرۈپ تالاغا چىقتىم، ئالدىمدا پاشائاخۇن تۇراتتى، ئۇ مېنىڭ ئاق تۆگەم «ياخشىيار» نى يېتىلىۋالغانىدى، پاشائاخۇننىڭ كەينىدە ئىسلامـ باي بىلەن قاسىمئاخۇن كېلىۋاتاتتى.

ئىسلامباي خۇشاللىقىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي ئالدىمدا تىزلاندى ۋە

پۈتۈمنى قۇچاقلاپ ھۆركىرەپ يىغلاپ كەتتى. دەرھال ئۇنى يۆلەپ ئۇنىڭغا تەسەللى بەردىم. ئۇ مەن بىلەن يەنە كۆرۈشۈپ قېلىشنى خىيالىغمۇ كەلتۈرمىگەنىكەن، مەنمۇ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ قېلىشىمنى خىيالىمغمۇ كەلتۈرمىگەنىدىم. بۇ مىنۇتلاردىكى ئۇچرىشىشنىڭ ئىككىمىزنى قانچىلىك خۇشال قىلىۋەتكەنلىكىنى ئوقۇرمەنلەر ئۆزلىرى تەسەۋۋۇر قىلىۋالسۇن.

ئاق تۆگىگە ئىككى نەرسە ئارتىلغانىدى. ئۇنىڭ بىرى، مېنىڭ ئىلمىي ئۇسكۇنىلىرىم (ئېگىزلىك ئۆلچەش ئەسۋابى يوق تۇراتتى)، خاتىرە، خەرىتە، قەغەز ۋە قەلەملىرىم ئىدى؛ يەنە بىرى، مەن ئېلىۋالغان جۇڭگونىڭ يامبۇ، پانۇس، چۆگۈن، تاماكا ۋە باشقا نەرسىلىرى ئىدى. بۇلاردىن باشقا، ئۇلار ئىككى دانە ئۇزۇن ملتىقنىمۇ كىگىزگە يۆگەپ ئالغاچ كەپتۇ.

ئىسلامباي بىرئاز ئارام ئېلىۋالغاندىن كېيىن، بىر توغرامدىن نان يەۋېلىپ ئايرىلىپ كەتكەندىن كېيىنكى سەرگۈزەشتلىرىمىزنى سۆزلەشكە چۈشۈپ كەتتۇق.

بىز 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى كېچىدە، ئىسلامبايدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئۇ شۇ يەردە بىرنەچچە سائەت يېتىپتۇ، كېيىن تۆت تۆگىنى يېتەكلەپ تاكى تۆگىلەر ماڭمايى تۇرۇۋالغۇچە ئىزىمىزنى بويلاپ مېڭىپتۇ.

5 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى يېرىم كېچىدە، بىز ئۇچ تۈپ توغراق دېگەن يەردە ياقتان ئۇلۇغ گۈلخاننى كۆرۈپ، ئۇنىڭ پۈت ـ قولىغا ئاز ـ تولا ماغدۇر كىرىپتۇ، بۇنىڭدىن ئۇ بىزنىڭ ھايات ئىكەنلىكىمىزنى بىلىپتۇ ھەمدە ئورمانلىققا يېتىپ بېرىپتۇ، سۇمۇ تېپىپتۇ. ئەتسى چۈشتە ئۇ ئۇچ تۈپ توغراق دېگەن يەرگە كېلىپ، بىر تۈپ توغراقنى ئويۇپ بىرئاز سۇ چىقىرىپ ئۇسسۇزلۇقنى ئازراق بېسىپتۇ ۋە بىر تۆگىدىكى نەرسىلەرنى قويۇپ كېتىپتۇ.

5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، ئۇ ئىزىمىزنى بويلاپ مېڭىۋېرىپ خوتەن دەرياسىنىڭ ئاشۇ قۇرۇپ كەتكەن كونا قىنىغا يېتىپ كەپتۇ. مۇشۇ يەردە بىر تۆگە يۈكنى تاشلاپ شەرق تەرەپكە قېچىپ كېتىپتۇ. ھېلىقى ئۆلەرمەن ئىت «يولداش» مۇ سۆرىلىپ مۇشۇ يەرگىچە كېلىپ يېتىۋېپ كېتىپتۇ.

سۈبن ھېدىن ئىسلامباينى توغرا يۆنىلىشكە باشلاش مەقسىتىدە ياقتان گۈلخان

5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، مەن مىنىدىغان بۇغرا ماڭالماپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ھېلىقى نارمۇ ماڭالماي قاپتۇ، ئۇنىڭغا ئېگىزلىك ئۆلچەش ئەسۋابى، تاماكا، چاي، شېكەر، شام ۋە بىرنەچچە بولاق ئۇگرە ئارتىلغاندى؛ پەقەت ھېلىقى ئاق تۆگىلا بەرداشلىق بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن خوتەن دەرياسىنىڭ بويىغا كەپتۇ.

ئىسلامباي دەريانىڭ قۇرۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، يەنە مېڭىۋېرىشكە چامى يەتمەي، پۈتۈنلەي ئۈمىدسىزلىنىپ ئۆلۈمنى كۈتۈپ يېتىپتۇ. بۇ 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئەتىگەندىكى ئىش ئىكەن. شۇ كۈنى چۈشتە، ھېلىقى ئۇچ سودىگەر دەل ئاشۇ يەردىن ئۆتۈپ قېلىپ سۇ ۋە نان بېرىپ ئىسلامبايىنى قۇتقۇزۇۋاپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ قاسمىئاخۇنغا ئۇچراپ مېنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىمنى ئاڭلاپتۇ. قاسمىئاخۇن مېنى شمالغا مېڭىپ ئاقسۇ (ئونسۇ) غا كەتتى دەپتۇ، ئىسلامباي مېنى چوقۇم خوتەن تەرەپكە كەتتى

دەپ پەرەز قىلىپتۇ، شۇڭا بۇ ئىككىيلەن جەنۇب تەرەپكە مېڭىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي پاشائاخۇنغا ئۇچراپتۇ، پاشائاخۇن مېنىڭ تۇرۇۋاتقان يېرىمنى ئولارغا دەپ بېرىپتۇ.

ئىسلامباي ھەققەتەن تەڭداشسىز باتۇرلۇق كۆرسەتكەنىدى. ئۇ قاسمئاخۇن بىلەن ماڭا ھەرگىز ئوخشمايتتى، يالغۇز ئۆز ھالىدىن خەۋەر ئېلىپلا قالماي، بىر تەرەپتىن ئەزرائىل بىلەن ئېلىشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئامال تېپىپ ئەڭ قىممەتلىك يۈك ـ تاقلىرىنى ساقلاپ قاپتۇ. ئۇ بارلىق قىممەتلىك نەرسىلەرنى ئاق تۆگىدىن زادىلا ئايرىماپتۇ، چۈنكى بۇ ئەڭ قاۋۇل تۆگە ئىدى. بۇ ئىش مېنى پۈختا ئاساس بىلەن تەمىنلىدى، نەتىجىدە بۇ يىل ئىشلىنىدىغان ئىلمىي تەكشۈرۈش خىزمىتى ئۇزۇلۈپ قالمايدىغان بولدى، ئەسلىدە مەن بۇ خىزمەت پىلانىنى ئىجرا قىلىشتىن ئۈمىدىمنى پۈتۈنلەي ئۈزگەنىدىم.

بىز كەچتە پادىچىلارنىڭ كىچىك كەپسىدە ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ تەبرىكلەش زىياپىتى ئۆتكۈزدۇق. پاشائاخۇن كۆپ قېتىم باھانە كۆرسىتىپ تۇرۇۋېلىپ ئاخىر بىر قوينى بىزگە 32 تەڭگىگە سېتىپ بەردى. بىز قوينى سويۇپ، ئەڭ ياخشى يەرلىرىنى قازانغا سېلىپ پىشۇردۇق. گۆشنى يەپ تومۇرۇم مىنۇتىغا 60 نى سوقىدىغان بولدى، لېكىن ئەسلىدىكى مىنۇتىغا 82 نى سوقىدىغان ھالەتكە كېلىشكە يەنە ئۇچ كۈن بار ئىدى.

مانا، ئىسلامباي، قاسمئاخۇن ۋە مەن ھاياتىمىزنى قۇتقۇزدۇق. باشقا ئىككى كىشى — يولچى بىلەن مۇھەممەد شاھقا كەلسەك، كېيىن ئۇلارنىڭ ھېچبىر خەۋىرىنى ئالالمىدۇق.

ئۇلار قۇملۇقتىكى كۆچمە قۇم بارخانلىرى ئاستىدا مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتكەن بولسا كېرەك!

24. «هالاكەت گازارمىسى» غا قايتا بېرىش

بۇ يەردىكى ئوت ـ چۆپلەر تۈگەي دەپ قالغاچقا، پادىچىلار 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى خوتەن دەريياسىنىڭ 10 كىلومېتىر تۆۋەن ئېقىندىكى ئوڭ قىرغاقتىكى بىر جايغا كۆچتى. بىزمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپ ماڭدۇق.

بىز كىچىك بىر قوم بارخىننى تاللاپ ۋاقتىلىق گازارما قۇردۇق. قوم بارخىننىڭ چوققىسىدا بىرنەچچە تۈپ قېرى توغراق بار ئىكەن، ئۇنىڭ ئەتراپىنى يانتاق ۋە قومۇشلار ئوراپ تۇرىدىكەن. بىز چوڭ ـ كىچىك دەرەخ شاخلىرىدىن بىر كىچىك كەپە تىكتۇق، يەرگە بىر يۈك ئەدىيال سالدۇق، مەن كۈمۈش قاچىلانغان بېرزېنت خالتىنى ياستۇق، تاماكا قاچىلانغان كىچىك ياغاچ ساندۇقنى ئۈستەل قىلدىم. ھازىرقى ئەھۋالىمىزنى ئېلىپ ئېيتسام، ھالىمىزنىڭ بۇنىڭدىنمۇ ياخشىراق بولۇشىنى ئۈمىد قىلمايتتىم. مەن بۇ كىچىك كەپىدە ستوكھولمدىكى كىتابخانامدىكىدەك راھەت ھېس قىلدىم.

پادىچىلار ماللىرى بىلەن بېنىمىزدىكى بىر قومۇشلۇققا ئورۇنلاشتى. پاشاڭاخۇن ھەر كۈنى ماڭا بىر چۆگۈن ئۆچكە سۈتى بىلەن بىر پارچە زاغرا ئەكېلىپ بېرىپ تۇردى. تاماكىمىز يەنە بىر ھەپتە يېتەتتى، ماڭا باشقا ھېچقانداق ئىش خوتەن دەريياسى بويىدىكى ئورمانلىقتىكى بىنەم يەردە ئۆتكەن روبىنزونچە[1] تۇرمۇشىمىزدەك قىزىقارلىق بىلىنمىدى.

5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى خوتەندىن كەلگەن بىر توپ سودىگەر بىز تۇرۇۋاتقان جايدىن ئۆتتى. مەن ئۇلاردىن ئوچ ياخشى ئات، ئوچ يۈرۈش ئىگەر ـ جابدۇق ۋە نوختا، بىر خالتا قوناق ئۇنى، بىر خالتا بۇغداي ئۇنى،

---

① روبىنزون ئەنگلىيە يازغۇچى دانىل دېفو (1660 — 1731) نىڭ رومانى «روبىنزون. نىڭ ساياھىتى» دىكى باش قەھرىمان. روبىنزون دېڭىزدا ھادىسىگە ئۇچراپ، ئادەمزات ئاياغ باسمىغان كىچىك ئارالدا 24 يىل تۇرمۇش كەچۈرگەن.

بىر پار ئۆتۈك (ئۆتۈكنى ئىسلامبايغا بەردىم، ئۇ «ھالاكەت گازارمىسى» دىن باشلاپ يالاڭ ئاياغ يول ماڭغانىدى)، ئاز ـ تولا چاي، بىر چۆگۈن ۋە بىرنەچچە چىنە سېتىۋالدىم. بۇ لازىمەتلىكلەر بولغاچقا، ئەمدى بىزنىڭ خوتەنگە بېرىپ نەرسە ـ كېرەك ئېلىپ كېلىشىمىزنىڭ ھاجىتى قالمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن، بىز دەرھال ئۈچ ئات ۋە ھېلىقى ئاق تۆگە بىلەن يەنە قۇملۇققا قاراپ يول ئالدۇق، بۇلار بىلەن ھېچبولمىغاندا ئاخىردا يېقىلغان بىرنەچچە تۆگىگە ئارتىلغان نەرسە ـ كېرەكلەرنى ياندۇرۇپ كېلىشكە بولاتتى.

خوتەننىڭ تەۋەككۈل كەنتىدىكى ئۇۋچى ئەخمەت مەرگەن

شۇ كۈنى كەچتە ياش ئىككى ئۇۋچى بىزنى يوقلاپ كەلدى. ئۇلار ئۇۋ مىلتىقىنى مۇرىسىگە ئېلىۋالغانىدى. ئۇلار بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى ياخشى بىلگەچكە، ئۇلارنى ئىسلامباي بىلەن قاسىمئاخۇنغا ھەمراھ بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى گازارمىمىز — «ھالاكەت گازارمىسى» نى ئىزدەش ئۈچۈن ياللىۋالدىم. بۇ چاغدا بۇ ئىككى ئۇۋچىنىڭ دادىسى ئەخمەت

مەرگەنمۇ يېتىپ كەلدى. ئۇ بەستلىك، ئىلمەك بۇرۇن، ئۇچلۇق ساقاللىق ئادەم ئىدى. ئۇمۇ بۇ ئىشقا ناھايىتى رازىلىق بىلەن قاتناشتى. ئۇ بىر قېتىم ئوۋ ئوۋلاپ ھېلىقى ئۇچ تۆپ توغراق بار يەرگە بارغانىكەن، قاسمىئاخۇن بىلەن ئىككىمىز شۇ جايدا بەلگە بېرىش ئۈچۈن ئوت قالىغاندۇق.

5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت بىردە ئىسلامباي، قاسمىئاخۇن، ئەخمەت مەرگەن ۋە ئۇنىڭ بىر ئوغلى ئۇچ ئېتىمنى ئېلىپ، بىر تۈلۈمغا سوۇ قاچىلاپ ئورمانلىقتىكى تۇرالغۇمىزدىن ئايرىلدى. مەن بۇ يەردە ئۇچ پادىچىغا ھەمراھ بولۇپ، جىسمانىي قۇۋۋىتىمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قەپقالدىم ۋە بۇ قېتىمقى قۇمۇق سەپىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلىكىنى تولۇقلاپ يازدىم ھەمدە بىر يۈرۈش قۇمۇق يەر شەكلى خەرىتىسى سىزىپ چىقتىم.

قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان ئورمانلىق ھاۋاسى ۋە شەرقىي شىمال شامىلىنىڭ يۇلۇپۇشلىرى نەتىجىسىدە روھىي كەيپىياتىم تەدرىجىي جانلاندى. مېنىڭ كىچىك كەپىدە زېرىكىشلىك ئىچىدە ئۆتكەن تۇرمۇشۇم كۈندە دېگۈدەك يولدىن ئۆتكەن سودىگەرلەرنىڭ يوقلاپ تۇرۇشى بىلەن جانلىنىپ كەتتى.

بىزنىڭ قۇمۇقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ ئامان قالغانلىقىمىزدەك كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە ئاقسۇ ۋە خوتەنلەرگە يېتىپ بېرىپتۇ؛ كىشىلەر شۇ يەرلەردىكى بازارلاردا بىز يولۇققان قىسمەتلەر ئۈستىدە سۆز ـ چۆچەك قىلىشىپتۇ ۋە بىزنىڭ كېلىشىمىزنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپتۇ.

شۇ تاپتا مەن خوتەنگە بېرىپ قايتىدىن بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەشكىللەپ، ئەسلىدىكى پىلانىم بويىچە تىبەتنىڭ شىمالىغا بارماقچى ئىدىم، شۇڭا تۆگىچىلىرىمنىڭ كېلىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتتۈم.

25. يوقالغان يۇك ـ تاقلار

5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى نامازشام ۋاقتىدا، ئىسلامباي ھەمراھلىرى بىلەن قايتىپ كەلدى، لېكىن ئۇلار ئادەمنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلغۇدەك بىرەر خەۋەر ئېلىپ كېلەلمىگەنىدى.

ئۇلار دەريا بويىدىكى توغراقلىقتىن ئۈدۈل غەربكە قاراپ مېڭىپتۇ، ھاۋا كۈندىن ـ كۈنگە ئىسسىپ كەتكەچكە، چىدىر بار يەرگە بېرىشقا جۇرئەت قىلالماپتۇ. ئۇلار پەقەت بۇغرانىڭ ئۆلۈكىنىلا تېپىپتۇ، ئۇنىڭ سېسىق پۇرىقى خېلى يەرگىچە بېرىپتۇ. ئۇچ تۆپ توغراق دېگەن يەردە يەنە بىر تۆگىگە ئارتىلغان نەرسىلەر قەپقاپتۇ، ئەمما ئۇ ئانچە مۇھىم نەرسىلەر ئەمەس ئىدى.

ئۇلار ھېچبىرى ئاۋارە بولمايلا ئىسلامباي ھېلىقى تۆگىنى ـــ نارنى يىتتۇرۇۋەتكەن جايىنى تېپىپتۇ. ئىسلامباي شۇ يەردىكى بىر تۆپ يۇلغۇنغا كەمرىنى بەلگە قىلىپ قويغانىكەن، يۇلغۇن تۇرۇپتۇ، لېكىن كەمەر يوقاپ كېتىپتۇ، دەرەخ شېخىدا بىر تال ئاق يۇڭ بەلۋاغ ئېسىقلىق تۇرۇپتۇ. دەرەخنىڭ ئەتراپىدا ئۆتۈڭ كىيگەن بىر ئادەمنىڭ ئىزى قاپتۇ. ئەمدى تۆگە ۋە تۆگىگە ئارتىلغان قىممەتلىك نەرسىلەرگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەپتۇ. بۇ نەرسىلەر ئۇچ دانە سۇيۇقلۇقسىز بارومېتىر، تېرمومېتىر، دۇربۇن، ئىككى تاپانچا، ئوق ـ دورا، 200 تال تاماكا قاتارلىقلار ئىدى. ئۇلار ئەتراپىنى ھەرقانچە ئىزدەپ تۆگىلەرنىڭ سايىسىنىمۇ تاپالماپتۇ، يەنە كېلىپ ھېلىقى ئىزنىمۇ يىتتۇرۇپ قويۇپتۇ.

ئىسلامبايىنىڭ كەمرىنى ئېلىپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ يۇڭ بەلۋېغىنى يۇلغۇن شېخىغا ئىلىپ قويغان ئادەم زادى كىمدۇ؟ يولچىمدۇ يا؟ بىز چىدىردىن كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ زېھنىي قۇۋۋىتى ئەسلىگە كېلىپ قالغانمىدۇ؟ لېكىن، ئىسلامباي ئۇ يولچى بولسا چوقۇم ماڭا ئۇچرايتتى،

مەن شۇنچە ئاستا ماڭغان تۇرسام دەپ، بۇنداق بولۇشىغا زادىلا ئىشەنمەپتۇ.

كېسىپ ئېيتىمىزكى، يۇڭ بەلۇاغ بىلەن كەمەرنى ئالماشتۇرۇۋالغان ئادەم چوقۇم تۆگە بىلەن قوشۇپ تۆگىگە ئارتىلغان قىممەتلىك نەرسىلەرنى ئېلىپ كەتكەن. بۇ ھېلىقى ئوچ سودىگەرنىڭ بىرىمىدۇ؟ سۇ ئېلىپ كېلىپ ئىسلامبايىنى قوتقۇزغان، ماڭا 18 تەڭگە ئۆتنە بەرگەن ھېلىقى ئوچ سودىگەرمىدۇ يا؟ مۇبادا شۇنداق بولىدىغان بولسا، بۇ سودىگەرلەر ئىسلامبايدىن ئايرىلغاندىن كېيىن دەرھال باراقسانلىققا قايتىپ كېلىپ مېنى ئىزدىگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، بۇ ئەقىلگە سىغمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئالغاندا، ئۇلارنىڭ بۇ ئىشتىن خەۋىرى يوق تۇرسا، قانداقسىگە قۇملۇقنىڭ چېتىگە تاشلاپ كېتىلگەن بىر تۆگىنى تاپالايدۇ؟

تۆگىنى تېپىۋالغان ئادەم ئالىيجاناب ئادەم بولسا، ئۇ بىزنىڭ قۇتۇلۇپ قالغانلىقىمىزنى ۋە زىيانغا ئۇچرىغىنىمىزنى ئاڭلىسا، چوقۇم بارلىق نەرسە ـ كېرەكلىرىمىزنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ تۆگىنى ۋە تۆگىگە ئارتىلغان نەرسىلەرنى ئوغرىلاش غەرەزى بولغان بولسا، ئۇ ھەرگىز ھارام مالنى ئېلىپ شىمالغا مېڭىپ ئاقسۇغا بارمايدۇ، ئەكسىچە جەنۇبقا مېڭىپ خوتەنگە بارىدۇ. ناۋادا ئۇ خوتەنگە بېرىپ قالسا، چوقۇم ھېلىقى پادىچى بۇرادەرلىرىمگە ئۇچرايدۇ، بۇ يەردە قىلغان ـ ئەتكەنلىكلىرىنى ئۇلاردىن ھەرگىز يوشۇرۇپ قالالمايدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئاقسۇغا بېرىشتىن باشقا يولى يوق. مېنىڭ تۆگە ئوغرىلاشقا مۇناسىۋەتلىك ئادەم ئاقسۇغا بارىدۇ دېگەن قىياسىم ئاستا ـ ئاستا مۇئەييەنلەشتى.

مەن ھازىر تىبەتنى تەكشۈرۈش پىلانىمدىن ۋاز كەچتىم، چۈنكى بارلىق ئۆلچەش ئەسۋاب ـ ئۈسكۈنىلىرىمدىن ئايرىلىپ قالغانىدىم. مېنىڭ ئۈسكۈنە ۋە سەپەر لازىمەتلىكلىرىم كەم بولغاچقا، ناۋادا ئاقسۇغا بېرىپ تۆگە ئوغرىسىنى ئىزدەپ ئۇنىڭ خەۋىرىنى ئالالمىسام، قەشقەرگە قايتىپ زىيانىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشتىن باشقا ئامال يوق ئىدى.

5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، بىز يولغا كېرەكلىك نەرسىلىرىمىزنى تاپتۇق.

بىر مەزگىل خاتىرجەم دەم ئالغاندىن كېيىن، ئورمانلىقتىكى كەپەم

بىلەن خوشلاشتىم. تا ھازىرغىچە ھەسرەت ۋە ھاياجان ئىلكىدە شۇ جاينى ئەسلەيمەن. شۇملۇق پۇراپ تۇرىدىغان بۇ قۇملۇقتىن قۇتۇلۇپ يېڭىۋاشتىن قىممەتلىك ھاياتلىققا ئېرىشىپ، ئادەملەر ئارىسىغا قايتىپ كەلدىم. پادىچىلار مېنى شۇنچە مۇلايىملىق بىلەن كۈتتى ۋە ھالىمدىن خەۋەر ئالدى. مەنمۇ بۇ يەردە خاتىرجەم ئارام ئېلىپ، يېڭى ئېكسپېدىتسىيە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن، زېھنىي قۇۋۋىتىمنى ۋە جاسارىتىمنى ئەسلىگە كەلتۈردۈم.

ھەربىر پادىچىغا 30 تەڭگىدىن ئىش ھەققى بەرسەم، ئۇلار بەك خۇش بولۇپ كەتتى. كېيىن بىز بىر تۆگە ۋە ئۇچ ئاتنى ئېلىپ باراقسانلىقتىن ئايرىلدۇق.

ئاق تۆگە — ياخشىيارنىڭ بوينىدىكى كولدۇرما شۇنچە بېقىملىق كولدۇرلايتتى، لېكىن بۇ قېتىمقىسى ئىلگىرىكىگە ئوخشاش قۇملۇققا ئۆزدەمزنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى بىر قېتىملىق تىرىلىشنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا ئۈمىدلىك بېرىش ئىدى.

26. قەشقەرگە قايتىش

بىز دەريا قىنىنى بويلاپ ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ماڭدۇق. ئىسلامباي بىلەن ھېلىقى ئۇيغۇچى يوقاپ كەتكەن تۆگە — نارىنىڭ ئىزىنى ئىزدەپ ماڭدى؛ مەن ئەخمەت مەرگەن بىلەن ئاتلىق دەريا قىنى بىلەن ماڭدىم، قاسىمئاخۇن تۆگىنى بېتەكلەپ بىز بىلەن ماڭدى.

كەچتە بىز جېنسىنى قۇتقۇزۇپ قالغان ھېلىقى كۆلچەك بويىغا يېتىپ كەلدۇق.

گەرچە قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ھېلىقى بىر توپ قومۇشنى ۋە سۇ ئۈستىدە يانتۇ تۇرغان قۇرۇق توغراقنى شۇئان تونۇۋالدىم. شۇنىڭ بىلەن بىز بۇ يەردە بىر سائەت ئارام ئېلىپ، بۇ قىممەتلىك سۇنى يەنە بىر قېتىم ئىچىپ كەينىمىزدە قالغان قاسىمئاخۇننى ساقلىدۇق. ئەخمەت مەرگەن بۇ كۆلچەكنى «خۇدا ئەۋەتكەن كۆلچەك» (تەڭرى ئاتا قىلغان كۆلچەك) دەپ ئاتىدى. بۇ نام خۇددى يۇرىكىمدىن چىققاندەك تۇيۇلدۇ.

قول ئاستىمدىكى خادىملارنىڭ كەڭلىكى 6 ~ 12 كىلومېتىر كېلىدۇغان ئورمانلىقنى ئاختۇرۇپ چىقىشى ئۈچۈن، 5 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى بىر كۈن ئارام ئېلىشنى قارار قىلدۇق. ئۇلار بۇ يەردە ھېلىقى تۆگىنىڭ دېرىكىنى قىلالماي، يەنەن 500 قوي، 60 كالىنى ھەيدەپ كېتىۋاتقان بەش پادىچى بىلەن ئۇچرىشىپتۇ.

بىز تۇرۇۋاتقان كۆلچەكتىن ھېلىقى ئورمانلىققا ئىككى سائەتتىلا بارغىلى بولىدىكەن، مۇبادا 5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى شىمالغا قاراپ ماڭغان بولساق، بۇ پادىچىلار بىلەن ئۇچرىشالماس ئىكەنمەن، چۈنكى ئۇ چاغدا ئۇلار تېخى ئۇ يەرگە كەلمىگەنىكەن. باشقا پادىچىلار تۇرۇۋاتقان جايغا، يەنى شىمالغا قاراپ ماڭسا بىرنەچچە كۈندە ئاران بارغىلى بولىدىكەن. بۇ پەسلىدە پادىچىلار ئاساسەن خوتەن دەرياسىنىڭ يەركەن دەرياسىغا قۇيۇ-

لۇش ئېغىزىغا يېقىن جايدا مال باقىدىكەن. بۇ مۇساپىنى ئەينى چاغدىكى جىسمانىي قۇۋۋىتىم بىلەن بېسىپ بولۇشۇم مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، بىزنىڭ ئاق كۆڭۈل ئوۋچىمىز ئەخمەت مەرگەن خوتەن شەھرىگە يېقىن بىر يېزىدىكى ئۆيىگە قايتىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئوغلى بىزگە ھەمراھ بولۇپ، يەنە بىر كۈن ماڭدى. كېيىن مەن ئىسلامباي ۋە قاسىمئاخۇن بىلەن بىللە يول باشلىغۇچى ئىشلەتمەي دەريا قىنى بىلەن ئالغا قاراپ مېڭىۋەردىم. دەريا قىنى بەزىدە ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتەتتى، ئومۇمەن دەريا يولىنىڭ شەرقتە يۆتكەلگەن بۆلىكى يەنە بۇرۇلۇپ ئەسلىگە كەلگەندە، بۇ خىل ئەھۋال كۆرۈلەتتى.

كەچ سائەت ئالتىدە بىز بىرەر مۇڭاپىق قونالغۇ تېپىش ئۈچۈن دەريا قىنىنىڭ تاق ئوتتۇرىسى بىلەن ماڭدۇق، ئىسلامباي ئالدىمىزدا ئاتلىق ماڭدى. تۈيۇقسىز غەرب تەرەپتىكى ئۆپۈق سىزىقىدىن سارغۇچ قويۇق بۇلۇت كۆتۈرۈلدى. تۇمان دەسلەپتە خۇددى بىر قاتار پاكار تامدەك كۆرۈنىدى، بىر ئازدىن كېيىن ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. قۇياش بىر پارچە سېرىق داغقا ئوخشاپ قالغانىدى، ئۇزۇن ئۆتمەي پۈتۈنلەي كۆرۈنمەي قالدى.

يىراق جايدىكى ئورمانلىقتىن بىر خىل شاۋقۇن ئاڭلاندى، شاۋقۇن بارغانسېرى كۈچەيىپ بىزگە ھەدەپ يېقىنلاشماقتا ئىدى. بىز توغراق شاخلىرىنىڭ قارىس ـ قۇرۇس سۇنۇۋاتقان ئاۋازىنى ئاڭلىدۇق. ئورمانلىقنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىنى تۇمان قاپلاپ كەتكەنىدى، قوم توپىلار تۇرۇپ ـ تۇرۇپ دەريا قىنىغا ئۇرغاچقا، ئورمانلىقنى كۆرگىلى بولمايتتى. بوران بىز بار جايغا يېتىپ كەلدى، قاپقارا بۇلۇت بىزگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. يەر ـ جاھان، قىسقىسى پۈتۈن كائىنات توختىماي پىرقىراۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە بوران ئادەمنى ئۈچۈرۈپ كەتكۈدەك ھالەتكە يەتتى. ئاسمان خۇددى تۇن نىسپىدىكىدەك قاپقاراڭغۇ بولۇپ كەتتى.

شۇ تاپتا ئورنىمىزدىن مىدىر ـ سىدىر قىلماي تۇرۇشتىن باشقا ياخشىراق ئامال يوق ئىدى. بىز ئورنىمىزدا خېلىغچە تۇردۇق. ئىسلامباي بىزنى پەقەت كۆرەلمەيتتى، لېكىن ئۇنىڭ بىزنىڭ يېنىمىزغا تاسادىپىي

قايتىپ كېلىشىنى كىم بىلسۇن. شامال توختايدىغاندەك ئەمەس، بىز ئېھتىـ ياتچانلىق بىلەن تىمسىقلاپ يۈرۈپ، تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ قىرغاقنىڭ ئەڭ يېقىن يېرىگە يېرىپ، قىرغاقتىكى قويۇق ئۆسكەن پاكار دەرەخلەر ئارىسىدا ئۆزىمىزنى دالدىغا ئالدۇق ۋە چىدىر قۇردۇق.

بىز ئەتىسى ئەتىگەندە بوران تېخى توختىماي تۇرۇپلا دەريانىڭ سول قىرغىقى بىلەن تىمسىقلاپ ماڭدۇق. تەلىيىمىزگە يارىشا بىر تۈپ توغراقنىڭ ئۈستىدىكى بىر يول بەلگىسىنى ئۇچراتتۇق، ئۇ بىر تال ئۆزۈن خادىغا ئىلىپ قويۇلغان ئاتنىڭ كاللىسى ئىدى.

كەچتە بىز يەنە پادىچىلار بىلەن بىللە قوندۇق، ئۇلار ئورمانلىقتا ياغاچ ۋە قومۇشتىن ياسالغان ئازادە بىر كىچىك ئۆيدە تۇرىدىكەن. ئۇلار ئاقسۇلۇق بولۇپ، يىل بويى چارۋىلار بىلەن دالدا تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. دەسلەپتە ئۇلار بىزدىن سەل گۇمانلاندى، كېيىن بىزنى نان، ئۆچكە سۈتى ۋە تۇخۇملار بىلەن مېھمان قىلدى. ئۇلار يېقىن ئەتراپتىن ئۆتىدىغان يەركەن دەرياسىغا 25 كۇن ئىچىدە زور كەلكۇن كېلىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، ئورمانلىقتىكى ئېگىزرەك جايغا كۆچمەكچى بولۇۋاتقانىكەن. بۇ چاغدا دەريا سۈيى دەل ئەڭ تۆۋەن چەككە يەتكەن، ئەتىسى بىز كېچىكتىن ئۆتۈۋېتىپ سۇ ئورنىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكىنى كۆردۇق.

6 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۇنى، ئاخىر ئاقسۇ شەھرىگە يېتىپ كەلدۇق.

مۇھەممەد ئىمىن (ئۇ رۇسىيلىك بولۇپ، ئۇتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەرـ لەرنى باشلاپ ئاقسۇغا كېلىپ تۇرغان ئاقساقال) بىزنى ئېھتىرام بىلەن كۇتۇۋالدى ۋە چىرايلىق، پاكىز ئۆيلەردە تۇرغۇزدى، تۆگە ۋە ئاتلىرىمىزنى يېقىن يەردىكى بىر ھويلىغا ئورۇنلاشتۇردى، تۆگە ۋە ئاتلىرىمىزنى يېقىن يەردىكى بىر ھويلىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئاقساقال كونسۇل ئەۋەتكەن ئادەم بولۇپ، سودا ۋە مۇھاجىرلار ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل ئىكەن، ئۇنىڭ دەرىجىسى سودىگەرلەر ئۈيۇشمىسىنىڭ باشلىقىغا تەڭ ئىكەن. رۇسىيە تارىمدىكى بارلىق ئاساسلىق شەھەرلەرگە مۇشۇ خىل خادىم ئەۋەتكەنىكەن. مۇھەممەد ئىمىن 60 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ساقلى پۇتۇنلەي ئاقىرىپ

كەتكەن، ئەمما تېتىك ئىكەن، ئۇ شۇ جاينىڭ ئۇيى ـ چوقۇرىنى ناھايىتى پىششىق بىلىدىكەن. ئۇ بىزنىڭ بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئەھۋالىمىزدىن خەۋەر تاپقانىكەن، مەن بۇ يەرگە يېتىپ كەلگۈچە تۆگە ئوغرىسىنىڭ دېرىكىنى قىلىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتكەنىكەن، ئەمما بۇ ئىشتىن تېخى نەتىجە چىقمىغانىكەن.

رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى پېتروۋسكىيىنىڭ يار-دىمى ناھايىتى ئۈنۈملۈك بولدى. ئۇ قەشقەر — سۇلىدىكى جۇڭگو ئامبالى بىلەن ھەقىقىي تۇردە سۆزلىشىپ، جۇڭگو مەھكىمىسىنىڭ خوتەن ۋە قەشقەرلەردە بۇ دېلونى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. ئويلىمىغان يەردىن مۇناسىق نەتىجە كېلىپ چىقتى: بىر كۈنى ئامبال مېنى تاماققا تەكلىپ قىلدى، مەن داستىخانغا ئولتۇرغان چاغدا پىيالەمنىڭ يېنىدا شۆپىتسىيىلنىڭ ئوغلىتىدىغان بىر تاپانچا قو-يۇقلۇق تۇرۇپتۇ، بۇ دەل يېتۈپ كەتكەن تۆگىگە ئارتىلغان يۈك ـ تاقلار ئىچىدىكى تاپانچا ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ نەرسىلەر تەۋەككۇل[1] كەنتىدىكى بىر دېھقانىنىڭ قولىغا چۈشكەنىكەن. بۇ دېھقان بۇ نەرسىلەرنىڭ ناتوغرا يول بىلەن كەلگەنلىكىدىن باشقا ھېچ نەرسىنى ئۇقمايدىكەن. مەن يېڭى ئېكسپېدىتسىيە پىلانىغا ئالدىراپ، بۇ جىنايى ئىشلار دېلوسىنى ۋاقتىن-چە قويۇپ تۇردۇم، بىر يىلدىن كېيىن بۇ ئىشتىن كۆتۈلمىگەن نەتىجە كېلىپ چىقتى.

ئاقسۇغا يېتىپ بارىدىغانغا ئۈچ كۈن قالغاندا، ھېلىقى ئاق تۆگە — ياخشىيار ھېچ نەرسە يېگىلى ئۇنىمىدى. بىز ئاقسۇغا بارغاندىن كېيىن بىرى ئۇنىڭغا يېقىنلاشسا، ئۇ چىرقىرايدىغان بولۇپ قالدى. ئاقسۇغا بېرىپ ئەتىسى ئۆلۈپ قالدى. ئۇ قۇملۇق سەپىرىدە شۇنچىلىك قەيسەر كۆرۈنەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەڭ قىممەتلىك يۈك ـ تاقلىرىمنى قوتقۇزۇپ قالدى. مانا ئەمدى ئوت ـ چۆپ ۋە سۇ ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرۇپتۇ، ئەپسۇسكى ئۇ ھاردۇق ئازابىدىن جان ئۈزدى.

---

① تەۋەككۇل — خوتەنىڭ قاراقاش دېگەن يېرىدىكى بىر چوڭ كەنت بولۇپ، خوتەن شەھرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان.

ئۇچ كۈندىن بېرى بىز ئاقسۇدىن يولغا چىقتۇق. مۇھەممەد ئىمىن بىزگە ھەمراھ بولدى. 21 ـ كۈنى بىز بارماقچى بولغان جاي قەشقەر — سۇلىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ مېنىڭ كېيىنكى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىم باشلىنىدىغان جاي ئىدى.

مەن قەشقەردە ئۇچ ھەپتە تۇرۇپ يېڭى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىمنىڭ تەييارلىقىنى قىلدىم. لېكىن، مەن چوقۇم ئالدى بىلەن بېرلىندىن مېتېئورولوگىيە ئەسۋابى، سۇيۇقلۇقسىز بارومېتىر، تېرمومېتر قاتارلىق نەرسىلەرنى تېپىپ كېلىشىم كېرەك ئىدى. كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇق ـ تۇلۇك ۋە تاماكىنى تاشكەنتكە تېلېگراما ئەۋەتىپ سېتىۋالسام بولاتتى.

بېرلىندىكى نەرسىلەرنىڭ يېتىپ كېلىشى ئۇچۇن ئۇچ ئاي ۋاقىت كېتەتتى. شۇڭا، قەشقەردە ۋاقىتنى بىكارغا ئۆتكۈزگۈم كەلمەي، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ پامىر ئېگىزلىكىنى كەزدىم. ئۇ يەردە ئەنگلىيە، رۇسىيىلىكلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئارىسىدا مېھمان بولدۇم، بىر نەچچە ھەپتە دەم ئالدىم، بۇ چاغدا ئەنگلىيە بىلەن رۇسىيە پامىر ئېگىزلىكىدىكى ھىندىقۇش تاغلىرى ئەتراپىدىكى ئورتاق چېگرىسىنى ئايرىۋاتقانىكەن.

10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، يەنە قەشقەرگە قايتىپ كەلدىم. سۇ ـ تۇپراق ۋە ھاۋا بىردىنلا ئۆزگەرگەچكە، يامان قىزىتمىلىق كېسىلگە گىرىپتار بولدۇم، كېسىلىم 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاران ساقايدى. بۇ چاغدا بېرلىن ۋە تاشكەنتلىكلەردىن سېتىۋېلىنىدىغان نەرسە ـ كېرەكلىرىمۇ يېتىپ كەلدى. مانا ئەمدى مېنىڭ يول لازىمەتلىكلىرىم ئىككى يىل ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا ھەيۋەت بولۇپ كەتتى. كۆز ئالدىمدا ھەرقانداق قىسمەت مېنىڭ يېڭى قۇلۇق ئېكسپېدىتسىيەمنى توسۇۋالالمايدىغاندەك قىلاتتى.

27. قۇم ئاستىدا قالغان قەدىمىي شەھەر

1895 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، يېڭى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ قەشقەردىن جەنۇبقا قاراپ يول ئالدىم. ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدە توققۇز ئات ۋە ئۈچ ئادەم بار ئىدى. قاسىمئاخۇن قەشقەردە قېلىپ رۇسىيە كونسۇلخانىسىدا دەرۋازىۋەن بولدى. بىز يەركەندە ئۈچ كۈن تۇرۇپ، بۇ تارىم رايونىدىكى ئەڭ زور بوستانلىق بولۇپ، شەھەر ـ بازار ۋە يېزا ـ كەنتلەرنى قوشقاندا 150 مىڭ ئاھالىسى بار ئىكەن.

مىلاد بايرىمى كۈنى قارغىلىقتىن ئۆتتۇم. قارغىلىقنىڭ ئامبىلى مېنى ئېھتىرام بىلەن داغدۇغلىق كۈتۈۋالدى ۋە يولغا سالدى.

بىز بۇ كەنتتىن ئۇ كەنتكە، بۇ ئۆتەڭدىن ئۇ ئۆتەڭگە، بۇ سۇلۇق ۋە ئوت ـ چۆپلۈكتىن ئۇ سۇلۇق ۋە ئوت ـ چۆپلۈككە باردۇق، ئارىلىقتا قاقاس چۆل ۋە تاقىر داللاردىن ئۆتتۇق. يولنىڭ كۆپ يېرى قۇملۇقنىڭ يېنىدىن ئۆتىدىكەن، قۇم بارخانلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. يولدا بىزگە ئادەتتىكى ياشلار، سودىگەرلەر ياكى دېھقانلاردىن باشقا، ئۇيغۇر ـ بۇيۇقا ئۆتىدىغان كارۋان ۋە يولۇچىلار ئاساسەن ئۇچرىمىدى.

1896 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، خوتەن شەھرىگە كەلدۇق.

مەن بۇ يەردە توققۇز كۈن تۇردۇم، جۇڭگو خوتەننىڭ ئايماقبېگى لىيۇ دارېن[1] مېنى ئېھتىرام بىلەن كۈتۈۋالدى. ئۇ 70 ياشلارغا كىرىپ قالغان بەستلىك، ئۆتكۈر كۆزلۈك، ئۈچلۇق ساقاللىق، چاچلىرى شالاڭ ئادەم ئىدى. قىسقىسى، ياۋروپالىقنىڭ نەزىرى بىلەن قارىغاندا، ئۇ ھەققانىي، ئالىيجاناب ئادەم ئىدى. لېكىن، ئۇ مېنىڭ يېتۈپ كەتكەن تۆگەم ۋە يۈك ـ تاقلىرىمنىڭ دېرىكىنى قىلغان بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنىكەن.

---

① ئەينى چاغدا خوتەننىڭ تۈزۈلمىسى بۇئاستە قاراشلىق ئايماق بولغاچقا، ئۇنىڭ باشلىقى ئايماقبېگى دەپ ئاتىلاتتى. سۆزنى ھېيدەن بۇ يەردىن ئۆتكەندە خوتەن بۇئاستە قاراشلىق ئايمىقنىڭ ئايماقبېگى لىيۇ جيادې ئىدى (لەقمى رۇي جەي).

خوتەننىڭ ئايماقبېگى ليۇ جيادې. ئۇ ھەمكارلىشىپ سۆبن ھېدەننىڭ يېتۆپ كەتكەن يۈك ـ تاقلىرىنى تېپىشىپ بەرگەن

مەن خوتەن شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، ئالدى بىلەن شەھەرنىڭ 5 كىلومېتر غەربىدىكى يوتقان① كەنتىنى ئىزدىدىم. بۇ كەنت ئارخېئولوگىيە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دىققەت ـ ئېتىبارىنى ئەڭ قوزغايدىغان جايلارنىڭ بىرى ئىدى. مەن ئۇ يەردە ساپال بۇيۇم، كۆك مىستىن قۇيۇلغان بۇت، ياقۇت، قەدىمكى پۇلغا ئوخشاش سانسىزلىغان قەدىمىي بۇيۇملارنى ئۇچراتتىم. بۇلاردىن قەدىمكى دەۋردىكى گاندارا سەنئىتىنىڭ ئىزناسىنى كۆرۈۋېلىشقا بولاتتى.

تۇزۇلگەن بېگى ئېكسپېدىتسىيە پىلانى مۇنداق ئىدى: بىرىنچى، مەن خوتەن دەريياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى مازار تاغقا بارىمەن، بۇ تاغقا باشقا ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئىلگىرى بېرىپ بولغان، لېكىن مەن بۇ يەرنى تەپسىلىي تەكشۈرمەكچى؛ ئىككىنچى، قۇملۇقنى شەرققە قاراپ كېسىپ ئۆتۈپ، كېرىيە دەريياسىغا بېرىپ، يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاچ خوتەندە كىشىلەردىن ئاڭلىغان بىر قەدىمىي شەھەر خارابىلىكىنى ئىزدەيمەن؛ ئۈچىنچى، كېرىيە دەريياسىنىڭ قىنىنى بويلاپ كېرىيىدىن ئۆتۈپ خوتەنگە قايتىپ كېلىمەن. ئۆز كارامىتىمىنى كۆرسىتىدىغان بۇ پىلاننىڭ قانداق قىلىپ كىشىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغايدىغان ئىشقا ئايلىنىپ، نۇرغۇن مۇھىم بايقاشلار قولغا كەلتۈرۈلگەنلىكىنى كېيىنكى بىرنەچچە بابتا توختىلىمەن.

نۆۋەتتە، مەن تۆت ئادەم ۋە ئۇچ تۆگىدىن تەركىب تاپقان كىچىك بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەشكىللىدىم. ماڭا ئىسلامباي، ئۇنىڭ يۇرتداشى هوشۇر كەرىمجان② ۋە هېلىقى ئىككى پادىچى، يەنى ئەخمەت مەرگەن بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى قاسىمئاخۇن③ هەمراھ بولدى. بۇلتۇر 5 ـ ئايدا هەيران قالارلىق دەرىجىدە ئۆزۈمنى قوتقۇزغاندىن كېيىن، ئۇلار ئاتا ـ بالا ئىككىسى ماڭا نۇرغۇن ياردەم بەرگەنىدى. بۇ قېتىم ئېشەك جاپا ـ مۇشەققەتلىك قۇملۇق سەپىرىگە چىدىيالمىدۇ يوق دېگەننى بىلىش ئۈچۈن،

---

① يوتقان كەنتى، ئادەتتە قەدىمىي دۆلەت ئودۇننىڭ پايتەختى دەپ قارىلىدۇ.

② كەرىمجان ئەسلىدە رۇسىيىنىڭ ئوش شەھىرىدىكى ئۆتەك چېرىكى ئىدى. 1890 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا سۈيدىن ھېيدىن تۇنجى قېتىم ئوتتۇرا ئاسىياغا تۇغرىسىغا كېسىپ ئوشتىن ئۆتكەندە ئۇنى ياللۇالغان، ئۇ سۈيدىن ھېيدىنغا ھەمراھ بولۇپ ھازىرقى قەشقەرگە كەلگەن. ئۇ ئىسلامباي بىلەن بىر يۇرتلۇق بولۇپ، جۇڭگو قان سىستېمىسىغا مەنسۇپ مۇسۇلمان.

③ بۇ كىتابتا تارىلىق ئۇچ قاسىمئاخۇن بار. بۇ قاسىمئاخۇن خوتەنلىك.

ئىككى ئېشەك ئېلىۋالدىم.

بۇلتۇرقى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىدىكى تەجرىبە ناھايىتى پايدىلىق بولدى. بۇ قېتىم بىز يول لازىمەتلىكلىرىدىن پەقەت ئالمسا بولمايدىغان نەرسىلەرنىلا ئالدۇق، شۇڭا بۇ نەرسىلەر ئۈچ تۆگىگە ھېچقانچە ئېغىر كەلمىدى. چوڭ يۈك ـ تاق ۋە كۆپ ساندىكى يامبۇنى خوتەندە قويۇپ قويدۇق. ئوزۇق ـ تۇلۇكنى 50 كۈنلۈكلا تەييارلىدۇق. ئەمەلىيەتتە، بىز تۆت يېرىم ئاي يول يۈرەتتۇق، شۇڭا كۆپ ۋاقىتلاردا شۇ يەردىن تەمىنلەـ گەن ئوزۇق ـ تۇلۇك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشكە توغرا كېلەتتى. ياماق بولغىنى مەن جۇڭگونىڭ چوڭ پاسپورتىنى ئېلىۋالماپتىمەن، چۈنكى دەسلەپتىكى پىلان بويىچە جۇڭگو مەھكىمىسى بىلەن ئالاقە قىلماسمەن دېگەنىدىم.

ئۆزۈمگە كېرەكلىك يۈك ـ تاق ۋە ئەسۋابلارنى بىر ساندۇقتا، لازىمەتلىكلىرىنى يەنە بىر ساندۇقتا قاچىلىدىم. ئۇلاردىن باشقا، يەنە چىدىر، يوتقان ـ كۆرپە ۋە زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىمۇ بار ئىدى؛ بىز جۇڭا كىيىۋالـ دۇق، ھەربىرىمىز يەنە ئۆچكە تېرىسىدىن تىكىلگەن ئوخلاش خالتىسىنى يېپىنچا ئورنىدا ئېلىۋالدۇق. مەن تۆگىچىگە ئوخشاشلا يول بويى دالىدا يېتىپ ـ قوپتۇم. بۇ چاغدا قىشتىكى سوغۇق نۆلدىن تۆۋەن 22 گرادۇسقا چۈشكەنىدى.

1896 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى، بىز خوتەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرقىدىكى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىنى بويلاپ شىمالغا ماڭدۇق، تۆت كۈن ماڭغاندىن كېيىن مۇز تۇتقان دەريا قىنىدىن ئۆتتۇق، دەريا قىنىدىكى سۇ پۈتۈنلەي مۇز تۇتۇپ كەتكەنىدى.

يېقىن ئەتراپتىكى تەۋەككۈل كەنتىدە تۆگىلەرنى بىر كۈن ئارام ئالدۇرۇدۇق. كەنت باشلىقى — بېگى بىزگە بىر تۇرالغۇ ئورۇنلاشتۇرۇپ بەردى، لېكىن ئۆزلىرىنىڭ رەسىم ـ قائىدىسىگە قارىماي ھېنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى. بۇ تەبىئىيكى، قائىدىگە توغرا كەلمەيتتى، لېكىن ئەينى چاغدا بۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدىم. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، بۇنداق ئورۇنـ لاشتۇرۇشنىڭ ئالاھىدە سەۋەبى بار ئىكەن.

شەرقتە، يەنى بىزنىڭ ئالدى تەرىپىمىزدە يولمىزنى توساپ تۇرغان بىر قۇم بار ئىدى. مۇبادا بۇلتۇر ئەڭ ئاخىرقى ھېلىقى كۆلچەكتىن خوتەنگىچە تەكشۈرمىگەن بولساق، بۇ قۇملۇققا باردىغان باشقا بىر يولنى تاللىغان بولاتتۇق. بۇ يول ئانچە خەتەرلىك ئەمەس ئىدى، يولدىكى قۇم بارخانلىرى نىسبەتەن پاكار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يول بويى يۇلغۇن توغراق ۋە يەر ئاستى سۇيى ئۇچراپ تۇراتتى. مەن بۇ قۇملۇقنى تەكشۈرۈش مەقسىتىدە مازارتاغقا بېرىش پىلانىنى ۋاقتىنچە قويۇپ تۇردۇم.

بىز تەۋەككۈل كەنتلىك ئىككى ئادەمنى يول باشلىغۇچى قىلىپ 1 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى قۇملۇققا كىردۇق. دەسلەپتە قۇم بارخانلىرى ناھايىتى پاكار ئىدى. 3 ـ كۈنى ئېگىزلىكى 5 ～ 10 سانتىمېتىرغا يەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇم بارخانلىرى شەرقتىن غەربكە، شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ تور ھاسىل قىلغانىدى. ئۇلاغلار بەك ھېرىپ كەتكەچكە، بىز بىر كۈندە ئاران بەش ـ ئالتە سائەتلا ماڭدۇق. ھەربىر قونالغۇدا بىر قۇدۇق كولىدۇق. توغراق ياكى يۇلغۇن ئۆسكەن جايىنى، ئۈستى نەملىشىپ قالغان قۇملۇقنى 2 مېتىردەك كولىساقلا سۇپسۇزۇك تاتلىق سۇ چىقاتتى.

... قۇم ئۈستىدە ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەر ئاستا ـ ئاستا تۈگىدى، قۇم بارخانلىرىنىڭ ئېگىزلىكىمۇ 12 ～ 15 مېتىرغا يەتتى.

1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، بىز قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى ئويمان يەردە قۇرۇپ كەتكەن توغراقلىقنى بايقىدۇق، سان ـ ساناقسىز توپا رەڭ شاخلىرى ۋە تۈپلىرى قۇرۇپ خۇددى ئەينەكتەك چۈرۈكلىشىپ كەتكەنىدى. توغراق شاخلىرى قۇرۇپ يۆگىشىپ، بوتۇلكا ئاغزىنى ئاچىدىغان ئاچقۇچقا ئوخشاپ قالغانىدى؛ كۈن نۇرىدا دەرەخ يىلتىزلىرىنىڭ رەڭگىمۇ ئۆچۈپ كەتكەنىدى. بۇ قۇرۇپ كەتكەن توغراقلىقنىڭ شەرق تەرىپىگە مەن خوتەندە ئاڭلىغان ھېلىقى قەدىمىي شەھەر جايلاشقانىكەن. بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ نامى مۇشۇ قۇملۇققا ئوخشاش تەكلىماكان① دەپ ئاتىلىدىكەن.

ئەتىسى بىز گۈرجەك ۋە پالتىلارنى ئېلىپ قەدىمىي شەھەر خارابىلىكىـ

---

① ھېدىن باشقا ئەسەرلىرىدە تەكلىماكان قەدىمىي شەھىرىنىڭ كونكرېت نامىنى دەندەنئۇيىـ لۇك دەپ ئاتىغان، ـەنسى پىل چىشى ئۈيى دېگەنلىك بولىدۇ.

گه باردۇق. تارىم رايونىدىكى تاشلىنىپ كەتكەن قەدىمىي شەھەرلەر ئىچىدە بۇ قەدىمىي شەھەر شۇبھىسىزكى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان جاي ئىدى. بىزگە مەلۇم بولغان باشقا قەدىمىي شەھەرلەر، قالدۇق سېپىللار ۋە مۇنارلار- نىڭ ھەممىسى ئاپتاپتا قۇرۇتۇلغان كېسەكلەردىن ياسالغان، ئەڭ مۇھىم شەھەرلەرگە پىششىق خىش ئىشلىتىلگەن، لېكىن تەكلىماكان شەھىرىنىڭ ئۆيلىرى توغراق ياغىچىدىن ياسالغان، سېپىل ئارىسىغا قومۇش ئېلىنغان، چىڭ باغلانغان باغلام ـ باغلام قومۇشلار قوزۇقلارنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇل- غان، يەرگە كالتەكلەر رەتلىك ھەمدە ئۇنىڭ ئۈستىگە باغلانغان قومۇش تىك قويۇلۇپ، ئاندىن بىر قەۋەت كاكۇل بىلەن سۇۋالغان. سېپىلنىڭ ئىچى ـ تېشى ئاق رەڭلىك ھاك بىلەن ئاقارتىلىپ، ئۈستىگە چىرايلىق تام رەسىملىرى سىزىلغان. ئۇ نېپىز كىيىم كىيگەن ئاياللارنىڭ رەسىمى بولۇپ، ئۇلار يەرگە تىزلىنىپ ئولتۇرغان، ئىككى قولىنى كىرىشتۇرۇۋالغان، چېچىنى بانتلىۋالغان، قاشلىرى تۇتاش سىزىلغان، بۇرنىنىڭ بىر تەرىپىدە خال بار ئىدى. بۇ خىل ياسىنىشنى ھىندىستاندا ھازىرمۇ ئۇچرىتىقلى بولىدۇ. تامدىكى ئەرلەرنىڭ رەسىمىگە قاپقارا ساقال سىزىلغان بولۇپ، بىر قاراشتىلا ئۇلارنىڭ ھىندى ـ ياۋروپا ئىرقىدىن ئىكەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ياسىنىشىنىڭ ھازىرقى پارسلاردىن ھېچقانداق پەرقى يوق. بۇنىڭدىن باشقا تام رەسىملىرى ئىچىدە ئىت ۋە ئاتنىڭ، دولقۇنغا ئەگىشىپ ئۇزۇپ كېتىۋاتقان كېمىنىڭ ۋە زىننەتلەشتە ئىشلىتىلىدىغان نە- قىشلەرنىڭ رەسىملىرىمۇ بار. نېلۇپەرنىڭ رەسىمىنى ھەممە يەردە ئۇچرىشقا بولىدۇ.

بۇنداق تام رەسىمى ساقلىنىپ قالغان سېپىللار ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدە يىمىرىلگەن بولۇپ، قول تەگسىلا ئۇۋۇلىپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ بىرەر پارچىسىنى ئېلىپ كېتىشكە مۇمكىن بولمىدى. شۇڭا، مەن ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ ئۆلچەپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىنى تەقلىد قىلىپ سىزىپ، رەڭلىرىنى خاتىرىلىۋالدىم.

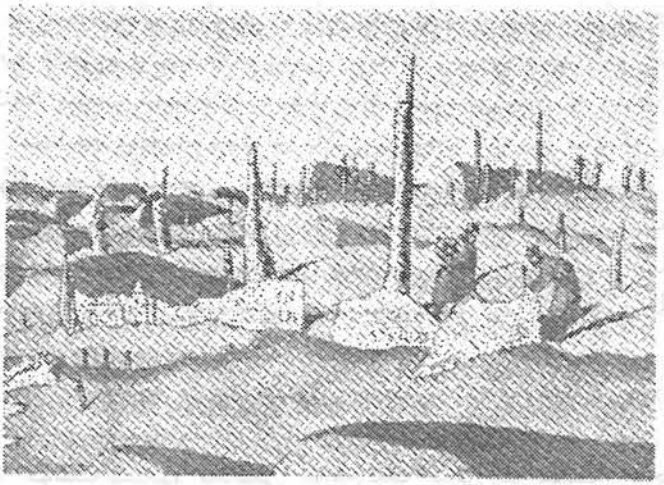
تېخىچە ئۆرۈلۈپ چۈشمىگەن ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ تاملىرىنىڭ ئېگىزلىكى 2 ～ 3 مېتىرلار كېلىدىكەن، تۇۋرۇكلىرى شامالنىڭ يالىشى

بىلەن بېرىلىپ كەتكەن، ئۇچى ئۇچلۇق ھەم قاتتىق بولۇپ، ئۆتكۈر قورالغا ئوخشاپ قالغان، لېكىن ئادەم ئۇنى شۇنداقلا ئۇرۇپ قويسا، ئۇ خۇددى ئەينەكتەك ئېلىپ كېتىدىكەن. ئۆيلەرنىڭ دائىرىسى تەڭ تەرەپلىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، چوڭراق ياكى بىرنەچچە قىسمغا بۆلۈنگەن تىك تۆتبۇلۇڭ ئىچىگە ئېلىنغان. شەھەرنىڭ ئەينى چاغدىكى دائىرىسىگە كەلـ سەك، كوچا، مەيدان ۋە بازارلار كۆرۈنۈشىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، دائىرىسى 3 ~ 4 كىلومېتىر كېلىدىغان جاينى ئىگىلىگەن نەچچە يۈز رەت ئۆي ئېگىز قوم بارخانلىرى ئاستىغا كۆمۈلۈپ قالغان.

مەن بىرنەچچە پارچە قالدۇق سېپىلنى كولاپ بىر دانە «قەغەز پارچىسى» نى تاپتىم، ئۇنىڭغا يېزىلغان خەت ئوچۇق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئوقۇپ چۈشىنەلمىدىم، قەدىمىي شەھەرنىڭ ئىچى ـ تېشىدا چېچىلىپ ياتقان گەجدىن ياسالغان كىچىك ھەيكەللەر ناھايىتى كۆپ ئىكەن، ھەيكەلـ لەرنىڭ دۈمبە تەرىپىنىڭ توزلۇكىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تامغا بېزەك ئورنىدا چاپلانغانلىقىدا گەپ يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئولتۇرغان ياكى ئۆرە تۇرغان بۇددالار بولۇپ، نېلۇپەر ياكى نۇر ھالقىسى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنغان.

بۇلاردىن باشقا، بىز يەنە تۆۋەندىكى يادىكارلىقلارنى تاپتۇق: ھەممە بېرى سىزىقچىلار بىلەن زىننەتلەنگەن بىر كالتەك (مەن ئۇنىڭ شەكلىنى سىزىۋالدىم)؛ بىر پىلە قۇرتى قورچىقى؛ بىر ئوق (يېپ ئېگىرىدىغان چاقما ئىشلىتىلگەن بولسا كېرەك)؛ بىر دۆۋە ساپال كۈپ پارچىسى ۋە تۇنقا (ساپمۇساق بىر كۈپ)؛ بىرتال بۇرمىسمان ياغاچ؛ چېكىلگەن تاشتىن ياسالغان بىر تۇگمەن تېشى، دىئامېترى تەخمىنەن 2 ئىنگلىز دېيۇيمى كېلىدۇ. بۇنىڭدىن ئەينى چاغدا بۇ يەردىن ئېقىپ ئۆتىدىغان سۇ بولۇپ، مۇشۇ سۇ بىلەن تۇگمەن چۆرۈلگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

بىز قوم بارخانلىرى ئارىسىدا يەنە ئەينى چاغدىكى گۈللەرنىڭ ئىزنالـ رىنى، قاتار ـ قاتار سوزۇلغان توغراق ياغاچلىرىنى، دەرەخ قالدۇقلىرى بار يوللارنى، باغدىكى ئۆرۈك دەرىخى ۋە نەشپۈت دەرەخلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنى

سۇبن هېدىن سىزغان تەكلىماكان قەدىمكى
شەھىرى — دەندەنئۆيلۇك

ئۇچراتتۇق.

بۇ قەدىمىي شەھەر بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە قۇم ئاستىدا قالغان. دەسلەپتە بۇ يەردە كىشىلەر ئولتۇراقلاشقاندا، بۇ شەھەر كېرىيە دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا جايلاشقان، قەدىمىي شەھەر خارابىلىككە ئايلانغاندىن كېيىن، كېرىيە دەرياسى شەرقتە يۆنكەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ھازىر كېرىيە دەرياسى بويىنى قويۇق ئۆسكەن توغراقلىق قاپلاپ تۇرىدۇ. ئەينى چاغدا — قەدىمىي شەھەردە تېخى ئادەم ئولتۇرۇۋاتقان ئۇزۇن تارىخىي دەۋرلەردە — بۇ جايدىمۇ شۇنداق قويۇق دەرەخلەر ئۆسۈپ تۇرغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇ چاغلاردا دەريا سۈيى ئۆي ۋە ئىبادەتخانىلارنىڭ يېنىدىن شارقىراپ ئېقىپ تۇرغان، سۇ مىقدارى چوقۇم ناھايىتى كۆپ بولغان، ھەتتا ئۇنىڭدىن پايدىلىنىلىپ تۇگمەن چۆرۈلگەن. پىلە بېقىش، باغۋەنچىلىك ۋە توقۇمچىلىق ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان. ئۇ چاغلاردا بىر مىللەت بۇ يەردە ياشاپ، مول مەزمۇنغا ئىگە سەنئەت بۇيۇملىرى بىلەن ئۆي ۋە ئىبادەتخانىلارنى بېزەشنى بىلگەن.

تا بۇگۈنگىچە ياۋروپالىق ئالىملاردىن بىرەرسىمۇ بۇگۈنكى بۇ قۇملۇقتا مۇشۇنداق بىر قەدىمىي شەھەرنىڭ بارلىقى توغرىسىدا، ھېچبولمىغاندا يۈزەكى بولسىمۇ بىرەر ھۆكۈم چىقىرىپ باقمىنى يوق. قۇملۇقنىڭ ئەڭ غەربىدە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئىچكىرىسىدە چوڭ بىر شەھەر خارابىلىكى ۋە بىر خىل گۈللەنگەن مەدەنىيەتنىڭ قالدۇق ئىزناسى بارلىقىنى كىممۇ قىياس قىلالىسۇن؟ بۇ سىرلىق قەدىمىي شەھەردە زادى قايسى تارىخىي مەزگىلدىكى كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان؟ بۇ يەردە قايسى مىللەت تۇرغان؟ ئۇلار قانداق تىل ئىشلەتكەن؟ زادى قەيەردىن كەلگەن؟ كېيىن كېرىيە دەريانىڭ شەرقىگە سۈرۈلۈپ، بۇ يەردە ئادەم تۇرۇشقا بولمايدىغان بولۇپ قالغاندا، ئۇلار قەيەرگە كەتكەن؟

قەدىمىي شەھەردىكى تەرەققىي قىلغان بۇ سەنئەت يۇقىرىدا بىز تىلغا ئالغان تام رەسىملىرىدە ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلار — ھەرگىز ھازىر تارىمدا ئولتۇراقلاشقان يەرلىك مىللەتلەر ئىجاد قىلغان ئەمەس. بۇ شەھەرنىڭ ئەسلىدىكى ئاھالىسى، شۇبھىسىزكى بۇددا مۇرىتلىرىدۇر. بۇ تام رەسىملىرىنىڭ ئىجاد قىلىنغان ۋاقتى مىلادىيە 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى شەرققە تارقىلىشتىن ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. مەن ھېسابلاپ چىققان قۇم بارخانلىرىنىڭ يۆتكىلىش سۈرئىتى بويىچە بولغاندا، قۇم جەنۇبقا سۈرۈلۈپ ھازىرقى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە كەلگۈچە ئاز دېگەندە 1500 يىل ۋاقىت كېتىدىكەن. بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ ئەسلىدىكى ئاھالىسى چوقۇم ھىندى ـ ياۋروپا ئىرقىدىكىلەر بولۇشى، دەسلەپتە ئۇلار ھىندىستاندىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ شەھەرنىڭ گۈللىنىشىمۇ يوتقان دۆلىتى بىلەن بىر تارىخىي مەزگىلگە توغرا كەلسە كېرەك.

قەدىمىي شەھەرنى تەكشۈرۈپ بولۇپ، ئەتىسى ھېلىقى ئىككى يول باشلىغۇچىنى قايتۇرۇۋېتىپ، يەنە ئالدىمىزغا قاراپ ماڭدۇق. يولدا ئېگىزلىكى تەخمىنەن 25 مېتىر كېلىدىغان سەككىز قۇم بارخىنىدىن ئۆتتۇق، كەچتە يەرنى 1.87 مېتىر كولىۋىدۇق، سۇ چىقتى. دەرۋەقە، بۇ يەر كېرىيە دەرياسىغا ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى.

ئەتىسىمۇ ئوخشاشلا ناھايىتى تەستە ماڭدۇق. ئۇنىڭ ئۇستىگە شەرق

تەرەپتە ئېگىزلىكى 40 مېتىر كېلىدىغان بىر قۇم بارخىنى چوقچىيىپ تۇراتتى، بۇنى كۆرۈپ ناھايىتى بىئاراملىق ھېس قىلدۇق. تۆگىلەر ناھايىتى ئاستا، سۆرىگەندەك ماڭاتتى، ئېشەكلەر خېلىلا كەينىدە قالغانىدى.

بىز ئاخىر ئېگىزلىكى 40 مېتىر كېلىدىغان بۇ زور قۇم بارخىنىنىڭ بېشىغا كەلدۇق. بىراق، ئۇنىڭ چوققىسىغا چىقىپ ئاجايىپ بىر مەنزىرىنى كۆردۇق، بۇ يەردە تۈرۈپ ئالدى تەرەپكە قارىساق، قۇم بارخىنى ئەتىۋارى كۆرۈنمىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي بىر تۈلكىنىڭ ئىزىنى ئۇچراتتۇق، يەنە بىر ياۋا ئۆردەك قۇملۇقتا ئۆلۈپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يۇلغۇن ۋە باشقا قۇملۇق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى بارغانسېرى كۆپەيىشكە باشلىدى. ئارقىدىنلا بىز يەنە ئادەم ۋە ئاتلارنىڭ ئىزىنى ئۇچراتتۇق، ئۇزۇن ئۆتمەي تۆپتۈز چۆللۈككە يېتىپ كەلدۇق. بىر توغرا قىلىقتا ئادەم يوق بىر كىچىك كەپە بار ئىكەن.

بىز بىر كۈنلۈك سەپەرنى تۈگىتىپ، مۇز تۈتۈپ كەتكەن كېرىيە دەريا سىنىڭ بويىدا قوندۇق.

28. ھېچكىم بىلمەيدىغان پادىچىنى ئىزدەش

شۇنداق قىلىپ، بىز بۇ قوملۇقتىن ساق ـ سالامەت ئۆتتۇق. سەككىز كۈندىن بۇيان، سارغۇچ قوملۇقنىلا كۆرگەنىدۇق، مانا ئەمدى دەريا بويىدىكى قويۇق ئۆسكەن يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى كۆردۇق. ئاخىرقى بىر قوينى سويۇپ، قونالغۇدا توغراق شاخلىرىدىن گۈلخان ياقتۇق.

ئۇزۇپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، بىز ئىگىلىگەن بۇ كىچىك كەپىدە تېخى تۇنۇگۈنلا ئادەم تۇرغانىدەك قىلاتتى، لېكىن بىز يېتىپ كەلگەنىدە ھېچبىر ئادەم كۆرۈنمىدى.

بىز ئەتىسى كېرىيە دەريانىڭ سول قىرغىقىنى بويلاپ شىمالغا ماڭدۇق. بۇ چاغدا بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىنى پىششىق بىلىدىغان بىر يول باشلىغۇچى تاپقۇم كەلدى، چۈنكى كېرىيە — خوتەن شەھىرىدىن شىمالغا سوزۇلغان بۇ دەريا ۋادىسىغا ياۋروپالىقلار ئايلاغ بېسىپ باقمىغانىدى، شۇڭا مەن ئېلىۋالغان خەرىتىدە كېرىيە دەريانىڭ يۆنىلىشىگە دائىر بىر تال ئۇزۇك سىزغىلا بار ئىدى.

... ئۇ قويۇق توغراقلىق ئىچىگە كىرىپ كېتىدىغان بىر چىغىر يول بار ئىكەن. لېكىن، ئۇ ئۇزۇنغا بارمايلا قويۇق ئورمان ۋە چاتقاللار ئارىسىدا يوقاپ كېتىدىكەن. بىز بۇ يولدا سان ـ ساناقسىز ئىزلارنى، يەنى ياۋا توڭگۇزنىڭ، توشقانىنىڭ، تۈلكىنىڭ، بۇغىنىڭ ۋە كۆندۈرۈلگەن قويلارنىڭ ئىزىنى ئۇچراتتۇق، تېخى تۇرۇپ ـ تۇرۇپ بىر يالاڭ ئايلاغ ئادەمنىڭ ئىزىمۇ ئۇچرايتتى. ئادەم ۋە قويلارنىڭ ئىزى جەنۇب تەرەپكە كەتكەنىدى، بۇنىڭ-دىن بۇ ئەتراپتىكى پادىچىلارنىڭ پەسىل مۇناسىۋىتى بىلەن كېرىيە شەھىرىگە يېقىن جايغا كۆچكەن جەريانىنى كۆرۈۋېلىشقا بولاتتى.

بىز شۇ كۈنى كەچتە بىر ئىپتىدائىي توغراقلار ئوراپ تۇرغان قومۇشلۇقتىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، قويلارنىڭ مەرەشكەن ئاۋازىنى تۇيۇقسىز ئاڭلاپ

قالدۇق. دەرھال بېرىپ قارىساق، بىر پادا قوي ئادەم بويى ئېگىزلىكتىكى قومۇشلار ئارىسىدا ئوتلاۋېتىپتۇ. بۇ يەردە چوقۇم ئادەم بار ئوخشايدۇ! لېكىن، بىز ھەرقانچە توۋلىساقمۇ، ئۇشقىرتساقمۇ بىرەر پادىچى كۆرۈنمىدى. شۇنىڭ بىلەن، تۆتىمىز ئورمانلىقنىڭ ھەممە يېرىنى ئىزدىدۇق، ئاخىر ئەخمەت مەرگەن بىر جۇپ ئەر ـ خوتۇن پادىچىنى باشلاپ كەلدى.

قەيەردىن كەلگەنلىكى نامەلۇم بۇ ناتونۇش ئادەملەرنى كۆرگەن بۇ ئەر ـ خوتۇنلار قورقۇنچىدىن قويۇق ئورمانلىققا قېچىپ كەتمەكچى بولدى، لېكىن بىرئازدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆڭلى ئارامغا چۈشتى ۋە بىزنى يېقىن جايدىكى قومۇش كەپسىگە باشلاپ بېرىپ مېھمان قىلدى. بىز ئۇ يەردە بىر كېچىنى ئۆتكۈزدۇق.

— ئىسمىڭىز نېمە؟ — دەپ سورىدىم خوجايىندىن.

— ئىسمىم ھەسەن ـ ھۈسەن.

ئۇنىڭ جاۋابى مېنى ھەيران قالدۇردى. مەن سوراپ يۈرۈپ بۇنىڭ تەكتىنى ئېنىقلىدىم. ئەسلىدە ساھىبخانىمىزنىڭ ئىسمى ھۈسەن، ئۇنىڭ قېرىندىشىنىڭ ئىسمى ھەسەن ئىكەن، ئۇلار قوشكېزەك بولغاچقا، ھەربىرىنىڭ ئىككى ئىسمى بار ئىكەن.

بۇ ساھىبخان بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىنى ئانچە پىششىق بىلمەيدىكەن، مەن سوراپ يۈرۈپ تۆۋەندىكىدەك نەتىجىگە ئېرىشتىم: كېرىيە دەريالىسى شىمالدا يىراق جايلارغا ئېقىپ باردىكەن، دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا پادىچىلارنىڭ كەپسى ۋە قوي پادىلىرى بار ئىكەن. ئۇلار كېرىيە شەھىرىدىكى باي① نىڭ قويلىرىنى بېقىپ بېرىدىكەن، ھەممە قويلار باينىڭ ئىكەن. ھەربىر پادىدا 200 ～ 300 غىچە قوي بار ئىكەن. دەريا قىرغىقىدىكى بۇ توغراقلىقتا ھەربىر پادىچىنىڭ ئادەت بويىچە بۆلۈۋالغان مال باقىدىغان جايى بار ئىكەن. بۇ ساھىبخان ھەر 10 ～ 20 كۈندە بۇ ئوتلاقتىن ئۇ ئوتلاققا كۆچۈپ تۇرىدىكەن. قويلارنىڭ ئېگىسى ھەر ئەتىياز ۋە كۈزدە توغراقلىققا كېلىپ قويلارنى قىرقىۋالىدىكەن ھەمدە قالغان قويلارنىڭ سانىنى ئالىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ پادىچىلارغا قوناق

① باي — كېرىيىدىكى چوڭ چارۋىدارنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇنى ۋە باشقا كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئەكېلىپ بېرىدىكەن. ئەمما، ھۆسەن ئىككى يىلدا بىر قېتىم شەھەرگە كىرىدىكەن.

بۇ يەردە ھۆسەنگە ئوخشاش پادىچىدىن تەخمىنەن 150 ى بار ئىكەن، ئۇلارنىڭ تاشقى دۇنيا بىلەن ئالاقىسى ئۇزۇلگەنىكەن، ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق ھوقۇقلۇق ئورگانلىرىنىڭ پەرمانلىرى كېرىيە دەريا‌سى بويىدىكى پادىچىلار-نىڭ ئارىسىغا يېتىپ بارمايدىكەن، بۇ پادىچىلار خۇددى قۇملۇقتىكى بىردىن كىچىك ئارالدا تۇرۇۋاتقاندەك ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ باينىڭ ئادەمىدىن باشقا ئەڭ يېقىن قوشنىسىنلا كۆرەلەيدىكەن، باشقا ئادەملەرنى كۆرەلمەيدە-كەن. ئۇلار ئېتىدائىي ئورمانلىقنىڭ ئىچكىرىسىدە تۇغۇلغانلىقى، ئېتىدائىي ئورمانلىقتا چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، يېرىم مەدەنىيەتلىك ھالەتكە قايتىپ قالغان بولۇپ، تۇرمۇشى ئىنتايىن ئاددىي ئىكەن. ئۇلار پەقەت مال بېقىشنىلا بىلىدىكەن.

ھۆسەن كېرىيە دەريا‌سىغا مۇناسىۋەتلىك كونكرېت ئىشلارنى ماڭا مۇنداق سۆزلەپ بەردى: بۇ دەريا كېرىيە شەھىرىنىڭ يۇقىرىسىدا تۆت تارماق ئېقىنغا بۆلۈنىدۇ، بۇ ئېقىنلارنىڭ سۇيى بىلەن شۇ ئەتراپتىكى يەرلەر سۇغىرىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن بۇ ئېقىنلار بىر دەريا بولۇپ شەكىللەنمىگەن. شۇڭا، ئىلگىرىكى يولۇچىلارنىڭ بىرەرمۇ ئېقىن بويلاپ تۆۋەنگە ماڭمايى، ئېقىننىڭ يۇنلىشىنى ئېنىقلىماقچى بولغان بولسا كېرەك. كېرىيە شەھىرىدىن ئۆتكەندە ئېقىنلار يەنە بىرلىشىدۇ. ھەر يىلى 6 ـ، 7 ـ ئايلاردا قورۇم (كوئېنلۇن) تېغىدىكى قار ـ مۇزلار ئېرىگەندە دەريا‌غا كەلكۈن كېلىدۇ، لېكىن سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى ھەرگىز ئادەم كېچىپ ئۆتەلمىگۈدەك چوڭقۇر بولمايدۇ. كۈزدە دەريا سۇيى ناھايىتى تېز تۆۋەنلەيدۇ، 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا مۇز تۇتىدۇ، سۇدا لەيلەپ يۈرگەن مۇز پارچىلىرى ئۈستى ـ ئۈستىگە قەۋەتلىنىپ، دەريا يۈزى ئەسلىدىكى سۇ ئاقىدىغان چاغدىكىدىن كەڭ كۆرۈنىدىكەن. ئېقىن مىقدارى ۋە دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقىغا كەلسەك، كېرىيە دەريا‌سى ئۆزىگە قوشنا بولغان خوتەن دەريا‌سىدىن خېلىلا قىسقا ئىكەن.

كېرىيە دەريا‌سىنىڭ ئورنىمۇ خوتەن دەريا‌سىغا ئوخشاش تەدرىجىي شەرققە يۆتكەلگەن. بۇنى مەن ئەتىسى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم.

ئەتسى بىز قۇرۇق دەريا قىنى بىلەن شىمالغا قاراپ يەنە ماڭدۇق. بۇ يەردە سۇ ئاقمىغىلى 15 يىل بولغانىكەن، ھازىرقى دەريا قىنى بۇ يەردىن 3 كىلومېتىر يىراقتا سۇرۇلۇپ كېتىپتۇ، بىز يەنە بىر يېرىم كۈن ماڭغاندىن كېيىن، ئىككى تارماق ئېقىن يەنە قوشۇلۇپ كەتتى.

1 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، بىز پادىچىغا يەنە بىر قېتىم يولۇقتۇق. مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ بىز مۇشۇ ئەتراپىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىغان يەرلىك ئادەمدىن بىرنى تاپتۇق. ئۇ بىزنى قويۇق ئۆسكەن ئىپتىدائىي ئورمانلىققا باشلاپ كىردى.

1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى، بىز كېرىيە دەرياسىنىڭ يېڭى قىنى بىلەن كونا قىنى قوشۇلغان جايغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردە دەريانىڭ كەڭلىكى 100 مېتىر بولۇپ، مۇزنىڭ قېلىنلىقى 36 سانتىمېتىرغا يېتىدىكەن.

بۇ دەريا شەرقىي شىمالغا قايرىلىپ كەتتى. ئەسلىدە مەن بۇ قۇملۇقنى جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ ئۆتۈپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى دەريا ياكى تارىم دەرياسىغا بارماقچى ئىدىم. ناۋادا كېرىيە دەريا پۈتۈنلەي شەرقە بۇرۇلۇپ تارىم دەريا بىلەن پاراللېل ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە قاراپ سوزۇلسا (تەبىئىيكى، ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا لوپنۇر كۆلىگە يېتىپ بارالمايتتى)، مېنىڭ سەپەر پىلانىم يوققا چىقاتتى، شۇڭا مەن كۈندىن ـ كۈنگە خاتىرە جەمسىزلىنىشكە باشلىدىم.

توڭگۇزباش كېرىيە دەريا ۋادىسىدىكى بىر كەنت ئىكەن. بۇ يەردە بىزگە ئۇچرىغان پادىچىلار ئوخشاش بولمىغان ئىككى قوۋمغا مەنسۇپ ئىكەن. ئۇلار خۇددى ياۋايى ئادەملەرگە ئوخشاش ئوچۇقچىلىقتا غىزالىنىدىكەن ۋە يېتىپ ـ قوپىدىكەن. ئۇلارنىڭ باللىرى ئۇستىگە قوي تېرىسىنى ئارتىۋالىدىكەن، ئەرلىرى ئالاھىدە بىر خىل «ئۆتۈك» كىيىدىكەن، يەنى ياۋا تۆگىنىڭ تاپىنىدىكى گۆشنى شىلىۋېتىپ ئۇنى پۇتىغا كىيىۋالىدىكەن.

پادىچىلارنىڭ ئېيتىشچە، مۇشۇ يەردىن غەربىي شىمالغا قاراپ بىر كۈن ماڭسا، قۇم ئاستىدا قالغان يەنە بىر قەدىمىي شەھەر بار ئىكەن، ئۇ يەرگە بارىدىغان يولمۇ بىر قۇرۇق دەريا قىنى بىلەن ماڭىدىكەن. قۇم

ئاستىدا قالغان بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ نامى قارادۆڭ ئىكەن، بۇ قەدىمىي شەھەر دەسلەپتە دەريانىڭ بېقىن جايىغا بىنا قىلىنغانىكەن. شەھەرنىڭ كۆلىمى تەكلىماكان قەدىمىي شەھىرىنىڭ كۆلىمىدىن خېلىلا كىچىك ئىكەن، لېكىن بۇ ئىككى شەھەر بىر دەۋردە بىنا قىلىنغانىكەن، بۇ شەھەرلەردە ئوخشاش بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە شەكىللەر، ئوخشاش تام رەسىملىرى بار ئىكەن، لېكىن ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدە يىمىرىلىپ كېتىپتۇ. خوتەن دەريالىق بويىدىكى پادىچىلار ۋە ئوۋچىلار بۇ خارابىلىكنى ناھايىتى پىششىق بىلىدىكەن. شۇڭا، ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ئوۋچى قاسىمئاخۇن بىر قېتىم بەش كۈن يول مېڭىپ، مۇشۇ يەرگە كېلىپ بايلىق ئىزدىگەنىكەن. ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى، ئۇلار ئەزەلدىن شەرقتە يەنە بىر كۈن مېڭىشنى خىيالىغا مۇ كەلتۈرمىگەنىكەن. ئۇ چاغدا ئۇلار ئۇلۇغ سۇ تېپىپتۇ، ئۆز تىلىدا سۆزلىيەلەيدىغان قېرىنداشلىرىنى ئوچرىتىپتۇ، قوي، نان، شۇنىڭدەك ئۆزىگە كېرەكلىك ھەممە نەرسىلەرنى تېپىپتۇ. ئۇلار كېرىيە دەريالىق بويىدىكى توغراقلىقتا ئادەم تۇرىدىغانلىقىنى زادىلا بىلمەيدىكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە كېرىيە دەريالىق بويىدا تۇرىدىغان پادىچىلارمۇ خوتەن دەريالىق بويىدا قوشنىلىرىنىڭ بارلىقىدىن بىخەۋەر ئىكەن. لېكىن، ئەزەلدىن ئۆزئارا بېرىش ـ كېلىش قىلمايدىغان بۇ ئادەملەر قوۇم ئاستىدا قالغان بۇ قەدىمىي شەھەرنى ئوخشاشلا قارادۆڭ دەپ ئاتايدىكەن.

شۇ تاپتا بارغانسېرى قالايمىقانلىشىپ كېتىۋاتاتتى. تار تارماق ئېقىنلار خالىغانچە دەريا قىنىدىن ئېقىپ چىقىپ بېرىمى قىرغاقتا، بېرىمى سازلىققا ئوخشايدىغان بەلباغلارنى شەكىللەندۈرگەنىكەن. بۇ دەريا توڭگۇزباشتا ئىككە بۆلۈنۈپ كەتتى.

پادىچىلار بىزگە مۇنۇلارنى ئېيتىپ بەردى: يەتتە ـ سەككىز يىللار ئىلگىرى دەريا سۈيى پۈتۈنلەي شەرق تەرەپتىكى ئوڭ دەريادا ئاقاتتى، كېيىن يەنە سول تەرەپتىكى دەريادا ئاقىدىغان بولۇۋالدى، بۇ يىل يەنە ئوڭ تەرەپتىكى دەريادا ئاقىدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن دەريا سۈيىنىڭ مايا تىنىكقا ئوخشاش ئىككى دەريادا نۆۋەت بىلەن ئاقىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەن بۇ خىل ھادىسىنى كېيىن بىر كۆلدە، يەنى لوپنۇر كۆلىدىمۇ

سۆبن هېدىن سىزغان توگگۇزباش ئاھالىسى

ئۇچراتتىم. مېنىڭ بۇ خىل جۇغراپىيىلىك ھادىسىنىڭ سەۋەبى جەھەتـ تىكى ئىزاھاتىم مۇنداق: قۇم تىنىپ دەريانىڭ ياكى كۆلنىڭ تېگى تەدرىجىي ئېگىزلەپ كەتكەچكە، سۇ يەر شارائىتى پەسرەك جايدا ئاققان.

2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، بىز سەيلىكەشمىر دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدۇق، دەريانىڭ بۇ يەردىكى كەڭلىكى 79 مېتىر بولۇپ، يەنە نەچچە مىڭ كىلومېتىر ئاققاندا، ئاندىن ئاخىرقى ئۇچقا يېتىپ بارىدىغاندەك قىلاتتى.

بىراق، بىز ئەتىسى چاتاق دېگەن يەرگە كەلگەندە، بۇ دەريانىڭ شىمالغا بىر يېرىم كۈن ئېقىپلا پايانسىز قۇملۇقتا سىڭىپ كېتىدىغانلىقىنى ئاڭلىدۇق. بىز چاتاقتا بىر كۈن دەم ئالدۇق ۋە توغراقلىقتا يالغۇز تۇرىدىغان بىر بويتاق بوۋاينىڭ ئۆيىدە تۇردۇق. ئۇنىڭ ئىسمى مۇھەممەتباي ئىكەن. مەجەزى غەلىتە ئىكەن، ئۆمرىدە مۇشۇ توغراقلىقنىڭ سىرتىغا چىقىپ باقماپـ تۇ، ئۆزى تۇرۇۋاتقان زېمىننى كىم باشقۇرىدىغانلىقىنمۇ بىلمەيدىكەن. ھېچكىم ئۇنىڭدىن ئالۋان ـ ياساق ئالمايدىكەن، شۇڭا ئۇ ئەزەلدىن جۇڭگو ئەمەلدارى بىلەن ئالاقە قىلمايدىكەن.

چاتاقتا ئويلىمىغان يەردىن ئېرىشكەن ئۇچۇرۇم شۇ بولدىكى، مۇھەممەتباينىڭ ئېيتىشچە، ئۇچ يىل ئىلگىرى بۇ يەردە پات ـ پات بىر يولۇاس پەيدا بولۇپ قالغان، بۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدىغان ئەھۋال ئىكەن. بۇ ئۇچۇر مەن ئۇچۇن ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. چۇنكى، ھېلىقى يولۇاس تارىم دەريا-سىغا يېقىن جايدىكى شايار شەھىرىدىن كەلگەن بولسا، بۇ شايارداىكى توغراق-لىقتا يولۇاسنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى چۇشەندۇرۇپ بېرەتتى. لېكىن، بۇۋاي مېنىڭ قىياسىمنى تازا توغرا تاپمىدى. ئۇ كېسىپ مۇنداق دېدى: شىمال تەرەپتىكى قۇم بارخانلىرى ناھايىتى ئېگىز، يەركەن ياكى تارىم دەريا-سى دەپ ئاتالمىدىغان دەريالار بولسىمۇ، ئۇ يەرگە بىرنەچچە ئايدا ئاران يېتىپ بارغىلى بولمىدۇ. مۇھەممەتباينىڭ قارىشىچە، ئۇ يەر پانىي دۇنيانىڭ ئۇ چېتى ئىكەن. چاتاقتىكى كېرىيە دەريا-سىنىڭ ئەڭ كەڭ يېرى 84 مېتىر كېلىدىكەن، لېكىن بىز بۇ يەردىن شىمالغا قاراپ يەنە مېڭىشىدۇق، كۆپ ئۆتمەي دەريا تارىيىپ 15 مېتىرلا قالدى، يەنە كېلىپ بۇ يەردە ئەگىلىپ ئەگرى ـ بۇگرى بېقىپ قويۇق ئورمانلىققا كىرىپ كەتتى.

2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۇنى، بىز بۇ ئەتراپتىكى ئورمانلىققا ئورۇنلاشقاندا، كېرىيە دەريا-سى سېكونتىغا ئاقىدىغان سۇ 1 كۇب مېتىرغىمۇ يەتمەيدىغان كىچىك ئېرىققا ئايلىنىپ قالغانىدى.

ئەتىسى بىز دەريا سۇيى تۆشۈك ـ تۆشۈك مۇزلار بىلەن قاپلانغان قۇملۇققا كىرىپ كېتىۋاتقان جايغا يېتىپ كەلدۇق. مۇشۇ يەردىن باشلاپ يەنىلا سارغۇچ قۇم ئارىسىغا كىرىپ كەتتۇق. شۇنىڭ بىلەن، بىز يەنە قۇملۇق بىلەن ئېلىشىشقا باشلىدۇق.

29. ياۋا تۆگە گۈلىستانى

ئۇزۇندىن بۇيان بىر پارچە ياۋا تۆگە تېرىسىگە ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەنىدىم. مانا ئەمدى بىز ياۋا تۆگىلەر دۇنياسىغا، قۇملۇقىنىڭ مەركىزىدە- كى ئەڭ خىلۋەت ئادەمسىز رايونغا يېتىپ كەلدۇق، مېنىڭ بۇ ئارزۇيۇم ئەمەلگە ئاشىدىغاندەك قىلاتتى. ئەمما، ئوقۇرمەنلەر مېنى رەھىمسىز ئوۋچى ئىكەن دەپ خاتا چۈشىنىپ قالمىسۇن. ئۆمرۈمدە بىرمۇ تۆگە ئۆلتۈرۈپ باققان ئەمەس، كۆزۈم يېراقنى كۆرەلمەيدۇ، ئوۋ ئوۋلىيالمايمەن، ئەمما بۇنداق قىممەت باھالىق ھايۋانلارنى كۆرسەم ئوۋلماي تۇرالمايمەن. ئىس- لامباي بىلەن خوتەن ۋادىسىدىن كەلگەن ئىككى ئوۋچى ئۇستا مەرگەنلەر ئىكەن، ئۇلار بۇ ئەتىۋارلىق ھايۋانلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشكە، پۇرسەت كەلسە ئۇنى ئېتىشقا تولىمۇ تەقەززا ئىكەن، ئىلگىرى ئۇلار ياۋا تۆگىنى كىشىلەرنىڭ ئاغزىدىنلا ئاڭلىغانىكەن.

بىزمۇ تېخى كىشىلەرنىڭ توڭگۇزباش دېگەن يەردە كېرىيە دەريىسى بويىدا ياۋا تۆگە بار دېگەن گەپنى باشقىلارنىڭ ئاغزىدىن تۇنجى قېتىم ئاڭلىغانىدۇق. پادىچىلار ياۋا تۆگىنى ئۇچراتمىغان بولسىمۇ، لېكىن قۇملۇق- تىكى بىر خىل ئىزنىڭ مۇشۇ خىل ھايۋاننىڭ ئىزى ئىكەنلىكىدە شەك يوق ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، بىز ھەر كۈنى ياۋا تۆگىنى خىيال قىلىپ ماڭدۇق.

تارىم ياۋا تۆگىسىنىڭ كېلىش مەنبەسىگە كەلسەك، زوئولوگلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى قارىشى بىردەك ئەمەس.

«بۇ قەدىمكى دەۋرلەردىكى شەھەر ئاھاللىرى ئۆيلىرىدە باققان تۆگە- لەرنىڭ نەسلى بولسا كېرەك» دېدى ئوۋچى ئەخمەت مەرگەن ناھايىتى ئىشەنچلىك ھالدا. مەن ئۇنىڭ گېپىگە ئىشەندىم.

يوتقان قەدىمىي شەھىرىدىن تېپىلغان ساپال بۇيۇملارغا ئويۇلغان

نەقشلەردىن قارىغاندا، 2000 يىللار ئىلگىرىلا تۆگە ئۆي ھايۋىنىغا ئايلاندۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قۇملۇققا جايلاشقان قەدىمىي شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ جۇغلىنىشىدا ۋە ھىندىستانلار بىلەن ماددىي ئالاقە قىلىشتا كارۋانلارغا تايىنىشتىن باشقا چارىسى يوق ئىدى. قۇملۇق كېڭىيىپ، قۇم ئوت ـ چۆپلەرنى بېسىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۆيدە بېقىلغان نۇرغۇن تۆگىلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىنسانلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇپ ھازىرقىدەك ياۋايىلىشىپ كەتكەن. زوئولوگىيىگە دائىر دەستۇرلاردا ئېيتىلىشىچە، ياۋا تۆگىلەرنىڭ لوككىسى بولمايدىكەن، بۇ گەپ ئانچە توغرا ئەمەستەك قىلىدۇ. چۈنكى، ھەمراھلىرىم ئانقان ئۇچ ياۋا تۆگىنىڭ لوككىسىنىڭ ئاستىدا ماي ناھايىتى كۆپ ئىكەن، ئەمما ئۇ كۆندۈرۈلگەن تۆگىلەرنىڭكىدەك ئانچە قاتتىق ئەمەس ئىكەن. كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى پادىچىلار ياۋا تۆگىلەرنىڭ بەش ـ ئالتىسى بىر بولۇپ مېڭىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرىدىكەن. ئۇلارمۇ بۇ خىل ياۋا تۆگە بىلەن كۆندۈرۈلگەن تۆگىنىڭ ھېچقانداق پەرقى يوقلۇقىنى، چوڭ ـ كىچىكلىكى، ھەرىكىتى ۋە ئادىتى، شۇنىڭدەك قۇمدىكى ئىزىنىڭمۇ ئوخشاش ئىكەنلىكىنى كېيىن ئېيتىشتى.

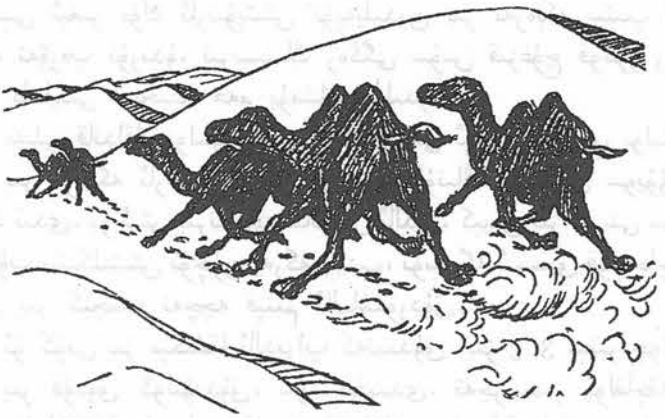
ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ياۋا تۆگە بەك قورقۇنچاق ئىكەن، ئۇنى قوغلاپ قويسا، ئىككى ـ ئۈچ كۈن توختىماي قاچىدىكەن، ئۇ ئوتتىن ۋە تاماكا ئىسىدىن ياكى كۆيگەن ياغاچنىڭ پۇرىقىدىن بەك قورقىدىكەن. ئۇلار كۆندۈرۈلگەن تۆگىلەردىن خۇددى ۋابادىن قورقاندەك ئۆزىنى قاچۇرۇپ يۈرىدىكەن. كۆندۈرۈلگەن تۆگىلەرگە توقۇم توقۇلمىغان بولسىمۇ، يەنىلا قېچىپ يۈرىدىكەن. چۈنكى، ياۋا تۆگىلەر كۆندۈرۈلگەن تۆگىلەرنىڭ بۇرنىدىكى تۆشۈكنى، چۈلۈۋۈرنى ۋە چۈلۈكنى دەرھال پەرق ئېتىۋالىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كۆندۈرۈلگەن تۆگىلەرنىڭ ئۈستىگە ئارتىلغان نەرسىلەرنىڭ ئۇن، گۆش، قوي يۇڭى ياكى باشقا نەرسىلەر ئىكەنلىكىنى پۇراپلا بىلىۋالىدىكەن. بۇ نۇقتا ياۋا تۆگىلەرنىڭمۇ دەسلەپتە ئادەملەر تەرىپىدىن كۆندۈرۈلگەنلىكىنى، شۇ چاغدىكى بىر خىل تەبىئىي تۈيغۇدىكى ۋەھىمىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىقىنى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنى قوللۇق ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويغان نەرسىلەرنى ئېسىگە ئېلىپ شۇنداق قورقىدىغانلىقىنى

لىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

چاتاق دېگەن يەردىكى ئورمانلىقتا تۇرىدىغان مۇھەممەتباي، يەنى بىز دەريا بويلاپ كېتىۋېتىپ ئۇچراتقان ئەڭ ئاخىرقى پادىچى ياۋا تۆگە ۋە ئۇنىڭغا ياندىشىپ يۈرىدىغان ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئادىتى خۇددى ئۆزى باققان قويدەك پىششىق بىلىدىكەن. ئۇ بىر يىل ئىلگىرى تۇغۇلغىنىغا ھەپتە بولغان بىر ياۋا تۆگە بوتىلىقىنى تۇتۇۋالغانىكەن. بۇ كىچىك جانۋار قورقۇشنى بىلمىگەچكە، قويلار بىلەن بىللە يۈرۈپ، ناھايىتى چېقىشىپ كېتىپتۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئادەملەر بىلەن بىللە يۈرىدىغان بوپتۇ. بۇنداق ئاسان كۆنۈشتە چوقۇم ئىرسىيەت گېنى رول ئوينىغان بولسا كېرەك. لېكىن، بۇ ياۋا بوتىلاقنىڭ بەزىبىر ئەسكى خۇيلىرى بار ئىكەن. ئۇ باشتىن ـ ئاخىر جاھىللىق قىلىپ زادىلا ئاتتەك كۆنمەپتۇ. ناۋادا ئادەم ئۇنى تۇتۇپ قويسا قاچىدىكەن، بېشىنى تاتىلاپ قويسا چىرقىراپ ماغزاپ چاچىدىكەن.

پادىچىلار بىزگە يەنە مۇنۇلارنى ئېيتىپ بەردى: ياۋا تۆگىلەر دائىم قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزى پىششىق بىلىدىغان دۆڭلۈك ۋە جىلغىلاردا ئارام ئالىدۇ، ئۇ يەرلەردە ئاندا ـ ساندا توغراق ۋە يۇلغۇنلار ئۆسىدۇ، ئۇلار تۇيۇقسىز زەربىگە ئۇچراپ قېلىشتىن قورقۇپ قويۇق ئورمانلىققا ھەرگىز بارمايدۇ، ھېچبىر توسالغۇسىز چۆللۈكتە ھەرىكەت قىلىشقا ئامراق. مۇشۇنداق بولغاچقا، ئۇلار ئۆزىگە خەتەرنىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىنى ئاسانلا سېزىۋالىدۇ.

پادىچىلارنىڭ بۇ گەپلىرى ئومۇمەن پاكىتلىق گەپلەر ئىدى. 2 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، بىز بىر جايدىن ئۆتتۇق، دەريا قىنى خېلى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇراتتى، توغراقلارمۇ ئاخىرلىشىپ قالغانىدى، يۇلغۇنلار ناھايىتى ئاز ئىدى، قۇم بارخانلىرى ئېگىز قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بىز ئۇ يەردە سان ـ ساناقسىز ياۋا تۆگىلەرنىڭ ئىزىنى ئۇچراتتۇق. چۈشتىن كېيىن يەنە بىر جايدىن ئۆتتۇق، ئۇ يەردىمۇ دەريا قىنىنى خېلى ئېنىق كۆرگىلى بولاتتى. يۇلغۇن بەك قويۇق ئۆسكەنىدى. ئۇۋچى قاسىمئاخۇن تۇيۇقسىز بىزگە «توختاڭلار!» دەپ قول ئىشارىسى قىلدى ۋە ئېگىشىپ مۇشۇكتەك شەپە چىقارماي يۇلغۇننىڭ دالدىسى بىلەن ماڭدى.

ئوۋلىنىشتىن قېچىپ كېتىۋاتقان ياۋا تۆگىلەر

200 قەدەم ئالدىمىزدا بىر توپ ياۋا تۆگىلەر ئوتلاۋاتقانىكەن. قاسىمئاخۇن مىلتىقتىن ئوق ئۇزۇشىگە بۇ ھايۋانلار قورقمىدىن دەسلەپتە لاغىلداپ تىترىشىپ خەتەرلىك يۆنىلىش تەرەپكە قاراپ بىر پەس تۇردى، ئاندىن بىردىنلا شىمال تەرەپكە بۇرۇلۇپ قاچتى، لېكىن ئۇلار ئانچە تېز يۈگۈرمىدى، چۈنكى تېخى ئۇلارنىڭ قورقۇنچىسى بېسىلمىغانىدى، ئۇلار يەنە قانداق ئىشنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنىمۇ بىلمەيتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر تۆگىگە ئوق تەگكەچكە، ئۇ ئاقسىغان پېتى ئاستا كېتىپ باراتتى، ئۇزۇن ئۆتمەي بىز ئۇنىڭغا يېتىشىۋالدۇق ۋە ئۇنى بوغۇزلىۋەتتۇق.

ئۇ نار بولۇپ، 12 ياشلارغا كىرگەنىكەن، چوڭ ـ كىچىكلىكى كۆندۈرۈلگەن تۆگىدەك ئىكەن. بىرنەچچە يېرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا يۈگى قىسقا، بىزنىڭ تۆگىمىز بىلەن سېلىشتۇرغاندا يۈگى يوق دېيەرلىك ئىكەن. تۆيىقى ئۇزۇنراق بولۇپ، تىرناقلا ئوخشاش قايرىلىپ كېتىپتۇ، شۇڭا ئىزى كۆندۈرۈلگەن تۆگىلەرنىڭكىدىن چوڭقۇرراق چىقىدىكەن. ئۇستى كالپۇكى قىسقىراق، كەمتۈك بېرى دۆڭرەك ئىكەن، ئاستى كالپۇكى تۆۋەنگە ساڭگىلاپ تۇرمايدىكەن، كۆزىدىن بىرئاز ياۋايىلىق چىقىپ تۇرىدىكەن. لوككىسى كىچىكرەك بولۇپ، تىك كونۇسسىمان ئىكەن. كۆندۈرۈلگەن تۆگىنىڭ

لوككسى ئېغىر يۈك ئارتىۋېتىش تۈپەيلىدىن بىر تەرەپكە يېتىپ قالدۇ ھەمدە تەۋرەپ تۇرىدۇ. تېرىسىنىڭ رەڭگى سۇس قىزغۇچ قوڭۇر رەڭدە، يۈڭى ناھايىتى ئىنچىكە ھەم يۇمشاق بولىدۇ.

مەيلى قانداقلا بولسۇن، ئۇنىڭ تېرىسىنى ئېلىپ كەتمەي بولمايتتى، ئۇنى بىر تۆگىگە ئارتىشقا توغرا كەلسىمۇ، ئۇنىڭ تېرىسىنى سويۇۋېلىش كېرەك ئىدى. بۇ ئىش بىرنەچچە سائەتنى ئالدى. كېيىن بىز تېرىنى سۈيىنى قاچۇرۇپ يېنىكلىتىش ئۈچۈن يەرگە يېيىپ، ئۈستىگە ئىسسىق قۇم چاچتۇق، قۇمنى بىر كېچىدە نەچچە قېتىم ئالماشتۇردۇق.

ئۇ كۈنى بىز مېڭىشقا ئالدىراپ كەتمىدۇق. بىز 3.2 مېتىر چوڭقۇر-لۇقتا بىر قۇدۇق كولىۋىدۇق، سۇ چىقمىدى. تەجرىبىمىز بولغاچقا، سۇ ئالماي قۇملۇقتا ئېچكىرىلەپ كىرىشنىڭ ئۆلۈم يولى ئىكەنلىكىنى بىلەتتۇق، شۇڭا زۆرۈر تېپىلغاندا ئارقىمىزغا قايتىش ئۈچۈن، بۇ يەردە بىر كۈن توختىماقچى بولدۇق.

2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، بىز يەنىلا قۇدۇق كولايدىغان ئىشەنچلىك بىرەر جاينى تاپالمىدۇق. شۇنىڭ بىلەن، قاسىمئاخۇن غەيرەتكە كېلىپ تۈنۈگۈن كولىغان قۇدۇقنى يەنە كولاشقا باشلىدى. ئاخىر 4.16 مېتىر چوڭقۇرلۇققا يەتكەندە قۇدۇقتىن سۇ چىقتى ـ دە، تۆگە ۋە ئېشەكلەر قانغۇچە سۇ ئىچتى. كېيىن بىز تۆت تۈلۈمغا لىق سۇ قاچلاپ، ئەتىسى شۇ سۇلارنى ئېلىپ شىمالغا قاراپ يەنە ماڭدۇق.

بىز قۇرۇق دەريا قىنىدىن قوزغالغاندىن كېيىن، يەنە بىر توپ ياۋا تۆگىنى ئۇچراتتۇق. ئىسلامباي تۆگىلەرگە كۆرۈنمەي ئېڭىشىپ مېڭىپ ئۇلارغا 50 قەدەم كېلىدىغان جايغا باردى. لېكىن، تۆگىلەر خەتەرلىك ئەھۋالنىڭ بارلىقىنى بايقاپ قالدى. ياتقان نار ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇچ چىشى تۆگە ۋە ئىككى بوتىلاقنى باشلاپ شەرقىي شىمال تەرەپكە قاچتى. ئۇلار بىز مېڭىۋاتقان يولدىن ئۆتۈۋاتقاندا ملتىق ئاۋازى ئاڭلانىدى، نار ئىككى ـ ئۈچ قەدەم يۈگۈرۈپلا يېقىلدى. بىز ئۇنىڭ يېنىغا بارغاندا ئۇ جان ئۈزگەنىكەن. بۇ چىرايلىق بىر ياۋا تۆگە بولسىمۇ، لېكىن بىز ئۇنىڭ تېرىسىنى سويۇۋالمىدۇق، پەقەت مېنىڭ تۆگىچىم تازا يوغانغان لوككا

ئىچىدىكى ماينى كېسىۋالدى، كېيىن ئۇ بۇ ماينى گۈرۈچتىن پۈدىك ياساشتا ئىشلىتىۋىدى، ئۇ شۇنداق تەملىك بولۇپ كەتتى.

بىز يولمىزنى داۋاملاشتۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە بىر توپ ياۋا تۆگىنى ئۇچراتتۇق. مەن ئۇلارنى توسۇپ بولغۇچە ئىسلامباي بىر چىشى تۆگىنى ئېتىپ بولدى، تۆگە شۇئان يەرگە يىقىلدى. ئۇ ئادەتتىكى تۆگىدەك قىلاتتى، يەنى تىزى ۋە كۆكرەك قىسمى بىلەن يەرنى تىرەپ، بېشىنى سول تەرەپكە تاشلاپ، ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ياتاتتى، كالپۇكى قۇمغا پېتىپ كەتكەنىدى، ئۇ ئاغرىق ئازابىدىن چىرقىراپ تۇراتتى. ئۇ كارنىيىغا پىچاق ئۇرۇلغاندىلا جان ئۈزدى. مەن بۇنداق مەقسەتسىز ئۆلتۈرۈشتىن تولىمۇ ئۈيات ھېس قىلدىم، شۇنىڭ بىلەن بۇنىڭدىن كېيىن ياۋا تۆگىنى ئۆلتۈرۈشنى توسۇش قارارىغا كەلدىم.

كۆندۈرۈلگەن ئۇچ تۆگىمىزنىڭ ئۇلار بىلەن بىر تۇردىكى ياۋا تۆگىلەرگە تۇتقان پوزىتسىيىسى ناھايىتى قىزىقارلىق بولدى. ئۇلار بۇ ياۋا تۆگىلەرنى بىزدىن بالدۇرراق كۆرۈپ ئىچى ئاغرىپ چىرقىرىشىپ، قۇيرۇقلىرىنى دىڭگايتىشىپ، ئاغزىدىن كاللەك ـ كاللەك كۆپۈك چېچىشقانىدى، ئۇلار ھېلىقى چىشى تۆگىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ رەسمىي غالجىرلاشتى، شۇڭا ئۇلارنى باغلىۋەتكەندىلا، ئاندىن خاتىرجەم بولغىلى بولاتتى.

كېيىنكى بىرنەچچە كۈندە بىز يەنە توپ ـ توپ بولۇپ يۈرگەن، ھەتتا يالغۇز يۈرگەن ياۋا تۆگىلەرنى كۆپلەپ ئۇچراتتۇق، لېكىن ئەمدى مەن بىلىم ئىستىكى جەھەتتە قانائەت ھاسىل قىلغانىدىم، بۇ خىل ھايۋانلارنىمۇ كۆرۈپ ئادەتلىنىپ قالدىم، شۇڭا ئەمدى ئۇلارغا ئانچە دىققەت قىلمايدىغان بولدۇم.

30. قۇملۇقتىن يەنە بىر قېتىم ئۆتۈش

كۆز ئالدىمىزدىكى قۇم بارخانلىرى يەنە ئېگىزلەشكە باشلىدى. توغراق ۋە يۇلغۇنلار ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ تۇردى، لېكىن قۇرۇپ قاقشال بولۇپ كەتكەن دەرەخلەر ئۇچراپ تۇردى. يولدا تۇرۇپ ـ تۇرۇپ ئېگىز قۇم بارخانلىرى ئۇچرايتتى، بىز ئۇلاردىن ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئۆزىمىزنى قاچۇرۇپ ئۆتتۇق. ھەربىر تۈپ توغراقنىڭ تۈۋىدە نۇرغۇن ياۋا تۆگە قۇمىلىقى بار ئىدى. تۆگىلەر دەرەخلەرنىڭ بويى يېتىدىغانلىكى يەردىكى بىخلىرىنى ۋە نوتىلىرىنى يەپ بولغانىدى.

مەن ھەر كۈنى ماڭغان يولىمىزنى ۋاقتىدا ھېسابلاپ ماڭدىم. ھەر كۈنى قونالغۇغا يېتىپ بارغاندا تارىم دەرياسىغا قانچىلىك ئارىلىق قالغانلىقىنى تەخمىنىي قىياس قىلاتتىم. بىز كۈن بويىچە ئۇ تەرەپتىكى دەريا بويىدىكى دەرەخلەر كۆرۈنەمدىكىن دەپ تەقەززا بولۇپ شىمال تەرەپتىن كۆزىمىزنى ئۇزمەيتتۇق. تەخمىنەن 70 تۈپ يۇمران توغراق ئۆسكەن، ئۇزۇنسىغا سوزۇلغان سازلىقتا بىر قاپلاننىڭ ئىزىنى بايقىدۇق، بۇ قاپلاننىڭ جەنۇب تەرەپتىن كەلگەنلىكىدە گەپ يوق ئىدى، چۈنكى قاپلان سۇسىز بىر كۈندىن ئارتۇق يول ماڭالمايدۇ. لېكىن، ھازىر قۇم بارخانلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 15 مېتىرغا يەتكەنىدى، يەنە كېلىپ بىزنى پۈتۈنلەي قۇم ئوراپ تۇرۇۋالاتتى، ياۋا تۆگىلەرنىڭ مايقىمۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايتتى. قۇدۇق قېزىش بارغانسېرى قىيىنلاشقانىدى.

بىز 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئەتىگەنده يولغا چىقتۇق ۋە پەقەت بىر تۇلۇملا سۇ ئېلىۋالدۇق، چۈنكى قۇدۇقتىن سۇ ناھايىتى ئاستا چىقتى. بۇ يەردە يول مېڭىش ناھايىتى تەسكە چۈشتى. ئالدىمىزدا 40 مېتىر ئېگىزلىكتىكى بىر قۇم بارخىنى بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن ھالقىپ ئۆتۈشىمىز

كېرەك ئىدى. بىز قۇمنىڭ چوققىسىغا چىقىپ شىمال تەرەپتە ئانچە ئېنىق بولمىغان ئۆپۈق سىزىقىنى كۆردۇق، لېكىن بۇ سىزىق ناھايىتى يىراقتا ئىدى. ئەتراپ گىياھ ئۇنمەيدىغان قۇملۇق ئىدى، بۇلتۇرقى باش يازدا مۇشۇ يەردە بېشىمىزدىن ئۆتكۈزگەن قورقۇنچلۇق كۈنلەر يادىمىزغا كېلىپ بىزنى قورقۇنچ باستى.

لېكىن، بۇ قېتىم ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش قىلىشىم كېرەك ئىدى. چوقۇم ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش قىلىمەن! بىز مۇڭلۇق بىر جايىنى تېپىپ دەم ئالغاچ قۇدۇق كولىدۇق. 1.5 مېتىر كولىغۇدەك، نەم قۇم چىقتى، لېكىن نەتىجە كۆرۈنەرلىك بولمىدى، شۇنىڭ بىلەن كولاشنى توختاتتۇق. ئەمما، زاپاس سۇ بۇگۈن كەچ ۋە ئەتە ئەتىگەنگىلا يېتەتتى.

يېپىنچا ئۆسۈملۈك ناھايىتى شالاڭ بولغاچقا، تۆگىلەرنىڭ قورسىقى ئېچىپ ھالى قالمىغاندى، شۇنىڭ بىلەن بىز تۆگىلەرگە توقۇم ئاستىدىكى قۇرۇق ئوت ـ چۆپنى بېرىشكە مەجبۇر بولدۇق. لېكىن، شۇ كۈنى بىز بىر تۇلكىنىڭ بىز كېتىۋاتقان لىنىيىدىن ئىككى قېتىم توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن ئىزىنى، يەنە بىر قارغىنىڭ شىمال تەرەپكە ئۇچۇپ كېتىۋاتقىنىنى كۆردۇق. ئەخمەت مەرگەن ئىشەنچ بىلەن مۇنداق دېدى: بۇ قارغا ھېلىقى ئۇلتۇرۇۋېتىلگەن ياۋا تۆگىلەرنىڭ ھىدىنى پۇراپ، ھەمراھلىرىنى بۇ كاتتا زىيانپەتتىن بەھرىمەن قىلىش ئۈچۈن ئالدىراش تارىم دەرياسى بويىغا كېتىۋاتىدۇ.

شۇنداق بولسىمۇ، بىز شىمالغا قاراپ يەنە بىر كۈن ماڭماقچى، ئەتە ناۋادا سۇ تاپالماي قالساق، ھېلىقى ئەڭ ئاخىرقى لىق سۇ چىققان قۇدۇق بار يەرگە قايتىپ كەتمەكچى بولدۇق.

2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، بىز ئېگىز قۇم بارخىنىنىڭ ئۈستىدە بىرنەچچە سائەت ماڭغاندىن كېيىن، ئالدى تەرەپتە ئۆسۈملۈك كۆرۈندى. ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ يەردىكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ باشقا بىر خىل قۇملۇق چاتقىلى — سۆكسۆك ئىكەنلىكىنى پەملىدىم، سۆكسۆكلەر يۇلغۇنلارنى پۈتۈنلەي چەتكە قېقىۋەتكەندەك كۆرۈنەتتى. بۇ يەردە ياۋا تۆگىنىڭ ئىزىدىن باشقا يەنە توشقان، تۈلكە ۋە كەسلەنچۇكلەرنىڭ ئىزلىرى-

نى ئۇچراتتۇق. قۇم بارخانلىرى 8 ~ 10 مېتىر ئېگىزلىكتە بولسىمۇ، لېكىن بىز ئاخىر كىچىك بىر قومۇشلۇقنى تاپتۇق ۋە تۆگىلەرنى ھاردۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، بۇ يەردە دەم ئالدۇق.

يولدىكى ھەر قانداق بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ ئارىسىدا مېنىڭ شۇ يەرلىك ھەمراھلىرىم شور دەپ ئاتايدىغان شور توپىدىن تەركىب تاپقان يەر بار ئىكەن، ئۇ يەردە بىر خىل تەم، تۇز تېپىدىكى كرىستاللاشقان ماددىلار بار بېپىشقاق توپا بار ئىكەن. شۇڭا، بىز قازغان قۇدۇقنىڭ سۈيىمۇ ئاچچىق چىقتى، ئۇنى ھايۋانلارمۇ ئىچمەيتتى. بۇلار تارىم دەرياسىنىڭ بۇ يەرگە ئانچە يېراق ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. چۈنكى، بىز ھەر قېتىم دەريا ـ ئېقىنىغا يېقىنلاشقاندا كولىغان قۇدۇقلاردىن چىققان سۇ ئۇمۇمەن ئاچچىق چىقاتتى. بىز ئېھتىمال ئۇچۇن كەچتە بىرنەچچە چىلەككە سۇ ئېلىپ قويدۇق، بۇ سۇ كېچىچە مۇز تۇتسا ئەتىسى ئەتىگەندە مۇزنى ئېرىتسەك، سۇ تەركىبىدىكى تۇزنى ئازايتقىلى بولاتتى، لېكىن قانداق قىلغان بىلەن ئۇنىڭدا چاي قاينىتىپ ئىچكىلى بولمايتتى. شۇڭا ئۇمىدىمىز ئاخىرقى ھېسابتا يوققا چىقتى. ئەتىسى ئەتىگەندە يولغا چىقۇندۇق، قۇم بارخانلىرى تەرتىپ بويىچە 5 مېتىردىن 2 مېتىرغا تۆۋەنلىدى، ئۇلارنىڭ ئارىلىقىمۇ تەدرىجىي يېراقلىشىشقا باشلىدى. ئاخىر بىز تارىم دەرياسى بويىدىكى توغراقلىقنى يېراقتىن غۇۋا كۆردۇق. بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىمىز بىخەتەر ئاياغلاشتى.

بۇ ۋاقىتتا يېقىن ئەتراپتا سۇزۇك سۇ بارلىقىدىنمۇ بېشارەت بولدى؛ بۇ يەردە پورەك ـ پورەك چىم ئۆسكەن بولۇپ، ھەممە يەردە ياۋا توڭگۇزنىڭ ئىزى بار ئىدى. ئىزدىن قارىغاندا يەنە بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ ئىزى (بەلكىم ئوۋچى بولسا كېرەك) مۇ بارەك قىلاتتى، ئۇ تېخى يېقىندىلا بىز ماڭغان لىنىيە بىلەن ماڭغانەك قىلاتتى. بىز يەنە بىر ئادەمنىڭ يالاڭ ئاياغ ماڭغان ئىزىنى ئۇچراتتۇق، ئۇ پادىچى بولسا كېرەك. لېكىن، بىز ماڭغان لىنىيىنىڭ ئەتراپىدا ياۋا تۆگىنىڭ يېڭىلا ماڭغان ئىزىنى ئۇچراتتۇق، بۇ مېنىڭ خىيالىمغىمۇ كەلمىگەنىدى. يەر تەدرىجىي تەكشىلىنىشكە قاراپ

يۇزلەندى، دەرەخلەر بارغانسېرى قويۇقلاشتى، لېكىن بەزى بوش يەرلەر دەرەخلەرنىڭ ئارىسىنى ئۇزۇپ قويياتتى.

لېكىن، ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، قوي ماڭغان چىغىر يوللارنىڭ ھەممىسى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغاندى، كەڭرەك، ھارۋا چاقىنىڭ ئىزى بار يولمۇ شۇنداق ئىدى.

ئادەمنى سەل ـ پەل ئۇمىدسىزلەندۇرىدىغىنى شۇكى، تارىم دەرياسى بىزدىن ئۆزىنى قاچۇرۇۋاتقاندەك قىلاتتى. خېلى كەچ بولۇپ قالغانىدى، بىز ئۇدۇل مېڭىپ ماڭغىلى بولمايدىغان قويۇق بىر توغراقلىققا كېلىپ قالدۇق. شۇنىڭ بىلەن، بۇ يەردىكى بىر كونا قوتانغا ئورۇنلاشتۇق. بۇ يەردىن ھەرقانچە قىلغان بىلەنمۇ سۇ تاپقىلى بولمايتتى.

بىز بىر كېچىنى ئۆتكۈزگەن بولساقمۇ، تەلىيىمىز يەنىلا ئوڭغا تارتمىدى. بىرنەچچە قۇدۇق كولىۋىدۇق، بىرىدىنمۇ سۇ چىقمىدى. بۇ چاغدا ھەممە يەردا ئادەملەرنىڭ ۋە ئاتلارنىڭ سان ـ ساناقسىز ئىزلىرى ئۇچرىدى، ئالدىمىزدىكى يولدا پادىچىلارنىڭ تۇنۇگۈنلا بىرنەچچە كالىنى ھەيدەپ ماڭغانلىقىدا گەپ يوق ئىدى. يول بويىدا ئېتىزلىق ۋە بىر قىسىم دېھقانچىلىق سايمانلىرى تۇراتتى، بۇلارمۇ يېقىن ئەتراپتا ئادەم بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەتتى، لېكىن بىز نە بىرەر ئادەم، نە ئادەمگە مۇناسىۋەتلىك بىرەر جانلىق تاپالمىدۇق. بىزنىڭ ئۇنىمىز ئورمانلىقىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ھېچقانداق بىر جاۋابقا ئېرىشەلمىدۇق.

ئاخىر ئالدىمىزدا كېتىۋاتقان ئىسلامباينىڭ «سۇ!»، «سۇ بار ئىكەن!» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلىدۇق.

ئۇزۇن ئۆتمەي بىز ھەم چوڭقۇر، ھەم چوڭ بىر كۆلنىڭ بويىغا يېتىپ كەلدۇق، سۇ يۇزىنى بىر قەۋەت قېلىن مۇز قاپلىغانىدى. كۆچىلىك ھاپىلا ـ شاپىلا پالتا ۋە گۈرجەكلەر بىلەن مۇز ئۈستىدىن بىر كاچكۈل ئاچتى. بىز شۇئان توققۇز تەزىم قىلىپ كاچكۈلنىڭ ئەتراپىدا دۇم يېتىپ سۇ ئىچتۇق.

دەل شۇ چاغدا، يىراقتىن ئىتنىڭ قاۋىغان ئاۋازىنى ئاڭلىدۇق.

ئەخمەت مەرگەن بىلەن قاسىمئاخۇن دەرھال ئىت قاۋغان تەرەپكە كەتتى. بىر ھازادىن كېيىن ئۇلار ئۇچ ئادەمنى باشلاپ كەلدى. ئاخىر ئۆزىمىزنىڭ قەيەردە تۇرۇۋاتقانلىقىمىزنى دەپ بېرىدىغان ئادەم تاپتۇق. بۇ جايىنىڭ ئىسمى قاراداش (قاراكۆل) ئىكەن، بىز تۇنۇگۈن ئۇچراتقان چىمەنلىق ۋە ياۋا توڭگۇزلارنىڭ ئىزى بار جاي قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنى بولۇپ، ئاچچىق دەريا دەپ ئاتىلىدىكەن.

ئەتىسى بۇ ئۇچ ئادەم بىزنى شەرقىي شىمال تەرەپكە باشلاپ ماڭدى، بىز ئاخىر يەركەن دەرياسى — تارىم دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردىكى تارىم دەرياسىنىڭ كەڭلىكى 150 مېتىر كېلىدىكەن، دەريا ناھايىتى قېلىن مۇز تۇتقان بولسىمۇ، لېكىن دەريادىن ئۆتكەندە مۇز تۆگىنى كۆتۈرەلمەي تۇيۇقسىز ئولتۇرۇشۇپ قاراسلاپ كەتتى. بىز دەريادىن ئۆتۈپ دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان چىمەن كەنتىگە يېتىپ كېلىپ، دېھقانلارنىڭ ئۆيىنى ئارىيەت ئېلىپ تۇردۇق.

ئەخمەت مەرگەن بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى قاسىمئاخۇن چىمەن كەنتىدە بىز بىلەن خوشلىشىپ ئۆيىگە قايتىپ كەتتى. مېنىڭ ھەققەتەن ئۇلاردىن ئايرىلغۇم كەلمىدى، لېكىن ئۇلار ئەتىياز كېلىپ قالدى، يۇرتتىكى تۇغقانلار بىزنىڭ قايتىپ بېرىپ دېھقانچىلىق قىلىشىمىزنى كۈتۈۋاتىدۇ دەپ تۇرۇۋالىدى. دېمىسىمۇ ئۆزلىرىگە تونۇشلۇق بولغان قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقتىن كۈندىن ـ كۈنگە يىراقلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى، ئويلىغىنىدا، ئۇلارنىڭ ھەققەتەن بېشى قاتاتتى.

2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، بىز قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كىچىك شەھەر شايارغا يېتىپ كەلدۇق. شۇنىڭ بىلەن، مەن تەكلىماكان قۇملۇقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىمنى ئاخىرلاشتۇردۇم.

بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيىگە جەمئىي 41 كۈن كەتتى، بۇ جەريانداكۈتۈلمىگەن بايقاشلارغا ئېرىشتىم. مەن كېرىيە دەريا ۋادىسىنىڭ تۇنجى خەرىتىسىنى سىزىپ چىقتىم، بۇ دەريانىڭ شىمال تەرىپىدىكى قۇملۇقتا ياشايدىغان ياۋا تۆگىلەرنى تەكشۈرۈپ چىقتىم، كېرىيە دەريا سىنىڭ ئايغىدىر

تىرلىق بۇ چوڭ دائىرىنى ئايلىنىشنى خيالىمغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدىم، 50 كۈنلۈك سەپەر تەييارلىقى بىلەنلا قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىن شىمالغا ئۆتتۇم. لوپنۇر كۆلىنىڭ خەرىتىسىنى ئېلىۋالمىغانىدىم. جۈڭگونىڭ چوڭ پاسپورتىـ نىمۇ خوتەندە قويۇپ قويغانىدىم. يېنىمدا پەقەت بىر كىچىك پاسپورتلا بولۇپ، ئۇنى خوتەن ئايمىقى دائىرىسىدىلا ئىشلىتىشكە بولاتتى، بۇنى ماڭا ئايماقبېگى لیۇ جياۋدې بەرگەنىدى. بۇنىڭدىن باشقا، بىز پەقەت قىشلىق سەپەر لازىمەتلىكلىرىنىلا ئالغانىدۇق، رەسىم قەغىزى، خاتىرە دەپتەر، قەلەم ئۇچى، چاي ۋە تاماكىلارنى ئىشلىتىپ بولغانىدۇق.

دەرۋەقە، ئېسىمدە قېلىشچە، پرژېۋالسكىينىڭ لوپنۇر كۆلى توغرىسىـ دىكى خەرىتىسى خېلى پۇختا سىزىلغانىدى، كونا خەرىتىگە كەلسەك، مەن ئەسلىدە ئۇنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئۆزگەرتىشنى ئويلىغانىدىم. بۇ بەلكىم مېنىڭ جۈڭگو ئەمەلدارلىرى بىلەن ئالاقە قىلىشتىن ئۆزۈمنى قاچۇرۇش ئۈچۈن بولسا كېرەك. يازلىق كېيىم ـ كېچەك ۋە ئاياغ كېيىملەرنى كورلىدىن سېتىۋالساق بولاتتى. مەن شايارىدىن بىرئاز قەغەز سېتىۋالدىم، بۇ قەغەز ناھايىتى ناچار بولسىمۇ، مېنىڭ خېتىم ۋە سىزغان رەسىمىمنىڭ قىممىتى قەغەز سۈپىتىنىڭ ناچارلىقىدىن ئۆزگەرىپ كەتمەيتتى. يېشىل چاينى ھەممە يەردىن تاپقىلى بولاتتى، جۈڭگو تاماكىسىنمۇ سېتىۋېلىشقا بولاتتى، بۇ تاماكىغا ناچار ماي ۋە شۇ جايدىكى مەلۇم جاينىڭ توپىلىرى ئارىلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنى چىلىم بىلەن چەكسە بولۇۋېرەتتى. بۇغداي ئۇنى، گۈرۈچ، نان، تۇخۇم ۋە شېكەر قاتارلىق ئوزۇقلۇقلار خۇددى ئىسلامباي تەيياردىكىدەك ياخشى ئىدى. تۆگىنىڭ توقۇمىنمۇ ياستۇالدىم ۋە ئۇنىڭ ئاستىغا يېڭى ئوت ـ چۆپلەرنى قاچىلىدىم.

شۇنداق قىلىپ، شايارىدا ئىككى كۈن ئارام ئېلىپ، بارلىق تەييارلىقـ لارنى پۈتتۈرۈپ يېڭى سەپەرنى باشلىدۇق.

مېنىڭ بۇ يەردە ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق پاسپورتۇم بولمىغاچقا، شايارنىڭ ئەمەلدارى تۆمۈربەگ ماڭا بەك ھاكاۋۇرلۇق قىلدى، ھەتتا قول ئاستىدىكىـ لەرنىڭ ماڭا يولنى كۆرسىتىپ قويۇشىغمۇ يول قويماي، يولۇمنى توسماقـ چى بولدى. لېكىن جۈڭگونىڭ يامبۇسى ئۇنىڭ ئىرادىسى ئۇستىدىن غالىب

كەلدى.

2 ـ ئاينىك 26 ـ كۈنى، مەن ئۇچ تۆگە ۋە تۆت ئادەمنى ئېلىپ شايار شەھىرىدىن چىقتىم.

بىز بۇ شەھەردىن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى باغ، ئېتىزلىقلاردىن چىقىپ كەڭ كەتكەن ئوتلاقتا يېتىپ كەلدۇق، ئۇ يەردە نۇرغۇن پادىچى ۋە پادىلار بار ئىكەن. بىز يەنە شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ماڭدۇق، ئۇزۇن ئۆتمەي تارىم دەرياسى بويىغا كەلدۇق. بۇ دەريا بۇ يەردە ئۆگەن دەرياسى دەپ ئاتىلىدىكەن.

ئەتىسى بىز تۈرۈپ ئورمانلىقتىن، تۈرۈپ ئېتىزلىق ۋە ئوتلاقلاردىن ئۆتتۇق، كەچتە ئورمانلىقتىكى يولۇاسباش دېگەن يەردە قوندۇق. بىز بۇ يەردىكى بىر چارۋىچىدىن بىز كۆرگەن ھېلىقى قۇرۇپ كەتكەن ئاچچىق دەريانىڭ بۇ يەردە ئارقا دەريا دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى، بۇ دەريادا پەقەت يازدىلا سۇ ئاقىدىغانلىقىنى، دەريا سۈيىنىڭ بىرنەچچە كۈنلۈك مۇساپىدە شەرقتە ئېقىپ، ئاخىردا قۇملۇقتا يوقاپ كېتىدىغانلىقىنى، بۇ دەريانىڭ جەنۇب تەرىپىدە نۇرغۇن ياۋا تۆگىلەرنىڭ بارلىقىنى، قۇملۇقنىڭ ئىچىدە بىر قەدىمىي شەھەر خارابىلىكى بارلىقىنى، لېكىن ئۇ يەرگە ھېچكىمنىڭ بېرىپ باقمىغانلىقىنى، قەدىمىي شەھەر نامىنىڭ سايكۆتەك ئىكەنلىكىنىلا بىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىدۇق.

بىز بۇ بىرنەچچە كۈندە ئارقا ـ ئارقىدىن نۇرغۇن ياۋا غازلارنى كۆردۇق. لېكىن، 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئورمانلىقتىكى بوش يەرگە سېلىنغان بىر كونا قوتاندا قونغاندا پەقەت ياۋا غاز كۆرمىگەنىدۇق. كۈن ئولتۇرمىغاندا ياۋا غازلار ناھايىتى ئېگىز ئۇچىدىكەن، ئادەم يەردە تۇرۇپ قارىسا، خۇددى قارا چېكىتتەك كۆرۈنىدىكەن. لېكىن، كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى 10 مېتىر ئېگىزلىكتە ئۇستىمىزدىن ئۇچۇپ ئۆتەتتى. بۇ چاغدا، ئۇلار توغراق شېخىغا ئىلىنىشىپ قالىدىغاندەك كۆرۈنەتتى. تۈرۈپ ـ تۈرۈپ ئۇلار مۇۋاپىق بىر جاينى تاللاپ چۈشۈش توغرىسىدا پىكىرلىشىۋاتقاندەك پەس ئاۋازدا سايرىشىپ قويۇاتتى. باشقا ياۋا غازلار كېچىدە يەنىلا ئېگىز ئۇچاتتى. پەس ئۇچقان ياۋا غازلار بەلكىم ئېگىز ئۇچقان ياۋا غازلارغا قارىغاندا ئۇزۇن ۋاقىت ئۇچقان، يەرگە چۈشۈپ ئارام

ئالماقچى بولغان بولسا كېرەك.

بۇ ياۋا غازلار بۇ يەرنىڭ يەر شەكلىنى ناھايىتى پىششىق بىلىدىغاندەك كۆرۈنەتتى، ئۇلار كىشىگە ناھايىتى توغرا سىزىلغان خەرىتىدىن ۋە ياخشى كۆرسەتمىلىك ئەسۋابتىن پايدىلىنىۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى، بۇ ھەقىقەتەن ھەيران قالارلىق ئىش ئىدى. ئۇلار دائىم سەپ تۈزۈپ، بىر لىنىيىنى بويلاپ، قاتار ئۆسكەن توغراقلار ئۈستىدىن ئۆتۈپ، ئوخشاش نىشانغا قاراپ ئۇچاتتى. ناۋادا ئۇلار يىراقتا سايىرسا كىشىلەر تۇنجى ياۋا غازنىڭ مەلۇم بىر ئورمانلىقنىڭ ئۈستىدە پەيدا بولغانلىقىنى جەزىملەشتۇرەتتى. ئۇلارنىڭ جۇغراپىيەۋى ئېڭى كىشىنى تولىمۇ ھەيران قالدۇراتتى. مۇشۇ بىر يولدا چوقۇم ئۇلارنىڭ سان ـ ساناقسىز بەلگىلىرى بولسا كېرەك. ئۇلار چۈشىدىغان يېرىگە يېقىنلاشقاندا، ئالدى بىلەن خېلى يەرگىچە پەس ئۇچۇپ ئاندىن يەرگە چۈشەتتى. بۇنداق پەسىل قۇشلىرى ھەر يىلى بىر قېتىم ھىندىستاندىن سىبىرىيىگە بېرىپ، سىبىرىيىدىن يەنە ھىندىستانغا قايتىپ كېلىدىكەن. بۇ ئارىلىققا بېرىپ كېلىش ئۈچۈن، ئىنسانلار يەردە ماڭسا بىر يىل ۋاقىت كېتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى تىرىشچانلىق كۆرسەتكەندىلا، ئاندىن بېرىپ ـ كېلەلەيدۇ.

ھازىرقى سەپىرىم جەريانىدا، ھەر كۈنى مېنىڭ تارىم دەرياسىدىن ئىبارەت بۇ مۇرەككەپ دەريانى دائىر بىلىمىم كۆپىيىپ باردى. دەريا سۈيى ئورمانلىقلار ئارىسىدىن ئەگرى ـ بۈگرى ئېقىنلار ئارقىلىق ئۆتكەندە دائىم بىر نەچچە تارماق ئېقىنغا ئايرىلىپ كېتىدىكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئېقىنلارنىڭ باشلىنىدىغان ۋە ئاخىرلىشىدىغان جايلىرى ناھايىتى قالايمىقان، ناملىرىمۇ خالىغانچە قويۇلغانىكەن.

... يول قويۇق توغراقلىق، يۇلغۇنلۇق ۋە ئېگىزلىكى 3 مېتىر كەلگۈدەك قومۇشلار ئارىسىدىن ئۆتكەچكە، مېڭىش تەسەۋۋۇرۇمدىكىدىنمۇ تەسكە چۈشتى. تەلىيىمىزگە بىزنىڭ سەممىي، ئىشەنچلىك يول باشلىغۇچىمىز شايارلىق ئىسلامئاخۇن بار ئىدى.

3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، بىز شەرقىي شىمال تەرەپكە ماڭدۇق. ئورمانلار ئاستا ـ ئاستا شالاڭلىشىشقا باشلىدى، ئاخىردا پەقەت ئاندا ـ

ساندا يۇلغۇن ۋە باشقا چاتقاللارلا قالدى. ئۇ يەر، بۇ يەردە پات ـ پات كىچىك قۇم بارخانلىرى ئۇچراشقا باشلىدى. بۇگۈنلۈك مۇساپە تۆگىمەي تۇرۇپلا، بىز يەنە بىر پارچە قۇملۇققا كىرىپ كەتتۇق. بۇ نامسىز قۇملۇق بولغاچقا، قۇم ياكى چۆل دېپلا ئاتلىنىدىكەن. كىشىلەر بۇ يەردىمۇ كۆمۈلۈپ قالغان بىر قەدىمىي شەھەر بار دەپ رىۋايەت قىلىشىدىكەن، لېكىن ئۇلارنىڭ دېگەنلىرى بەكلا تومتاق بولغاچقا، ئالاھىدە بېرىپ ئىزدەشكە ئەرزىمەيدىكەن. بىز بۇ يەردىن بىر قىسىم ساپال بۇيۇم پارچىلىرى ۋە بىر تاش پىچاق تاپتۇق.

بىز يەنە سەپىرىمىزنى داۋاملاشتۇرۇپ، بۇ نامسىز قۇملۇقتىن ئۆتۈپ قويۇق توغراقلىققا كىرىپ كەتتۇق. بۇ يەردە 9 مېتىر كەڭلىكتىكى چېچەك دەرياسىدىن ئۆتۈشمىزگە توغرا كەلدى، دەريا بويىدا ئانچە پۇختا بولمىغان بىر ساپال بار ئىكەن، ئۇنىڭ بىلەن دەريادىن ئۆتۈشكە بولىدىكەن. ئىككى چوڭ تۆگە سالغا تېپتىنچلا چىقتى، لېكىن ھېلىقى ھەمىشە بىزگە ئاۋارىچىلىك تېپىپ بېرىدىغان كىچىك تۆگە ھەرقانچە تارتساقمۇ، قامچا بىلەن پاچاقلىرىغا ھەرقانچە ئۇرساقمۇ ئورنىدا ياغاچتەك مىدىر ـ مىدىر قىلماي تۇرۇۋالدى. بىز ئامال قىلالماي ئاخىر تۆۋەن ئېقىندىكى بىر ياغاچ كۆۋرۈك بىلەن دەريادىن ئۆتتۇق، بۇ جاھىل ھايۋان بۇ كۆۋرۈكتىن قورقمايلا ئۆتۈپ كەتتى.

3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، بىز ئاخىر كورلا شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق. بازاردىكى شاۋقۇن ـ سۇرەنلەر تۇرۇپ ـ تۇرۇپ تۆگىلىرىمىزنى ئۇركۈتۈۋېتىتتى، بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ قۇملۇقتىكى خلۇەت جايلارغا كۆنۈپ قالغانلىقى چىقىپ تۇراتتى. بىر توپ ئوغۇل بالا كۈلۈشۈپ، ۋارقىرىشىپ ئارقىمىزدىن يۈگۈرۈشۈپ كېلىۋاتاتتى، مېنىڭ تۆگىنىڭ ئۈستىدە چوقچىيىپ ئولتۇرغان قىياپىتىم ئۇلارغا قىزىق تۇيۇلۇۋاتقان بولسا كېرەك، مەسخىرە ئارىلاش كۈلۈشەتتى.

بۇ كىچىك شەھەر كورلا كۆنچى دەريا (كورلا دەريا) نىڭ قىرغىقىغا جايلاشقانىكەن. بۇ نۇقتا مېنى ناھايىتى قىزىقتۇردى. كۆنچى دەريا باغراش كۆلىدىن باشلىنىدىكەن، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئەڭ

چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆلى ئىكەن، نۆۋەتتە ئۇنى لوپنۇر كۆلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا كىچىككىنە سازلىقتىن ئىبارەت، خالاس. ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان يېرى شۇكى، دەريانىڭ سېلىنغان كۆۋرۈك ئىنتايىن پەس بولۇپ، سۇنىڭ تېگىپ قالاي دەپلا تۇرىدىكەن. بۇ باش ئەتىياز ۋاقتى بولۇپ، تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەممە دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ سۇ ئورنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشكەن ۋاقىت ئىكەن، بەزى دەريالار (يەنى خوتەن دەريىسى①) پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىدىكەن. يازنىڭ ئاخىرىدىكى كەلكۇن مەزگىلى كەلگە- دە كورلىدىكى كۆنچى دەريىسىغا سېلىنغان بۇ پەس كۆۋرۈكنى كەلكۇن خۇددى ئوتۇنغا ئوخشاش بىرنى قويماي ئېقىتىپ كەتمەمدىغاندۇ؟ ئاشۇنداق بولسا، بۇ چوڭ يول توسلىپ قالماسمۇ؟

ئەمما، كىشىلەرنىڭ ماڭا كۆنچى دەريىسىنىڭ سۇ ئورنى ھەمىشە مۇشۇ ئېگىزلىكتە تۇرىدۇ، بىر يىلدىكى ئېگىز ـ پەسلىك پەرقى ئىككىلىكلا كېلىدۇ دەپ بېرىشى مېنى تولىمۇ ھەيران قالدۇردى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ دەريانىڭ بەزى جايلىرى تارىمدا مەن كۆرگەن باشقا بارلىق دەريالارغا ئوخشىمايدە- كەن، ئۇ بولسىمۇ سۇيى سۇپسۇزلۇق ھەم ناھايىتى چىرايلىق ئىكەن.

دەرياشۇناسلىققا دائىر بىر مەسىلىلەرنى مەن بۇ يەردە تەپسىلىي مۇھاكىمە قىلىپ ئولتۇرمايمەن، لېكىن بۇ دەريا ئەينى چاغدا مېنى ھەققە- تەن گاڭگىرىتىپ قويغانىدى. شۇنىڭ بىلەن، مەن قاراشەھەر (قايدۇ) دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى قاراشەھەرگە بارماقچى بولدۇم. بۇ دەريا قاراشەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىن ئېقىپ كېتىپ باغراش كۆلىگە قۇيۇلدە- كەن. ئۇ بۇ چوڭ كۆلنىڭ مەنبەسى ئىكەن. ئەمما، كۆنچى دەريىسى دەل باغراش كۆلىدىن باشلىنىدىكەن.

3 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، مەن بىرلا خىزمەتكارنى ئېلىپ قاراشەھەرگە ئاتلىق باردىم، ئۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپلا يەنە كورلىغا قايتىپ كەلدىم.

---

① بۇ يەردىكى خوتەن دەريىسى مازارتاغنىڭ تۆۋىنىدىن يەركەن دەريىسى بىلەن قوشۇلىدە- غان جايغىچە بولغان دەريانى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا يىل بويى سۇ ئۈزۈلمەيدۇ.

32. لوپنۇر كۆلى

مەن كورلىدىن يەنە ئىككى ئات سېتىۋېلىپ، ئىككى يول باشلىغۇچى يالالاپ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىمنى كېڭەيتتىم. ئىككى يول باشلىغۇچى بىزنى كورلىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان كىچىك كەنت — تىكەنلىككە باشلاپ بېرىشقا مەسئۇل بولدى، كۆنچى دەريانى شۇ يەرگە يېقىن جايدا تارىم دەريانىڭ ئىككى تارماق ئېقىنىغا قوشۇلۇپ كېتىدىكەن.

تىكەنلىككە باردىغان يول بىر چۆلدىن ئۆتىدىكەن. بىز چۆلدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ جۇڭگونىڭ تاشلىنىپ كەتكەن ئىككى قەدىمىي قورغىنى بايقىدۇق، ئەمما بۇ قورغانلارنىڭ ئەسلى ھالىتى تېخىچە ئاساسىي جەھەتتىن ساقلىنىپ قالغانىكەن. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە قاتار كەتكەن تۇرلار① بار ئىكەن. ئۇ ياغاچ ۋە سېغىزدىن ياسالغان ئېھرام شەكلىدىكى ئېگىز قۇرۇلۇش ئىكەن، ئىلگىرى جۇڭگولۇقلار مۇشۇ قۇرۇلۇش ئارقىلىق جايلار ئارىسىدىكى ئارىلىقنى ئېپادىلىگەنىكەن. بۇ قەدىمىي قورغاندا قورۇل ۋە تۇرنىڭ بولۇشى قەدىمكى دەۋردە بۇ جاينىڭ مۇھىم قاتناش تۇگۈنى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ يول كورلىدىن قەيەرگە بارىدىغاندۇ؟ بۇ يول شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ قۇملۇققا كىرىپ كېتىدىكەن. جۇڭگونىڭ قەدىمىي خەرىتىسى بويىچە بولغاندا، لوپنۇر كۆلى روشەنكى ئاشۇ يەردە. دېمەك، بۇ يولنىڭ ئىلگىرىكى لوپنۇر كۆلىگە بارىدىغانلىقىدا گەپ يوق ئىدى. ھازىر بۇ يولدا ئادەم ماڭمىغاچقا، يول پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ يول ئەسلىدە بارىدىغان جايدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولغان بولۇشى مۇمكىن.

مەن بۇ ئەقلىي خۇلاسىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، 3 ـ ئاينىڭ 31 ـ

① تۇر ئاساسەن ئۇچۇر يەتكۈزۈشكە ئىشلىتىلىدۇ ۋە يول بەلگىسى قىلىنىدۇ.

كۈنى تۆت ھەمراھمنى، يەنى ئىسلامباي، كەرىمجان ۋە بۇ يەرنىڭ ئۇي ـ چوڭقۇرىنى بىلدىغان ئىككى يول باشلىغۇچىنى ئېلىپ، تىكەنلىك-تىن ئۇدۇل شەرقە قاراپ مېڭىپ، رۇسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى پرژېۋالىسكىي بارغان جايغا باردىم.

تىكەنلىك كەنتىدىكى ۋاقتىمدا، كىشىلەردىن بۇ كەنتنىڭ شەرقىدە تۇتاش كەتكەن كۆللەرنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. بىز كۆنچى دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىنى بويلاپ ئۈچ كۈن ماڭدۇق، ئۇزۇن ئۆتمەي كۆنچى دەرياسى شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ كەتتى، شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ كەتكەن بۇ يېڭى دەريا بۆلىكىنىڭ نامى ئىلەك دەرياسى دەپ ئاتىلىدىكەن. ئۈچ كۈندىن كېيىن، بىز تار، ئۇزۇن بىر كۆلگە يېتىپ كەلدۇق، ئىلەك دەرياسىنىڭ سۈيى مۇشۇ كۆلگە قۇيۇلىدىكەن. ھازىر بۇ كۆلنىڭ ھەممە يېرىدە دېگۈدەك قومۇش ئۆسۈپ كەتكەچكە، ئۇ سۈيى تېيىز بىر سازلىققا ئايلىنىپ قاپتۇ، لېكىن بىرنەچچە يىل ئىلگىرى مۇشۇ يەرلىك كىشىلەر بۇ يەردە بېلىق تۇتىدىكەن.

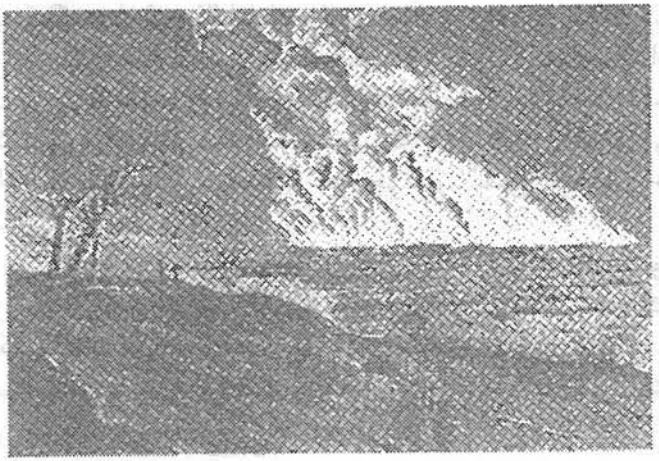
ھازىر جۇڭگولۇقلار كورلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چۆلگە جايلاشقان پۈتكۈل رايونىنى لوپنۇر كۆلى① دەپ ئاتايدىكەن. لېكىن، جۇڭگو خەرىتىسىگە ئاساسلانغاندا، شۇ نام بىلەن ئاتىلىدىغان كۆللەر غەربتىن شەرقە قاراپ تارقالغان، ئەمما مەن بايقىغان كۆللەر شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ تارقالغان. بۇنىڭدىن باشقا، كۆلدە بەزى ئارالار كۆتۈرۈلۈپ چققان بولۇپ، كۆل تارىيىپ تۆت كۆل ئويمانلىقىنى شەكىللەندۈرگەن. كۆل تېگىدىكى بۇ ئۆزگىرىشلەر قۇملۇق بورىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسىدۇر. پۈتكۈل لوپنۇر رايونىدا بوران كۆپ ھاللاردا شەرقتىن شەرقىي شىمالغا قاراپ چقىدىكەن، شۇڭا كۆل غەربكە تەرىجي يۆتكەلگەن، شەرق تەرەپتىكى ئويمان يەر قۇم بىلەن تىنىپ كەتكەن. كۆل ئىلگىرى شەرق تەرەپكە كېڭەيگەن، بۇ نۇقتىنى ئۇ تەرەپتىكى قالدۇق دەرەخلەر ئارقىلىقمۇ ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. توغراق

① جىلك دەۋرىدىكى جۇڭگونىڭ ھۆكۈمىت تەرىپ كىتابلىرىدا بۇ رايون باشتىلا لوپنۇر دەپ ئاتالغان، لېكىن جىلك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا ناھىيە تەسىس قىلىنغاندا ناھىيىنىڭ نامى شۇنىڭ دەپ ئاتالغان، كېيىن يەنە لوپنۇرغا ئۆزگەرتىلگەن. بۇ نام ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتىدۇ.

مۇقەررەر ھالدا كۆلگە ئەگىشىپ كۆچۈپ تۇرىدۇ، كۆلنىڭ شەرق تەرىپىدىكى يىراق جايدىكى قۇرۇپ كەتكەن توغراقلار قۇملىشىپ كەتكەن يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ توغراقلارنىڭ كۆپىنچىسى غەرب تەرەپتىكى قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا ئىكەن، ئۇ يەردە تېخى كۆكلەپ تۇرغان توغراقلارمۇ بار ئىكەن، يۇمران توغراقلار تاكى كۆلنىڭ قىرغىقىچە يېتىپ بارغان. لېكىن، ھازىرقى تارىخىي مەزگىلدىمۇ كۆلنىڭ شەرق تەرىپىدىكى قۇرۇپ كەتكەن توغراقلار كۆل بويىدا ئۆسكەن، بۇ توغراقلار كۆلدىن سۇ ئىچكەن. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئالدىمىزدىكى سۇ يىغىلىپ قالغان سازلىق، باشقا نەرسە ئەمەس، دەل قەدىمىي لوپنۇر كۆلنىڭ قالدۇقىدۇر.

قەدىمىي لوپنۇر كۆلنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا بارىدىغان يولدا مېڭىش ناھايىتى قىيىن ئىكەن. 10 ~ 15 مېتىر ئېگىزلىكتىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ تىك يانباغرى كۆل سۇيى تەرەپكە توغرا كېلىدىكەن. ئۇ يەر، بۇ يەردە، يەنى قۇم بىرئاز ئاز يەرلەردە توغراق بار ئىكەن؛ قۇم بارخانلىرى پاكارراق جايلاردا يۇلغۇن بار ئىكەن، ھەربىر تۇپ يۇلغۇن كونۇسسمان يوغان قۇم بارخىنى ئۇستىدە چوقچىيىپ تۇرىدىكەن، بۇ كونۇسسمان قۇم بارخانلىرىنى يۇلغۇن يىلتىزى قاپلاپ كېتىدۇ. ئۇستىدە يۇلغۇن ئۆسكەن بۇ قۇم بارخانلىرى سېپى ئۆزىدىن بىر «سىرلىق ئوردا» نى ھاسىل قىپتۇ، بۇنى كۆرۈپ قۇملۇققا بىرنەچچە قېتىم بارماقچىمۇ بولدۇق.

كۆلنىڭ قىرغاقلىرى ۋە كۆل ئەتراپىدىكى سازلىقتا قومۇش ئۆسكەندىن باشقا، ئەتراپىنىمۇ پۈتۈنلەي قومۇش قاپلاپ كېتىپتۇ. شۇڭا، كۆل ياقىسىدىكى ئەڭ ئېگىز قۇم بارخىنىنىڭ چوققىسىغا چىققاندىلا، ئاندىن سۇنى كۆرگىلى بولىدىكەن. كۆل ئويمانلىقىنىڭ يەر شەكلى تۆپتۈز، ئۇنىڭ ئۇستىگە قۇرۇق بولۇپ، بۇ يەردە شۇ يەرلىك ئادەملەرنىڭ ئۆيىنىڭ تېمىغا ئوخشاش قويۇق قومۇش بار ئىكەن. يەنە كېلىپ قومۇشلارنىڭ ئېگىزلىكى تۆگىنىڭ بويىدەك ئىككى كېلىدىكەن. ئادەم قومۇشلۇققا كىرسە، خۇددى كېچىدە يول ماڭغاندەك تۇيۇلىدىكەن. تەلىيىمىزگە يارىشا قومۇشلۇقتىن چىقۇۋلىپ بەك خۇش بولۇپ كەتتۇق.

پاشا ـ چۈننەرنى قوغلاش ئۈچۈن، لوپنۇر كۆلىدە
قومۇشقا بېقىلغان ئوت

بۇ يەردە چۈشنى بەك كۆپ بولۇپ ئادەمنى يىرگەندۈرەتتى. بۇ قورقۇنچلۇق ئۇچار جانىۋار خۇددى بۇلۇتقا ئوخشاش بىزنى قوغلايتتى. كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىن، بىز بىر جايىنى تېپىپ ئورۇنلاشتۇق، بۇ چاغدا چۈننەر توپ ـ توپ بولۇپ بىزگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلىدى. بىز تۇرغان يېرىمىزنىڭ ئەتراپىغا ئوت قالاپ ئۆزىمىزنى قوغدىدۇق. قويۇق ئىس بىزنى قاقالدۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويغىلى تاس قالدى. دېمەك، بۇ چارىمۇ تازا ئۈنۈمـ لۈك بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن، بىز ئەتراپتىكى قۇرۇق قومۇشقا ئوت ياقتۇق، ئوت خۇددى دالا يانغىنىغا ئوخشاش تەرەپ ـ تەرەپكە يامراشقا باشلىدى، كۆل ئۈستىدىكى خېلى كۆپ قىسىم بوشلۇق قويۇق ئىس دەستىدىن قېلىن بربزېنت يېپىپ قويغاندەك بولۇپ كەتتى. مەن بۇ ئۇلۇغ ئوتنى تاماشا قىلىمەن دەپ يېرىم كېچىگىچە ئۇخلىمىدىم. مەن ھاشارات چېقىۋالمىسۇن دەپ، قول ۋە يۈزلىرىمگە تاماكا مېيى سۈركىۋالدىم. ھەر كۈنى نەچچە تال تاماكا چەكسەم، ئاران بىر قېتىم سۈركىگۈدەك تاماكا مېيى چىقاتتى.
بىز يەتتە كۈن مېڭىپ بىر ئادەم ئۇچراتمىدۇق. كۆلنىڭ جەنۇبىي

چېتىگە كەلگەندىلا ئۇچ ئائىلىلىك بىلىقچىنى① ئۇچراتتۇق. ئىلەك دەريا‌سى بۇ يەردە كۆل سازلىقىدىن ئېقىپ چىقىپ، ئىككى كۈنلۈك مۇساپىگىچە ئېقىپ تارىم دەريا‌سىغا قوشۇلۇپ كېتىدىكەن. ئىلەك دەريا‌سىدا ئاقىدىغان سۇ كۆلدىكى قومۇشلارنىڭ سۈزۈشى بىلەن تازىلانغان تۇتۇق زەڭگەر رەڭلىك سۈزۈك سۇغا ئايلىنىپ، بىر چوڭقۇر ئېقىن ئارقىلىق جەنۇبقا ئاقىدىكەن.

مەن بۇ يەردە ئىسلامبايىنى تۆگىچىلەرنى باشلاپ ئىككى دەريا قوشۇلـ ـدىغان جايغا بېرىپ ساقلاپ تۇرۇشقا بۇيرۇۋېتىپ، ئۆزۈم بىر كىچىك كېمە ۋە ئىككى كېمىچىنى يانلاپ دەريا بىلەن ئېقىپ بويلاپ تۆۋەنگە قاراپ ماڭدىم. مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق پىشقەدەم پرژېۋالسكىي بايقىغان باشقا بىر لوپنۇر كۆلىگە باردىم...

① بۇ كىچىككىنە لوپنۇرلۇق بېلىقچىلار كەنتى لوپنۇرلۇقلار كەنتىنىڭ بىرى بولۇپ، قۇمچېقى دەپ ئاتىلىدىكەن.

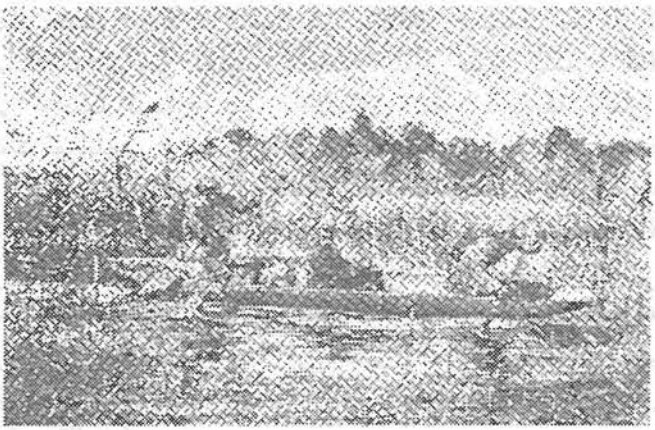
33. يېڭى لوپنۇر كۆلىدە قېيىق ھەيدەش

لوپنۇر دالىسىدىكى ئاھالىلەر ئۆزلىرىنى لوپنۇرلۇقلار دەپ ئاتايدىكەن. ئۇلارنىڭ قېيىقى چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان بىر تال توغراق ياغىچىنىڭ ئوتتۇرىسى ئويۇپ ياسالغان ياغاچ قېيىق ئىكەن، ئۇلار بۇ قېيىقنى «چاپما قېيىق» دەپ ئاتايدىكەن. مەن ئىجارىگە ئالغان ياغاچ قېيىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 6 مېتر، كەڭلىكى يېرىم مېتر كېلىدىكەن. قېيىقچىلار يەلكەن ئىشلەتمەي، قېيىقنى ناھايىتى ئېپچىللىك بىلەن پالاق ئۇرۇپ تېز ھەيدەيدىكەن. ئۇلار ھېچقانداق توسالغۇ بولمىغان سۇدا قېيىقنى يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ھەيدەيدىكەن، قويۇق قومۇشلۇققا كەلگەندە، ئەتراپىنى ئېنىق كۆزىتىپ مېڭىش ئۈچۈن، پالاقنى سۇغا تىك سانجىپ ئۆرە تۇرۇپ ھەيدەيدىكەن. كۆپ ساندىكى قېيىقلارنى ئىككى ئادەم ھەيدەيدىكەن، قېيىقنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدىكى ئادەم ئۆرە تۇرىدىكەن، ئۇنداق بولمىسا ئالدىدىكى ئادەم ئۇنى توسۇالمايدىكەن.

4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، مەن ياغاچ قېيىق بىلەن يولغا چىقتىم. قېيىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇردۇم، قېيىقچىلارنىڭ بىرى ئالدىدا، يەنە بىرى كەينىدە ئولتۇردى. مەن ئېلىۋالغان يوڭ ئەدىيال ۋە ياستۇقلاردىن ئوبدان بىر ئورۇن راسلىدىم، كومپاس، قەلەم قاتارلىق نەرسىلەرنى قولۇمغا ئېلىۋالدىم، كۆرسەتمىلىك ئەسۋاب ۋە يېمەكلىكلەرنى قېيىقنىڭ ئىككى بېشىغا جايلاشتۇردۇم. قېيىقنىڭ سۈرئىتى ناھايىتى تېز بولۇپ، چايقىلىپ ماڭاتتى. ئۇ سۇيى توق زەڭگەر رەڭلىك ئەگرى ـ توقاي دەريادا خۇددى يىلانبېلىقىتەك ئېقىن بويلاپ ئۇزەتتى.

كەچ كىرگەندە، شەرق تەرەپتىن شىددەتلىك قارا بوران چىقىپ، پۈتۈن جاھاننى قاراڭغۇلۇق قاپلاپ كەتتى، تۇرۇپ ـ تۇرۇپ قىرغاقتىكى قېرى توغراق شاخلىرى سۇنۇپ سۇغا چۈشەتتى. ھەم چوڭقۇر، ھەم تار

دەريا قىنىدا كېتىۋاتقىنىمىزدا، دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى قومۇش ۋە توغراقلار بىزگە دالدا بولاتتى. ئەمما، بىز دالدا بولغۇدەك ھېچ نەرسە يوق سۇغا چىققاندا (چۈنكى بۇ يەردە ئىلەك دەرياسىدىن تۇتاش كەتكەن كىچىك كۆللەر شەكىللەنگەنىكەن) قېيىقىمىز تېيىز سۇدا لەيلەپ قالاتتى، شىددەت-لىك بوران قېيىقىمىزنى ئۆرۈۋېتىدىغاندەك قىلاتتى. شۇڭا، بىز ئامال بار قىرغاققا يېقىن ماڭدۇق، بۇ جايدا ئېگىز قۇم بارخانلىرى بىزگە دالدا بولدى.

1896 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، سۈيۈن ھېدىن ياغاچ قېيىقتا ئىلەك دەرياسى ئارقىلىق ئابدالغا كېتىپ بارماقتا

بىز ئىلەك دەرياسىدىن ھاسىل بولغان بىر كىچىك كۆلگە كىلىپ توختىدۇق. چۈنكى، بۇ يەردە ئويلىمىغان يەردىن نامسىز بىر كەنتنى بايقىغانىدۇق.

كەنت خەلقى بىزنى ناھايىتى ياخشى كۈتۈۋالدى، ئۇلار بېشىلا تۈتۈپ كەلگەن بېلىقلىرىنى بىزگە پىشۇرۇپ بەردى، يەنە ئۆردەك تۇخۇمى، سەرە-بىل، نانلارنى بەردى، بۇ بىر ۋاخ ئاددىي، ئەمما مەززىلىك كەچلىك تاماق بولدى. تاماق يەۋاتقاندا بىر توپ قېرى ـ ياش، ئەر ـ ئاياللار بىزنى ئورۇنلىپ ئۆزئارا سۆزلىشەتتى، كۈلۈشەتتى، ھەممەيلەن ناھايىتى خۇشال

ئىدى. ياش قىز ـ چوكانلار ئانچە چىرايلىق بولمىسمۇ، ھېچبىر تارتىنماس-تىن ئۆزلىرىنىڭ ساغلاملىقىنى نامايان قىلاتتى.

بۇ بىلىقچىلىق كەنتىدىكىلەر ياۋروپالىقلارنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغا-نىكەن، شۇڭا ئۇلارنىڭ قارىشى ياۋروپالىقلارنىڭ قارىشىغا زادىلا ئوخشىمايـ-دىكەن، چۈنكى ئۇلار باشقىلاردىن پرژېۋالسكىينىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىغانـ-كەن. ئەينى يىلى ئۇ تولۇق قوراللانغان 20 كازاكنى، خېلى كۆپ توپ-ۋە يول لازىمەتلىكلىرىنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ جەنۇب تەرەپتىكى قېرىنداشلـ-رىنى يوقلىغانىكەن. ھازىر ئۇلار ھېنىڭ يالغۇز ئىكەنلىكىنى، خىزمەتكار-ۋە ئۇلاغلىرىنىڭمۇ يوقلۇقىنى، پەقەت مۇشۇ يەرلىك ئىككى ئادەمنىڭلا ھەمراھ بولۇپ كەلگەنلىكىنى، ئولتۇرغىنىمنىڭ مۇشۇ يەرنىڭ قېيىقى ئىكەنـ-لىكىنى، ھېنىڭ مۇشۇ يەرلىكلەرنىڭ تىلىدا سۆزلەيدىغانلىقىمنى، ئۇلارنىڭ تامىقىغا ئامراق ئىكەنلىكىنى، ئۇلارغا ئوخشاش كەمبەغەل ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، بىر لوپنۇرلۇق بىلەن بىر ياۋروپالىق ئوتتۇرىسىدە ئەھمىيەتتە ھېچقانچە پەرق يوق ئىكەن دەپ قېلىشقانىدى.

4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى بوران توختىمىغاچقا، بىز يولغا چىقالماي، بۇ بىلىقچىلار كەنتىدە بىر كۈن ئارتۇق تۇرۇپ قالدۇق. ئەتىسى بوران بىرئاز پەسەيدى، بىز يەنە قېيىق بىلەن يولغا چىقتۇق. كىشىلەر قېيىقنى ئىشلەتمىسە قىرغاققا چىقىرىپ دۈم قىلىپ قويىدىكەن ۋە يېرىلىپ كەتمىسۇن دەپ پات ـ پات سۇ چېچىپ قويىدىكەن. مۇشۇنداق قىلغان تەقدىردىمۇ، ئون يىلدىن ئارتۇق چىدايدىغانلىرى ناھايىتى ئاز ئىكەن.

چۈشتە يەنە بوران چىقىپ كەتتى، ئەمما بۇ قېتىمقى بوران ئىلگىرى-كىدەك قاتتىق چىقمىدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى قېيىق سەپىرى ھەققەتەن ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. چۈنكى، بىز ئەمدى ھېچقانداق يېپىنچا ئۆسۈمـ-لۈك بولمىغان، كەڭ كەتكەن، نۇرغۇن شاخاپچىلار ئۆزئارا تۇتىشىپ كەتـ-كەن سۇدىن ئۆتەتتۇق. بۇنداق شاخاپچىلاردىن ئۆتىدىغان سۇ يولغا كىرگەندە قېيىقنى دالدا بولغۇدەك ھېچ نەرسە يوق كۆلدە ھەيدەشتىن باشقا يول يوق ئىدى.

كۆل سۈيى بەك داۋالغۇپ تۇراتتى، دولقۇنلار شالاقشىپ قېيىقنىڭ

ئەتراپىغا ئۇرۇلاتتى، پۈتۈن ئەزايمىز چىلىق ـ چىلىق ھۆل بولۇپ كەتتى. دولقۇن ھەربىر ئۇرۇلغاندا ئايئاق كۆپۈكچىلەر چاچرايتتى. بۇ يەردە چوقۇم ئىنتايىن ئېھتىيات قىلىش كېرەك ئىدى. بىز سۇغا چۈشۈپ كەتسەك، ئۇزۇشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن كىيىملىرىمىزنى سىلىۋەتتۇق. قېيىق دولقۇن پەللىسىگە توغرا كەلگەندە، بىز ئۇنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بەدىنىمىز ۋە پالاق ئارقىلىقلا ساقلىدۇق، ئۇنىڭ ئۈستىگە قېيىقنىڭ ئاستى يەرگە تېگىپ قېلىشىدىن ئىنتايىن پەخەس بولۇشىمىز كېرەك ئىدى.

ئويلىمىغان يەردىن بۇ قورقۇنچلۇق دولقۇندىن ئامان ـ ئېسەن ئۆتۈپ كەتتۇق. شۇنىڭدىن كېيىن بىز ئارقا ـ ئارقىدىن بىرنەچچە كۆلدىن ئۆتتۇق. ئاندىن كۆل تەدرىجىي تارىيىشقا باشلىدى، ئاخىردا يەنە ئىلەك دەريانى ئەسلىگە كەلدى، بىز قېيىقنى ئىلەك دەريانىڭ تېپىنچ سۈيى بىلەن ھەيدەپ چىرىك چاپقان كەنتكە بېرىپ توختىدۇق. بۇ يەردە ئالتە ئائىلىلىك لوپنۇرلۇق ئولتۇراقلاشقانكەن. ئىسلامباي بىلەن تۆگىچىلەر چىرىكە چاپقاندا بىزدىن ئەنسىرەپ بىزنى ساقلاپ تۇرغانكەن.

بىز لوپنۇرلۇقلارنىڭ بۇ كىچىك بىلىقچىلىق كەنتىدە ئىككى كۈن ئارام ئېلىپ تۆگىچىلەرنى يەنە ئابدالغا ماڭغۇزۇۋېتىپ، ھېلىقى قېيىقمدا تارىم دەريانى ئارقىلىق ئېقىن بويلاپ تۆۋەنگە ماڭدىم.

بوران تېخىچە گۈركىرەپ چىقىۋاتاتتى، مەن يەنە باشقا بىر قېيىق بىلەن ئىككى قېيىقچىنى يالىلدىم، بىز بۇ قېيىقنى ئىككى تال كالتەك بىلەن ئەسلىدىكى قېيىققا چاتتۇق، چۈنكى ئىككى قېيىق تەڭ ماڭسا، تۆت قېيىقچى تەڭ پالاق ئۈرسا، بوراندا خېلى بىخەتەر ماڭغىلى بولاتتى.

شۇنداق قىلىپ بىز يەنە بىر بىلىقچىلار كەنتى چىغلىققا يېتىپ كەلدۇق. تارىم دەريانى چىغلىقتىن باشلاپ شەرقىي شىمال تەرەپكە ئاقىدىكەن. پرژېۋالسكىي مەندىن 11 يىل بۇرۇن بايقىغان يېڭى لوپنۇر كۆلى چوقۇم مۇشۇ يەردىن باشلانسا كېرەك. بۇ يېڭى كۆل قارا بوران ۋە قارا قوشۇن دەپ ئىككى قىسمغا بۆلۈنىدىكەن.

يېڭى لوپنۇر كۆلىنىڭ بىرىنچى قىسمى قارا بوران كۆلى ئىكەن، پرژېۋالسكىينىڭ خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ھېچقانداق يېپىنچا ئۆسۈملۈك

بولمغان چوڭ كۆل ئىكەن، ئادەم كۆل قىرغىقىدا تۇرسا خۇددى دېڭىز بويىدا تۇرغاندەك ھېس قىلىدىكەن. چۈنكى، كۆلنىڭ قارشى تەرەپتىكى قىرغىقى ناھايىتى يىراق بولۇپ، خىرە كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئەمما، ھازىر بۇ چوڭ كۆل يوقاپ كېتىپتۇ، ھېنىڭ قېيىقىم دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىنى بويلاپ كېتىۋاتقاندا، پەقەت كۆلنىڭ ئانچە ئەھمىيەتلىك بولمىغان قالدۇقلىرىنى، يەنى كىچىك ـ كىچىك كۆل سازلىقلىرىنلا كۆردۈم، كۆلگە تارىم دەرياسى ئېقىتىپ كەلگەن لاتقىلار تىنىپ كەتكەن بولۇپ، تېگى تۈز كىچىك قېيىقمۇ ماڭالمايدىغان بولۇپ قاپتۇ. كىشىلەرنىڭ ماڭا دەپ بېرىشچە، يازدا بۇ قالدۇق كۆللەرمۇ پۈتۈنلەي يوقاپ كېتىدىكەن، يۇقىرى ئېقىندىن كەلگەن كەلسە كەلكۈن چېقىپ بىر ئېرىق شەكىللەندۈرىدىكەن، قالغان قىسمىنىڭ سۇيى تەدرىجىي پارغا ئايلىنىپ، يازنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە سۇيى پۈتۈنلەي قۇرۇپ ئوت ـ چۆپلىرى مول دەريا ساھىلى ئوتلىقىغا ئايلىنىپ كېتىدىكەن. شۇ يەرلىك كىشىلەر بۇ يەردە مال باقىدىكەن. بىز 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا خوتەنگە قايتىپ كېتىۋېتىپ مۇشۇ يەردىن ئۆتكەندە، قۇرۇپ كەتكەن تىنما دەريا ساھىلىدا خېلى ئۇزۇن ماڭدۇق. پرژېۋالسكىي بۇ يەرگە تۇنجى قېتىم كەلگەندە قارابوران كۆلىنى سۇ بېسىپ كەتكەنىكەن. بۇنىڭدىن بېگى لوپنۇر كۆلىنىڭ ئەينى چاغدا تارىيۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇنىڭ كونا لوپنۇر كۆلىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ، يەنى بېگى لوپنۇر كۆلى كۈندىن ـ كۈنگە تارىيۋاتقاندا مەن كونا كۆل ئويمانلىقىغا يەنە سۇ يىغىلىشقا باشلىغانلىقىنى كۆردۈم. كۆل ياقىسىدا ئورمان بولمىغانلىقىمۇ بېگى كۆلنىڭ يىل دەۋرىنىڭ ئانچە ئۇزۇن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. چۈنكى، بېگى كۆل بويىدا ئورمان پەيدا بولۇشقا ئۈلگۈرەلمىگەن.

ئىككىنچى قىسىم كۆل قارا قوشۇن كۆلىدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ھادىسىنى ئۇچراتتۇق. پرژېۋالسكىي ئەينى چاغدا ئابدال كەنتىدىن يولغا چېقىپ شەرق تەرەپكە مېڭىپ، مۇشۇ كۆلنى تەكشۈرۈشكە بارغاندا ئۇزۇنغىچە قېيىق بىلەن ماڭغانىكەن.

4 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئابدال كەنتىگە بېتىپ كېلىپ توڭگىچىلەرگە

قوشۇلدۇم.

قېيىقىم قىرغاقتا يېقىنلاشقاندا، ئابدال كەنتىدىكى ئاھالىلەر قىرغاقتا توپلاشتى. ئاھالىلەر ئارىسىدا تۇرغان بويى ئانچە ئېگىز بولمىغان بىر بوۋايغا كۆزۈم چۈشتى. مەن پرۇپېسسورالسكىينىڭ ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسىدىكى بىر قىستۇرما رەسىمگە قاراپ دەرھال ئۇ بوۋاينىڭ ئابدال كەنتىنىڭ باشلىقى كۆنچىقانبەگ① ئىكەنلىكىنى تونۇدۇم.

مەن كۆنچىققانبەگكە خۇددى قەدىناس دوستۇمغا ئوخشاش سالام قىلدىم، ئۇمۇ ئوخشاشلا سالام قىلدى ۋە مېنى ئۆيىگە باشلاپ باردى. ئۆي خۇددى مېھمان كېلىدىغاندەك پاك ـ پاكىز تازىلاپ قويۇلغانىدى.

مەن كۆنچىقانبەگنىڭ ئۆيىدە نۇرغۇنلىغان مۇھىم بىلىملەرگە ئىگە بولدۇم. كۆنچىقانبەگ بۇ يىل 80 نەچچە ياشقا كىرىپتۇ، ئۇنىڭ دادىسى بىلەن بوۋىسى 90 ياشتىن ئارتۇق ئۆمۈر كۆرگەنىكەن. ئۇنىڭ بوۋىسى ئەسلىدە بىر چوڭ كۆلنىڭ بويىدا تۇرىدىكەن، ئۇ كۆل ھازىرقى يېڭى لوپنۇر كۆلى — قارا قوشۇن كۆلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ھازىر پۈتۈنلەي قۇملۇققا ئايلىنىپ كېتىپتۇ. كۆنچىقانبەگنىڭ بوۋىسى نۇرمەتبەگ 25 ياش ۋاقتىدا (1720 ـ يىللىرى ئەتراپىدا)② جەنۇب تەرەپتىكى يېڭى لوپنۇر كۆلى — قارا قوشۇن كۆلى شەكىللىنىشكە باشلىغانىكەن. بۇ چاغدا، تارىم دەرياسى يېڭى بىر ئېقىن ھاسىل قىلغانىكەن، شىمال تەرەپتىكى كۆل قۇرۇپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ بوۋىسى جەنۇب تەرەپكە كۆچۈپ بېرىپ ئابدال كەنتىنى قۇرغانىكەن. ھازىر تارىم دەرياسىدا مۇشۇ يەردىن باشلاپ قۇمچاپقان كەنتىگە بولغان بىر كۆنلۈك ئارىلىقتا قېيىق ماڭالايدىكەن، قۇمچاپقاندىن ئۆتكەندە، بۇ يەردە كىچىك كۆلچەك ۋە سازلىققا ئايلىنىپ تەدرىجىي يوقاپ كېتىدىكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا قارا قوشۇن كۆلى (پرۇپېسسورالسكىي بايقىغان لوپنۇر كۆلى) نىڭمۇ قارا بوران كۆلىگە ئوخشاش ئاقۇۋەتكە قالغانلىقىنى

---

① كۆنچىقانبەگ — لوپنۇرلۇقلارنىڭ مىراس قالىدىغان قەبىلە باشلىقى، چىڭ ئوردىسى بەرگەن 5 ـ دەرىجىلىك بەگ.

② بۇ ۋاقىتنى سۈيەن ھېدىن كۆنچىقانبەگنىڭ ئېيتقانلىرى ئاساسىدا ھېسابلاپ چىققان، كېيىن ئۇ گېرمانىيىلىك جۇغرافىيە ئالىمى فون تەكلىمېگە ئاساسەن 1750 ـ يىلى دەپ ئۆزگەرتكەن.

كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

كۆنچقانبەگ — «ئاخىرقى كروران پادىشاھى»

مەن بۇ كۆلنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى مۆكەممەل سىزىپ چىقىش ئارزۇ-سى بىلەن ئامال بار شەرقتە، يەنى تاكى سۇ يولى بىلەن ماڭغىلى بولمايدىغان ھالەتكە يەتكۈچە ماڭدىم.

4 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، مەن ئۈچ قېيىقچى بىلەن بىر قېيىققا چۈشتۈم، ئىسلامباي ئىككى قېيىقچى بىلەن 2 ـ قېيىققا چۈشتى، ئاشخانىنى ئۆنىڭ قېيىقىغا جايلاشتۇردۇق، ھەممە بېرىنى قومۇش بىسىپ كەتكەن ھېلىقى كۆلدىن ئۆتۈش ئۈچۈن ئۈچىنچى قېيىققا تۈرسۈن ئىسىملىك تەجرىبىلىك بىر پىشقەدەم بېلىقچى چۈشۈپ بىزگە يول باشلىدى.

قۇمچاپقان كەنتىگە بېتىپ كەلگەندە ھاۋا ئالامەت ئېچىلىپ كەتتى. بۇ يەردە ئىلەك دەريانىڭ بىرنەچچە تارماق ئېقىنىغا بۆلۈنۈپ كېتىدىكەن. بىز سول تەرەپتىكى چوڭراق تارماق ئېقىن بىلەن تۆۋەنگە ماڭدۇق، ئۇزۇن ئۆتمەي قويۇق قومۇشلار ئارىسىغا كىرىپ كەتتۇق.

لوپنۇرلۇقلار چاپما قېيىق بىلەن قارا خوشۇن قومۇشلۇقىدىن ئۆتمەكتە

ناۋادا لوپنۇرلۇقلار بېلىق تۇتۇشتا مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان بىرنەچچە تار سۇ يولىنى ئاچمىغان بولسا، بىز بۇنداق قويۇق قومۇشلۇقتىن ئۆتەلمىگەن بولاتتۇق. لوپنۇرلۇقلار بۇ يەرگە تور تاشلىغانىكەن، قېيىقىمىز بۇنداق توردىن نەچچە يۈزگە سۈركىلىپ ئۆتۈپ كەتتى. سۇ سۈپسۈزۈك بولغاچقا، بىز تور ئىچىدە ئۇزۇپ يۈرگەن سانسىز بېلىقلارنى كۆردۇق. ئەمەلىيەتتە، ھەربىر ئائىلىلىك لوپنۇرلۇقنىڭ مۇقىم چاپقىنى بولىدىكەن، باشقىلارنىڭ ئۇنىڭغا تور تاشلىشىغا يول قويۇلمايدىكەن. قومۇشلۇقتىن ئۆتىدىغان بۇ كىچىك سۇ يولى تەرەپ ـ تەرەپكە تۇتىشىپ كېتىدىكەن، ئادەتتە ئۇلار خۇددى نۇر سىزىقىدەك ھەرخىل يۆنىلىشتىن كېلىپ، يۇمىلاق سۇغا تۇتىشىپ مۇرەككەپ توزاقنى شەكىللەندۈرىدىكەن. پەقەت يەرلىك لوپنۇرلۇقلارلا چىقىش يولىنى تاپالايدىكەن. قېيىقلار مۇشۇنداق سۇ رايونىغا كىرگەندە بار كۈچى بىلەن پالاق ئۇرىدىكەن. قېيىق ئالدى تەرەپتىكى «قومۇش تام» دىن ناھايىتى تېز ئۆتىدىكەن. ئۇلار «تام» نى سوقۇپ پارچىلىۋەتكەنـ

ده «تام» شاراق ـ شۇرۇق قىلىپ ئىككى تەرەپكە بۆلۈنسە، ئەڭ يېقىن چاپقانغا بارالايمىز دەپ قارايدىكەن. ياقا يۇرتلۇقلار ھەرقانچە قىلغان بىلەنمۇ بۇ يولنى تاپالمايدىكەن.

ئۇ يەر، بۇ يەرلەردە تېخى تۇغمىش ئالدىدا تۇرغان تاردىم دەريا سى — ئىلەك دەريا سىنى پات ـ پات كۆرگىلى بولىدىكەن. بىز نەچچە قېتىم ناھايىتى چوڭ كۆلدىن ئۆتتۇق، بۇنىڭ ئىچىدە بىر كۆلنىڭ چوڭقۇر-لۇقى 4.25 مېتىر كېلىدىكەن، بۇ مەن پۇتكۇل قارا قوشۇن كۆلى — جەنۇب تەرەپتىكى لوپنۇر كۆلىدە ئۆلچىگەن ئەڭ چوڭقۇر جايغا دائىر خاتىرە. بۇنىڭدىن بۇ كۆلنىڭ شۇنچە تېنىز ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بارغانسېرى تېنىزلىشىپ سازلىققا ئايلىنىپ قالاي دېگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

ئەتىسى نامازشامغا يېقىن قومۇشلۇقتىن چىقىپ رەسمىي بىر كۆلگە كىردۇق. بۇ قاناتباغلىغان كۆل دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇ يەر نامىنىڭ كېلىش مەنبەسى مۇنداق ئىكەن: كىشىلەر بەلگە قىلىپ قويۇش ئۈچۈن بىر ياۋا ئۆردەكنىڭ قانىتىنى ناھايىتى يوشۇرۇن بىر چاپقانىنىڭ كۆلدىن چىقىش ئېغىزىدىكى قومۇشقا باغلاپ قويغانىكەن. بۇ كۆلدىكى قومۇش ناھايىتى ئېگىز ئۆسۈپ كەتكەنىكەن، ئەڭ ئېگىزلىرى 8 مېتىر كېلىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قومۇشلار ئۇزۇن بىر بەلۋاغ ھاسىل قىلغان بولۇپ، ئادەم كۆلنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكىلى بولمايدىكەن. لوپنۇرلۇقلارمۇ بۇ يەرگە ناھايىتى ئاز كېلىدىكەن، شۇڭا ھەربىر چاپقان ناھايىتى چۆللىشىپ، قومۇشلار بىلەن توسلىپ كېتىپتۇ. بىزنىڭ قېيىقىمىز ئابدال كەنتىدە ئىشلىتىلىدىغان قېيىق-لاردىن چوڭ، ئېغىر بولغاچقا ئارانلا ماڭاتتى. پالاقنى ئىشلەتكىلى بولمايتتى، سۇ يۇزىنمۇ كۆرگىلى بولمايتتى، بىز قومۇشلارنى قايرىپ ئاستا ـ ئاستا ماڭاتتۇق، ئەمما قومۇش بەك قېلىن بولغاچقا، ئاخىردا بۇ يەردىن ئۆتەلمەي ئارقىمىزغا يانىدۇق.

بىز ئارقىمىزغا يېنىشتىن ئىلگىرى كۆلنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا بېرىش ئۈچۈن كۈچەپ باقتۇق. ئۇ يەردىكى كونۇسسىمان ئېگىز قۇم بارخىنىنىڭ

چوققىسىدا بىرنەچچە تۈپ يۇلغۇن ئۆسكەنىكەن. مەن قۇم بارخىنىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قارىسام، ناھايىتى يىراق جايلار كۆرۈندى. شەرق تەرەپتە 1 كۈادرات مېتىرمۇ سۇ كۆرۈنمىدى، پەقەت پايانسىز قومۇشلۇقلا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. غەرب تەرەپتە بىز يەنىلا ماڭغان سۇ يولى بىر تال يېشىل لېنتا ساپسىرىق قومۇشلۇقنى كېسىپ ئۆتكەندەك ئەگرى ـ بۈگرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

34. خوتەنگە قايتىش

قارا قوشۇندا قېيىق بىلەن مېڭىپ شەرق تەرەپكە قىلغان سەپىرىم چېكىگە يەتكەنىدى. ئەمدىكى پىلانىم خوتەنگە قايتىپ كېتىش ئىدى، چۈنكى بارلىق يۈك ـ تاقلىرىم ۋە يول خراجىتىم شۇ يەردە قالغانىدى.

پايانسىز قۇملۇق سەپىرى زېھنىي قۇۋۋىتىمنى خېلىلا خورىتىۋەتتى، ئىسلامباي بىلەن بىر مەزگىل دەم ئېلىشقا بولغان تەشنالىقىمىز كېيىن بىر گەپ بولار. قارا قوشۇن كۆلدىن خوتەنگىچە بولغان ئارىلىق 1000 كىلومېتىردىن ئاشاتتى، قورۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ خوتەنگە بارىدىغان يولنى باشقا ئالمىلارنىڭ ھەممىسى پىششىق بىلمىدىكەن، لېكىن بۇ يول مېنى ئانچە قىزىقتۇرالمىدى. يەنە كېلىپ، ياز كېلەي دەپ قالغانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېنىمىزدا قىشلىق كىيىم ـ كېچەكلەرلا بار ئىدى، ئەمما بىزنىڭ مۇشۇ يول بىلەن قايتىشتىن باشقا تاللىشىمىز يوق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن 4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئابدالدىن خوتەنگە قاراپ يول ئالدۇق.

بىز ئابدال كەنتىدىن چىقىشىمىزغا شىددەتلىك شەرق بورىنى چىقىشقا باشلىدى. قۇم ـ چاڭ خۇددى بۇلۇتتەك ئۈچۈپ كېلەتتى. تارىم دەريا-سىنىڭ سۈيى پۈتۈنلەي تەتۇر ئېقىشقا باشلىدى.

ئابدال كەنتىگە يېقىن جايدىكى تارىم — ئىلەك دەريا-سىنىڭ سۈيى 40 ~ 50 سانتىمېتىر پەسلەپ كەتتى، ئەمما قارا بوران كۆلىنىڭ سۈيى 20 ~ 30 سانتىمېتىر ئۆرلەپ كەتكەنىدى، بوراننىڭ بېسىمى بىلەن كۆل يۈزىمۇ خېلى يەرگىچە كېڭىيىپ كەتكەنىدى. بوران توختىماي ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز چىقتى. لېكىن، بىز بۇ قېتىم بوراننىڭ چىقىشىدىن خاپا بولمىدۇق. چۈنكى، بوران تېمپېراتۇرىنى 15 ~ 18 گرادۇستىن ئاشۇرمىدى، شۇڭا بىز خېلى سالقىنداپ قالدۇق. يەنە كېلىپ، تەكرى بىزنىڭ يول

مېڭىشىمىزغا ئاق يول تىلەۋاتقاندەك بوران كەينىمىزدىن چىقىۋاتاتتى. مەن ئىچىمدە: «ئىتتىرە بوران، ئىتتىرە!» دەپ ماڭاتتىم.

4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، بىز كىچىك بازار چارقىلىققا يېتىپ كەلدۇق. بۇ بازاردا 100 ئائىلىلىكچە ئادەم بار ئىكەن. تۆگىمىزنى بۇ يەردە قويۇپ قويدۇق، چۈنكى يازدا تۆگىلەر ئىشلىتىلمەي تاغدا يايلاشقا قويۇپ بېرىلىدىكەن. بىز ئىلگىرى ئۇلارنىڭ كۈچىنى بەك خورىتىۋەتكەچكە، تۆگىلەر بۇنىڭدىن كېيىن بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇڭا، بىز تۆگىلەرنى رۇسىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيالىق بىر سودىگەرگە ئەسلىدىكى باھاسىنىڭ يېرىمىغا سېتىۋېتىپ، بۇ پۇلغا توت ئات سېتىۋالدۇق.

چارقىلىقتا① جۇڭگونىڭ ئامبىلى لى بېگىم بار ئىكەن. مەن بۇ يەرگە كېلىپلا قائىدە بويىچە خەنزۇچە خەت بىسلىغان ئىسىم كارتۇچكام بىلەن قارا شەھەردىكى ۋېن بېگىم بەرگەن يەرلىك پاسپورتىمنى بىر تەرجىمان ئارقىلىق ئۇنىڭغا سۇنۇپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشۈمگە رۇخسەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلدىم.

لېكىن، ئۇ مۇشۇ يەردە ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان چوڭ پاسپورتنى سۇنسام، مەن بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن، مەن ماڭا جاۋاب يەتكۈزگەن ھېلىقى تەرجىماندىن ئامبالغا ۋاكالىتەن مۇنۇلارنى ئۆتۈندۈم: مېنىڭ بارلىق ھۆججەتلىرىم خوتەنـدە قالغانىدى، چۈنكى مەن ئۇ يەردىن يولغا چىققاندا شەرق تەرەپكە بۇنداق يىراقلاپ كېتىشكە، ھەتتا لوپنۇر كۆلىگە كېلىشكە تەييارلىقىم يوق ئىدى. شۇڭا، مەن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەھۋالنى ئۇنىڭغا يۈز تۇرانە چۈشەنـدۈرسەم.

لېكىن، ئامبال مەن بىلەن كۆرۈشۈشنى يەنە رەت قىلىپتۇ ۋە ماڭا مۇنداق گەپ ئېيتىپ بېرىپتۇ: «ئومۇمەن پاسپورت ئالماي كەلگەنلىكى ئادەم

---

① چارقىلىقتا شۇنىڭدىن كېيىن، يەنى گۈاڭشۈنىڭ 25 ـ يىلى (1899 ـ يىلى) نايىب ئامبال تەسىس قىلىنغان. سۈۋېن ھېيدىن بۇ يەرگە كەلگەن گۈاڭشۈنىڭ 22 ـ يىلى (1896 ـ يىلى) بۇ جاي ۋاقىتلىق تەسىس قىلىنغان نەپىقە ـ دالالەت ئىدارىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى. گۈاڭشۈنىڭ 17 ـ يىلى (1890 ـ يىلى) دىن باشلاپ لى شىشى نەپىقە ـ دالالەت ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولغان. لېكىن، ھازىرغىچە ئوچرىتالمىغان ماتېرىياللار بىلەن لى شىشىنىڭ گۈاڭشۈنىڭ 22 ـ يىلى تېخى ۋەزىپە ئوتەۋاتقان ياكى ئوتىمەيۋاتقانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرگىلى بولمايدۇ.

بىردەك گۇمانلىق ئۇنسۇر دەپ قارىلىدۇ، شۇڭا مەن ئۇنىڭ بىۋاستە خوتەنگە بارىدىغان يول بىلەن مېڭىشىغا يول قويمايمەن». ئەمما، مېنىڭ قاراشەھەردىن ئالغان كىچىك پاسپورتۇم بولغاچقا، ئۇ ماڭا ئالاھىدە شاپائەت قىلىپ، قاراشەھەرگە قايتىشىمغا رۇخسەت قىلىپتۇ. شۇڭا، مەن كەلگەنلىكى يولۇم بويىچە خوتەنگە قايتىدىكەنمەن.

بۇ ھەقىقەتەنمۇ ھاۋا ئوچۇق تۇرۇپ چاقماق چاقىۋاتقان ئىش بولدى ـ دە! بىز چەرچەن ئارقىلىق قەدىمىي يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي تارمىقى بىلەن ماڭساق، بىر ئايدا خوتەنگە يېتىپ بارالىتۇق. ئەمما، ھازىر بېشىمغا پېژغىرىن ئىسسىقتا يەنە ئۇچ يېرىم ئاي مېڭىشتىن ئىبارەت قۇملۇق سەھرا كەلگەندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يولنى تەكشۈرۈپ بولغانلىقىم ئۈچۈن، مەن قىزىقىدىغان ھېچ نەرسە قالمىغانىدى. مەن تەرجىماندىن(ئۇ مۇلايىم بىر ئۇيغۇر بەگ ئىدى) بېگىمگە مۇنۇ ئەرزىمنى يەتكۈزۈپ قويۇشنى ئۆتۈندۈم: ئۇ قارار قىلسا قىلىۋەرسۇن، مەن چەرچەن بازىرىغا كېتىۋېرىمەن، ئەتىلا يولغا چىقىمەن.

«كېتىۋەرسەڭ كېتىۋەر، مەن سېنى قولغا ئېلىپ، ئون ئەسكەرگە يالتىپ قاراشەھەرگە ئاپىرىۋېتىمەن» دەپ ئىلتىماسىمغا كېسىلا جاۋاب بېرىپتۇ.

بۇ جۈڭگو ئەمەلدارىنىڭ دېگىنىنى قىلىدىغانلىقىنى بىلەتتىم، بۇنىڭ ئۈچۈن مەندە تەييارلىق بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا، تۆگەمنى سېتىۋالغان ھېلىقى رۇسىيە تەۋەلىكىدىكى سودىگەر بىلەن ئەسكەرلەر ئىسلامباي بىلەن ئىككىمىزنى يالاپ قاراشەھەرگە ئاپارغۇچە، ئۇ مېنىڭ يۈك ـ تاقلىرىمنى ۋە ئاتلىرىمنى ساقلاپ تۇرىدىغانغا پۈتۈشتۇم. ئۆزۈمگە كېرەكلىك ئازغىنا نەرسەمنى توقۇمنىڭ كەينىگە تېڭىۋالدىم. مەن قاراشەھەرگە بارغاندىن كېيىن، يەنە ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىگە بېرىپ رۇسىيە ئەلچىخانىسىدىـ كىلەردىن يارەم سوراپ، ئۇلاردىن مېنىڭ ئورنۇمدا چەرچەن ۋە خوتەنگە بارىدىغان بىر پارچە يول خېتىگە ئىلتىماس سۇنۇپ بېرىشنى ئۆتۈنۈش قارارىغا كەلدىم. بۇ يەردىن ئۈرۈمچىگە 700 كىلومېتىر كېلەتتى، ئىلگىرى مېڭىپ باقمىغان بۇ يولدا ئاتلىق سەپەر قىلىش مېنى بەك قىزىقتۇردى.

مەن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مەركىزىي شەھىرىنىمۇ كۆرۈۋالاتتىم، ئۇ يەردە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار كۆپ ئىدى، تېخى نۇرغۇن رۇسىيىلىك مۇھاجىرلارمۇ بار ئىدى.

دەسلەپتە باشقىلار مېنى سەپەر پىلانىمنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىغاندا، مەن بىر ئاز خاپا بولغانىدىم. مانا ئەمدى كۆز قاراش ئۆزگىرىپ يېڭى تەسەۋۋۇر مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ بىر ياخشى ئىشقا ئايلاندى. نۇرغۇنلىغان پوچتا يوللانمىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن خوتەنگە كېلىپ بېرىپ كۆرۈشۈمنى كۈتۈپ تۇراتتى، بۇ ئىش مېنى بىرئاز بىئارام قىلاتتى.

كەچتە ئەمدى بىر قارارغا كېلىپ تۇرۇشۇمغا قابىلىيەتلىك بىر جۇڭگو ئەمەلدارى مېنى يوقلاپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن مېنىڭ قېيىن مەسىلىلىرىم ھەل بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى. ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشچە، ئۇنىڭ فامىلىسى شېن بولۇپ، چارقىلىق بازىرىنىڭ مۇداپىئە قوماندانى ئىكەن. ئۇ ئەتە مېنى قولغا ئېلىش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالغانىكەن. لېكىن، ئۇ ئامبال لى بېگىمنىڭ بۇ ھۆكۈمى ئەقىلگە سىغمايدۇ دەپ قارىغاچقا، ئالاھىدە مەقسەت بىلەن ماڭا بولغان ھېسداشلىقىنى بىلدۈرگىلى كەلگەنىكەن. ئۇ ئامال بار لى بېگىمنى پەرماننى قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇندەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

بىز مۇڭدىشا ـ مۇڭدىشا چىقىشىپ قالدۇق، پارىڭىمىز باشقا ئىشلارغا يۆتكەلدى. شېن بېگىم بىلىمخۇمار ئادەم ئىكەن، ئۇ ھېنىڭ ئېكسپېدىتسىيە سەپىرى جەريانىدىكى ئەھۋالىمنى توختىماي سوراپدى. شۇنىڭ بىلەن، مەن بۇلتۇر تەكلىماكان قۇملۇقىدا ئۇچرىغان بەختسىزلىكلىرىمنى ئۇنىڭغا سۆزـلەپ بەردىم.

بۇ چاغدا مېھمىنىم تۇيۇقسىز ۋارقىرىۋەتتى ۋە مېنى قۇچاقلىۋالدى.

«ھە، ئەسلىدە سىز ئىكەنسىز ـ دە! شۇ چاغدا مەن دەل خوتەنده ئىدىم، ھەر كۈنى كىشلەرنىڭ ھالاكەت گىردابىدىن قانداق قىلىپ قۇتۇلۇپ قالغانلىقىڭىز توغرىسىدىكى سۆز ـ چۆچەكلىرىنى ئاڭلاپ تۇراتتىم. لىن بېگىمۇ ماڭا سىزنىڭ گېپىڭىزنى قىلىپ بەرگەنىدى، شۇ چاغدا ئىككىمىز خوتەنده سىزنى كۆرۈشنى بەك ئارزۇ قىلغانىدۇق.»

لىن بېگىم دېگەن كىشى بېلگىلىك بولۇپ، ئەسلى ئىسمى پاۋل

سبورېنگ ئىكەن، ئۇ جۇڭگودا 30 نەچچە يىل تۇرغانىكەن، مېنىڭ مېھرىبان ئۇستازىم ۋە دوستۇم، گېرمانىيىلىك جۇغرافىيە ئالىمى فون رىچخوفېن بارونىنىڭ ئاسىيادىكى سەپىرىگە كۆپ يىل ھەمراھ بولغان ۋە ئۇنىڭغا تەرجىمانلىق قىلغانىكەن. كېيىن پۈتۈنلەي جۇڭگولۇق بولۇپ كەتكەن ۋە بىر جۇڭگولۇق خوتۇننى ئالغانىكەن، ئۇ ھازىر چوڭ ئەمەلدار بولۇپ، سۇجۇدا تۇرىدىكەن. ئەينى چاغدا سبورىنگ بىلەن شېن بېگىم شىنجاڭ باش مۇپەتتىشىنىڭ ھاۋالىسىگە بىنائەن شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى قوروم تاغ تىزمىسىدا ئالتۇن تەكشۈرگەنىكەن. بۇلتۇر مەن قۇتقۇزۇپ قېلىنغاندىن كېيىن، باراقسانلىقتا يالغۇز، تىنچ بىر ھەپتىنى ئۆتكۈزگەندە، ئۇلار دەل خوتەندە ئىكەن. كېيىن ئۇلار قەشقەرگە بارغاندا، مەن پامىر ئېگىزلىكىگە كېتىپتىمەن. مەن كۈزدە قايتىپ كەلگەندە، ئۇلار قەشقەردىن كېتىپ قالغانىكەن. مەن ئۇزۇندىن بۇيان سبورىنگ بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەنىدىم، بولۇپمۇ دوستىمىز فون رىچخوفېن ئۇنىڭغا ئۆز سالىمىنى يەتكۈزۈپ قويۇشۇمنى ھاۋالە قىلغانىدى. لېكىن، بىر يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن بېيجىڭدىكى رۇسىيە ئەلچىخانىسىدا ئۇچراشتىم.

مۇشۇ شېن بېگىم بىلەن يېقىن دوستلاردىن بولۇپ قالدۇق. ئۇ مۇشۇ يەردە تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئە قوماندانى بولغاچقا، ئامبالنىڭ يېنىدا مۇستەقىل ھوقۇققا ئىگە ئىكەن.

ئەتىسى مەن ۋاقتىنچە ئۇرۇمچىگە بارماي چارقىلىقتا بىر كۈن ئارتۇق تۇرۇپ يېڭى دوستۇمنى ئۇزىتىپ قويماقچى بولدۇم. شېن بېگىم چارقىلىقتىن چەرچەنگە بارىدىغان يولنىڭ خەرىتىسىنى ماڭا كۆرسەتتى، بۇ دەل جەنۇب تەرەپتىكى تاغنىڭ باغرى بىلەن ماڭىدىكەن. بۇ خەرىتىنى ئۇ ئۆزى سىزغا- نىكەن. مەن بۇنى كۆرۈپ تولمۇ ھەيران بولدۇم، ئۇ خەرىتىنى شۇنداق توغرا سىزغانىدى. ئۇنىڭدىكى يەر ـ جاي ناملىرى خەنزۇچە يېزىلمىغان بولسا، ھەر قانداق بىر كىشىنىڭ بۇ خەرىتىنى ياۋروپالىق جۇغرافىيە ئالىملـ- رى سىزغان دەپ قىلىشى تۇرغان گەپ ئىدى.

چۈشلۈك تاماق ۋاقتىدا، شېن بېگىم ماڭا ئەتىگەن ئامبال يامۇلدا ئۇ ھەرقانچە نەسىھەت قىلسىمۇ ئامبالنىڭ قەتئىي يول قويمىغانلىقىنى

ئېيتتى. لى بېگىم مۇنداق دەپتۇ: تۇڭگانلار[1] شىنجاڭغا كىرىدىغان ـ چىقىدىغان چاغدا (ئەينى چاغدا بۇ ۋەقە جۇڭگونىڭ يەرلىك ھۆكۈمەتلىرى-نىڭ بېشىنى ئاغرىتىۋاتاتتى) چەرچەن، خوتەنلەرگە بارىدىغان يولنى قامال قىلىش توغرىسىدا قولۇمدا پەرمان بار، بۇ پەرمان گەرچە بىر ياۋروپالىق پۇقرانىڭ مۇڭاپىق كەلمىسمۇ، لېكىن بۇنى ئۇنىڭغا چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرۇش ھاجەتسىز. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ دېيىشچە، پاسپورتۇم بولمىسا، مېنىڭ نېمە ئادەم ئىكەنلىكىمنى بىلگىلى بولماس ئىمىش.

— ئۇنداقتا مەن چوقۇم ئۇرۇمچىگە بارامدىمەن؟ — دەپ سورىدىم مەن.

— ئۇرۇمچىگە بارامدىمەن؟ سارائ بولۇپ قالدىڭىزمۇ؟— شېن بېگىم ۋارقىراپ كەتتى ۋە قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، — ياق، سىز چەرچەنگە خاتىرجەم كېتىۋېرىڭ، ھەممە ئىشنى ئۆزۈم جايلايمەن، — دېدى.

شۇنىڭ بىلەن بىز يولغا چىقتۇق، بىزنىڭ قالدۇرغۇدەك باشقا ئىش يوق. مەن چەرچەن ۋە كېرىيە ئارقىلىق خوتەنگە بېتىپ باردىم.

1896 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، بىز خوتەن شەھرىگە ئاتلىق بېتىپ كەلدۇق.

---

① بۇ پەردىكى تۇڭگانلار چىڭخەيدىكى خۇيزۇلارنى كۆرسىتىدۇ. گۇاڭشۈنىڭ 22 ـ يىلى (1896 ـ يىلى) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە چىڭ ئوردىسى چىڭخەيدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ناھىيە تەۋەسىگە كىرگەن خۇيزۇلارنى چارقىلىقتا يېقىن جايدىكى پىچان شەھرىگە ئورۇنلاشتۇرغان.

35. جۇڭگونى چارلاش ھەققىدىكى ھېكايەمنىڭ خاتىمىسى

ئايرىلغىنىمغا ئۇزۇن بولغان خوتەنده مېنى ئويلىمىغان بىر ئىش كۈتۈپ تۇرغانىكەن.

مەن خوتەنگە بېرىپ ئورۇنلىشىپلا دەرھال ئايماقبېگى لېۋ بېگمنىڭ يامۇلىغا چاقىرتىلدىم. مەن ئۇ يەردە نېمىنى كۆردۈم؟ ئۇ يەردە تەكلىماكان قۇملۇقىدىن خوتەنگە بېرىش سەپىرىدە «ھالاكەت گازارمىسى» دا غايىبتەكلا يوقاپ كەتكەن يۈك ـ تاقلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى كۆردۈم. بۇ يۈك ـ تاقلارنىڭ تېپىلىشى بىزنىڭ بىر توپ ئوغرى ۋە يۈك ـ تاقلارنى يوشۇرۇپ قويغۇچىلار بىلەن خېلىغىچە بىللە يۈرگەنلىكىمىزنى ئىسپاتلاپ بەردى. شۇڭا، مەن بۇ قېتىمقى چارلاشقا دائىر ھەققىي ھېكايىنى يېزىپ، ئۇنى قۇملۇقتىكى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىمنىڭ ئۆزگىچە خاتىمىسى قىلدىم.

خوتەنگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، شۇبتسىيە ئوفىتسېرى بىر تۇتاش سەپلەپ بەرگەن تاپانچامنى شۇ يەردە تۇرۇۋاتقان رۇسىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەرلەرنىڭ كاتتۇبشى، يەنى ئاقساقال سېيىت ئەكرەمبايغا بېرىۋەتكىنى باشقا ئادەم ئەمەس، دەل ھېلىقى سۇ ئېلىپ كېلىپ ئىسلامبايىنى قۇتقۇزۇۋالغان سودىگەر يۈسۈپ ئىكەن. ئېنىقكى، ئۇ بۇ ئىش ئارقىلىق ئاقساقالنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، ئۇنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئاغزىنى تۇۋاقلىماقچى بولغانىكەن. لېكىن، بۇ ئاقساقال رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشـلۇق باش كونسۇلىنىڭ نوتىسىنى تاپشۇرۇۋالغان بولغاچقا، يۈسۈپنى قاتتىق ئەيىبلەپ، ئۇنى دەرھال تاپانچىنىڭ كېلىش جەريانىنى ئېنىق ئېيتىشقا بۇيرۇپتۇ. ئاخىردا يۈسۈپ بۇ تاپانچىنى تەۋەككۈل يېزىسىنىڭ باشلىقى توختىبەگدىن ئالغانلىقىنى ئېقرار قىلىپتۇ.

كېيىن ئاقساقال تاپانچىنى ئايماقبېگى لېۋ جيادىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن.

لیۇ بېگىم تاپانچىنى قەشقەر ئامبىلى ئارقىلىق ماڭا قايتۇرۇپ بەردى. بۇ ئەھۋاللارنى مەن يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدىم.

خوتەندىكى ئاقساقال سېيىت كەرىمباي. ئۇ سۆبۈن ھېيىنغا ياردەملىشىپ ئۇنىڭ يېتۈپ كەتكەن نەرسىلىرىنى تېپىشىپ بەرگەن

ئىش بارغانسېرى چوڭىيىپ كېتىپتۇ، يۈسۈپ خوتەندىن تېزرەك يىراق جايلارغا قېچىپ كېتىشنى ئەڭ ياخشى چارە دەپ قاراپ خوتەندىن قېچىپ كېتىپتۇ. ئاقساقال يۈسۈپنىڭ خەۋىرىنى ئالالمايى، تەۋەككۈل بېزىسىنىڭ باشلىقى توختىبەگدىن گۇمانلىنىپتۇ ۋە بىر قابىل خۇسۇسىي تەكشۈرگۈچىنى تەۋەككۈل كەنتىگە بېرىپ، توختىبەگكە يېقىنلىشىپ، ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ ئەھۋال ئىگىلەشكە ھەمدە ھېنىڭ يېتۈپ كەتكەن باشقا نەرسىلەرىمنى تېپىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرۇشقا ئەۋەتىپتۇ.

خۇسۇسىي تەكشۈرگۈچى ۋەزىپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يىرتىق كىيىملەرنى كىيىپ تەۋەككۈل يېزىسىغا بېرىپتۇ ھەمدە ئېپىنى تېپىپ توختىـ بەگگە پادىچى بولۇپ ياللىنىپ ئىشلەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ بەگنىڭ باشقا پادىچىلىرى بىلەن بىللە شۇ يەردە مال بېقىپتۇ. ئۇ ئۆز ۋەزىپىسىنى ياخشى ئادا قىلىپ، خوجايىننىڭ تولۇق رازى قىلىپتۇ.

بىر كۈنى ئۇ توختىبەگنىڭ ئۆيىگە ئازغىنا ئىش ھەققىنى ئالغىلى بېرىپتۇ. لېكىن، ئۇ بەگنىڭ ئىشكىدىن كىرىشگە بەگ يۇگۇرۇپ قوپۇپ ئۇنى توسۇاپتۇ ۋە ئىتتىرىپ تالاغا چىقىرىۋېتىپتۇ. لېكىن، ئۇ بەگنىڭ ئۆيىدە نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋاپتۇ. ئەسلىدە توختىبەگ ئوچ ئوۋچى، يەنى ئەخمەت مەرگەن، قاسىمئاخۇن ۋە توختى شاھ بىلەن بىرنەچچە ساندۇقنى ئالدىغا قويۇۋېلىپ ئولتۇرغانىكەن (مەن تېخى بۇ ئوچ ئادەمنى دوراوس ئادەملەر دەپتىكەنمەن)، ئۇ يەردە يەنە بىزنى قوملۇقتىكى بىرىنچى قەدىمىي شەھەر تەكلىماكانغا باشلاپ بارغان ياقۇپ شاھمۇ بار ئىكەن. كېگىز ئۇستىگە ئۇ يەردە يوق خىلمۇ خىل نەرسىلەر يېيىپ قويۇلغانىكەن.

زېرەك خۇسۇسىي تەكشۈرگۈچى ئۇنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويماسلىق ئۈچۈن، ئىش ھەققىنى يانچۇقىغا سېلىپ ئاستا كېتىپتۇ. ئۇ كەينىگە ئادەم چۈشمىگەنلىكىنى جەزملەشتۈرگەندىن كېيىن، ئەڭ ياخشى بىر ئاتقا غىپىدە مىنىپ ئۇچقاندەك خوتەنگە بېرىپتۇ ۋە ئۆزى بايقىغان ئەھۋالنى خوجايىنى ئاقساقالغا دوكلات قىلىپتۇ. ئاقساقال بۇ ئىشنى دەرھال لىيۇ بېگىمگە دوكلات قىلىپتۇ، لىيۇ بېگىم شۇ ھامان ئىككى ئەمەلدار بىلەن بىرنەچچە ئەسكەرنى توختىبەگنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرۇپ، تېپىلغان نەرسىلەرنى تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن تەۋەككۈل كەنتىگە ئەۋەتىپتۇ.

بۇ چاغدا توختىبەگمۇ پادىچىسىنىڭ يوقاپ كەتكەنلىكىنى، يۇگۇرۇك بىر ئېتىنىڭمۇ يوق تۇرغانلىقىنى بىلىپ تىت ـ تىت بولۇپ، پۇتى كۆيگەن توخۇدەك سەكرەپ كېتىپتۇ. ئۇ دەرھال قېچىپ كەتكەن بۇ يالالنما ئىشچىنى قوغلاش ئۈچۈن بىرنەچچە ئادەمنى ئاتلىق ئەۋەتكەن بولسىمۇ، تەكشۈرگۈچى يىراقلاپ كەتكەچكە، ئۇلار يېتىشەلمەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن، توختىبەگ ئۆزىـ

نىڭ هايات ـ ماماتىنىڭ تەكشۈرگۈچىنىڭ ئۆزىدىن بۇرۇن خوتەنگە بېرىش ـ بارالماسلىقىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپتۇ.

شۇنداق قىلىپ، كۆڭلى بىئارام بولغان بەگ ئۆز خيالى بويىچە ئىش قىلىپ ھېلىقى نەرسە ـ كېرەكلەرنى يېڭىۋاشتىن ئوراپ دەرھال خوتەنگە ئاپىرىپتۇ، يەنى ئۇ ليۇ بېگىم ئەۋەتكەن ئەمەلدار بىلەن بىللە خوتەنگە ئاپىرىپتۇ، يەنى ئۇ ليۇ بېگىم ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار بىلەن بىللە خوتەن شەھرىگە بېرىپتۇ ھەمدە مۇنداق دەپتۇ: بۇ نەرسىلەرنى تېخى مەن بىرنەچچە كۈن ئىلگىرىلا تېپىۋالدىم، ناۋادا كۇنلەرنىڭ بىرىدە بۇ نەرسىلەرنى تېپىۋالسام، چوقۇم ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرەتتىم.

ھېلىقى ئۇۋچىلارمۇ ھازىر خوتەنگە كەلگەن بولۇپ، ھەممىسى بىر سارايغا چۈشكەنىكەن. لېكىن، ئاقساقالمۇ ئۇ يەرگە بىر تەكشۈرگۈچى ئورۇنلاشتۇرغانىكەن، تەكشۈرگۈچىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي توختىمىغانىڭ كەچتە ئۇۋچىلارغا گەپنى قانداق بىر قىلىۋېلىشنى، ليۇ بېگىم ئۇلارنى سوراقتا ئېلىپ چىققاندا ئۇنىڭغا قانداق تاقابىل تۇرۇشنى ئۆگەتكەنلىكىنى دوكلات قىلىپتۇ.

ئاقساقال بۇ ئۇۋچىنى ئالدىغا چاقىرتىپ سۈرۈشتۈرسە، ئۇ ئۆزىنىڭ قۇملۇقتىكى خەتەردىن ئەمدىلا قۇتۇلۇپ چىققانلىقىنى، ئۇلار ئىسلامىيەتكە ھەمراھ بولۇپ قۇملۇققا بېرىپ چىدىرىم بىلەن يېتۇپ كەتكەن نەرسىلىرىمىنى ئىزدەپ تاپالمىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ.

ئۇلار چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دەپتۇ:

— بىز ئۇچ تۇپ توغراق دېگەن يەردە كېيىنكى قىشتا بارغانىدۇق، ئۇ يەردە غەرب تەرەپكە كەتكەن بىر تۈلكىنىڭ ئىزىغا چۈشۈپ نەچچە كۈن ماڭدۇق، بىر يەرگە كەلگەندە تۈلكىنىڭ ئىزى توختاپ قالدى. قۇملۇقتا تۈلكە چوڭقۇر كولىۋەتكەن بىر جاي بار ئىكەن، ئۇ يەردىكى قۇم پۈتۈنلەي ئاپئاق بولۇپ كېتىپتۇ. كۆپ ئۆتمەي ئۇنىڭ قۇم ئۈستىگە چېچىلىپ كەتكەن ئۇن ئىكەنلىكىنى بىلدۇق. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ يەرنى كولاپ چىدىرنى تاپتۇق، چىدىر 1 مېتىر قۇمنىڭ ئاستىدا قالغانىكەن. بىز چىدىر ئىچىدىكى نەرسىلەرنى بىر ـ بىرلەپ ئېلىپ، ئېشەككە ئارتىپ دەريا بويىغا ئېلىپ كەلدۇق.

بەلكىم تۇلكە يازدا بىز قالدۇرۇپ كەتكەن توخۇ ۋە ئاشلىقنىڭ پۇرىقىنى ئېلىپ ئاشۇ يەرگە بارغان بولسا كېرەك. چۈنكى، ھېلىقى ئۇۋچىلار گازارمىغا خېلى يىراق بىر قوم بارخىنى ئۇستىدىن بىر توخۇنىڭ ئىسكىلىتىنى تېپىۋاپتۇ، ئەمما ئادەمنىڭ جەسىتىنى ئۇچراتماپتۇ. بەلكىم مېنىڭ ئىككى ئاجىز خىزمەتكارلىرىم يولچى بىلەن مۇھەممەد شاھ 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى كېچىدە ئۆملەپ يۇرۇپ خېلى يولنى باسقان بولسا كېرەك.

خوتەندە تۇرۇشلۇق رۇسىيىلىك ئاقساقالنىڭ ئۇلارنىڭ تېپىۋالغان نەرسىلەرنى ئەينى چاغدا نېمىشقا دەرھال لېيۇ بېگىمگە تاپشۇرۇپ بەرمىدىڭلار؟ دەپ سورىشى تەبىئىي ئىدى.

ئۇلار بوينىغا ئېلىپ مۇنداق دەپتۇ:

— كەنت باشلىقى توختىبەگ بۇ ئىشنى ئۇقماندىن كېيىن، ئۇلارغا بارلىق نەرسىلەرنى يوشۇرۇپ قويۇش، بىر قىسمىنى يوشۇرۇن سېتىۋېتىش توغرىسىدا مەسلىھەت بەرگەنلىكىنى، يەرلىك كىشىلەرگە قىلچىلىك كېرىكى يوق نەرسىلەرنى ساقلاپ قويغانلىقىنى ئېقرار قىلىپتۇ. شۇڭا، مەن مانا ئەمدى پەقەت ئۆزۈمنىڭ بىر تۇردىكى يۈك ـ تاقلىرىمنى، يەنى يەرلىك كىشىلەر ئۈچۈن قىممىتى بولمىغان بىرنەچچە كۆرسەتكۈچ ئەسۋاب، تىرەك، شەيتان، دورا ـ دەرمان، بىر يامغۇرلۇق چاپان، تاماكا، كىرسىن ئوچاق ۋە ئىككى فوتو ئاپپاراتىمنى ئېلىپ كەتكىنىمگە ئانچە خۇش بولمىدىم، چۈنكى تەۋەككۈل كەنتىدىكى ئەقىللىق كىشىلەر ئاپپارات ئىچىدىكى نېگاتىۋ ئۆينى چىقىرىپ دېرىزىسىگە ئەينەك① قىلىۋالغانكەن. شۇڭا، مېنىڭ بىرىنچى قېتىملىق سەپىرىم جەريانىدا تارتقان سۈرەتلىرىم پۈتۈنلەي نۇر ئۆتۈپ يوقاپ چىققانىدى. ئەمدى ئېكسپېدىتسىيە خاتىرەمگە قىستۇرما رەسىم قىلىپ ئىشلىتىدىغانغا پەقەت ئۆزۈم سىزغان بىر قىسىم تېز سىزما رەسىملەرلا قەپقالغانىدى. كېيىن ئامېرىكا بىر كىتاب نەشر قىلدۇرغاندىمۇ مۇشۇ رەسىملەرنى قىستۇرما رەسىم قىلىشتىن باشقا ئامال يوق ئىدى.

بۇ ئۇۋچىلار ئەسلىدە ناھايىتى دۇرۇس ئادەملەر ئىكەن، ئۇلار توختىـ

① ئەينى چاغدا فوتو ئاپپاراتلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان نېگاتىۋ لېنتا بولماستىن، بەلكى فوتوپلاستىنكا ئىدى، يەنى بىر خىل ئالاھىدە ئەينەككە نۇر سەزگۈچى دورا پاراشوكى سۈرتۈلۈپ نېگاتىۋ قىلىناتتى.

بەگنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن مېنىڭ قىممىتى 2000 مارکتىن ئاشىدىغان نەرسىلىرىمنى سېتىۋەتكەن.

ئەخمەت مەرگەن بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى قاسىمئاخۇن مەن كېرىيە دەريالىسى بويىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا ماڭا ھەمراھ بولغانىدى. ھەر قېتىم قۇملۇقتىكى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىم ۋە يېتۈپ كەتكەن نەرسىلىرىم ئۈستىدە گەپ بولغاندا، ئۇلار ناھايىتى ئىشەنچلىك تەلەپپۇزدا «يېتۈپ كەتكەن نەرسىلىرىڭىز چوقۇم تېپىلىدۇ، چوقۇم شۇنداق بولىدۇ» دەيتتى. ئۇلار قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ نەرسىلەرنى بىر قېتىم ئىزدىمەكچىمۇ بولغانىدى. مانا ئەمدى مەن ھەققىي ئەھۋالنى چۈشەنگەندىن كېيىن، بۇ گەپلەرنىڭ ئۇلارنىڭ ۋىجدان جەھەتتىن بىئارام بولۇۋاتقانلىقىدىن دېيىلگەن گەپلەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندىم. مەن تەۋەككۈل كەنتىدە بىر كىچىك ئۆيدە تۇرۇپ كېيىنكى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىگە تەييارلىق قىلىۋاتقان چېغىمدا، توختىبەگ مېنى رەسىم ـ قائىدە بويىچە ئۆز ئۆيىگە ئورۇنلاشتۇرماي، باشقا بىر جايدىكى ئادەتتىكى ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانىدى. شۇ تاپتا مەن ئەينى چاغدا مېنى ئويلاندۇرۇپ قويغان بۇ ھۆرمەتسىزلىكنىڭ زادى نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشەندىم. ئوغرىلاپ كېلىنگەن بۇ نەرسىلەر كىگىزنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇپ قويۇلغان بولۇپ، ناھايىتى ئاسان سېزىلىپ قالاتتى.

ئايماقبېگى لېۋ بېگممۇ ئۇلارنى ئېلىپ چىقىپ سوراق قىلىپتۇ ۋە ئۇلاردىن مېنىڭ ھېلىقى مەھكەم قۇلۇپلانغان ساندۇقۇمنى نېمە ئۈچۈن ئاچمىغانلىقىنى سوراپتۇ. ئۇلار:

— ئۇ ساندۇق بەك ئېغىر بولغاچقا يۆتكىيەلمىدۇق، ساندۇقتىكى بىر قىسىم نەرسىلەرنى ئالساق، ئۇ نەرسىلەرنى قايتا تاكمساق بولمايدىكەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

ئايماقبېگى ھەققىي ئەھۋالنى دېگۈزۈش ئۈچۈن، ئۇلارنى راسا قامچىلاتقۇزۇپ تۇرمىگە تاشلاپتۇ. ھېلىگەر توختىبەگ ئۆزىنى چەتكە ئاپتۇ.

مەن خوتەنگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، بۇ دېلونى سوراق قىلىش ئىشىنى يەنە ئوتتۇرىغا قويدۇم. بۇ ئادەملەرنىڭ تەقدىرى مېنىڭ قولۇمدا

ئىدى. جۇڭگونىڭ جازا قوللىرى ئادەمنى ھېۋىناق قىلىپ قويىدىكەن، ئۇلار تۇرمىدە ھۆكۈمنى كۈتۈپ ئۆتكۈزگەن كۈنلىرى ئۇلار ئۇچۇن بېتەرلىك جازا ئىدى.

خوتەندىكى رۇسىيلىك ئاقساقال تەكشۈرگۈچىنى ئايماق يامۇلغا يو-شۇرۇن ئەۋەتكەنىكەن. بۇ ئىش ئېنىقلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ لېۋۈ بېگىمگە بولغان گۇمانىنىڭ توغرا ئەمەسلىكى ئىسپاتلىنىپتۇ.

ئايماقبېگى لېۋۈ جياۋدې باشتىلا ماڭا يېتۈپ كەتكەن نەرسىلەرنى تىزىملىتىپ، ھەربىر نەرسىنىڭ باھاسىنى يېزىپ قويغاندى. ئۇ خوتەندىكى تەكشۈرۈش خىزمىتىگە قۇلايلىق بولسۇن ئۈچۇن، نەق مەيداننى تەكشۈ-رۈش ئۈچۇن بۇ تىزىملىكنى ئېلىپ، ئۆزى يېراق جايدىكى تەۋەككۇل كەنتىگە بارغانىكەن.

لېكىن، جىنايەتچىلەرنىڭ دېگىنى يەنىلا بىر يەردىن چىقماپتۇ. ئوۋچى-لار بىردەك بىز يۈك ـ تاق ۋە نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى توختىتىۋەگكە ساقلىغىلى بەرگەن، يوقاپ كەتكەن نەرسىلەرنىڭ دېرىكىنى پەقەت توختـ-بەگلا بىلىدۇ دەپ چىڭ تۇرۇۋاپتۇ. توختىبەگ بولسا ئۇ نەرسىلەرنى ئوۋچىلار ئۆزلىرى يوشۇرۇپ قويغان، ھېچقاچان ماڭا بەرمىگەن دەپ تۇرۇۋاپتۇ.

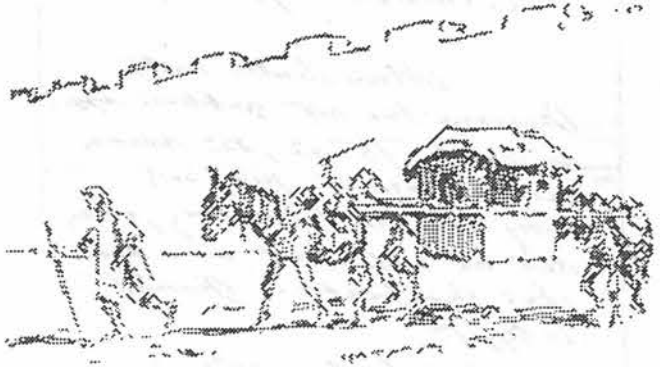
مەن جىنايەتچىلەرنى يەنە بىر قېتىم جازالاشقا زادىلا ئۇنىمايۋ تۇرۇۋال-دىم ۋە ھۆكۈمەت تەرەپ بىلەن ئۇلارنى سوراق قىلغاندا مۇلازىملارغا قامچا تۇنقۇزۇپ، ئۇلارنىڭ يېنىدا تۇرغۇزۇش توغرىسىدا بىردەك پىكىرگە كەلدىم، بۇنداق قىلغاندا جاۋابكارلارغا قوقاق سالغىلى بولاتتى.

ئىككى تەرەپ گېپىدە چىڭ تۇرۇۋالغاچقا، لېۋۈ بېگىم تۆۋەندىكى «براخمان» چە ھۆكۈمنى چىقاردى:

ئىككى تەرەپنىڭ دېگەنلىرىدىن بىر تەرەپنىڭ دېگىنى يالغان، لېكىن قايسىسىنىڭ يالغانلىقى تېخىچە نامەلۇم. شۇڭا، ئايمىقىمىز تۆۋەندىكىدەك كېسىم چىقاردى: ئىككى تەرەپ ئوغرىلاپ سېتىۋېتىلگەن نەرسىلەرنىڭ تۆلىمى سۈپىتىدە ئىككى كۈن ئىچىدە جەمئىي 5000 تەڭگە (2300 مارك) تاپشۇرسۇن.

مەن دەرھال بايانات ئېلان قىلىپ مۇنداق دېدىم:
— بۇ ھۆكۈمنىڭ ئاددىيلىقىدا گەپ يوق. بىراق، جاۋابكارلارنىڭ جىنايىتى بولسىمۇ، مەن بۇ پۇلنى قوبۇل قىلالمايمەن.
لېكىن، لېيۇ بېگىم بۇنداق كەڭچىلىك قىلىشقا ئۇنىمىدى ۋە بۇ پۇل مەن ئۈچۈن ئەرزىمەس نەرسە بولسىمۇ، جۈڭگو مەھكىمىسى قائىدە بويىچە ئىش قىلىشى كېرەك. ئۇنداق بولمىسا كېيىن ئۇ يەرگە ھېچكىم سايامەتكە كەلمەيدۇ دېدى.
ئۇۋۇچىلار قۇملۇقتىن پەقەت بىر قىسىم نەرسىلەرنىلا ئېلىپ كەلگەنلەكىنى، باشقا نەرسىلەرنىڭ قۇم ئاستىدا قالغان چېدىرىدا قالغانلىقىنى ئۇزۇپ ئېيتقانلىقى ئۈچۈن، بىز ئاخىردا جەرىمانىنى 1000 تەڭگە (460 مارك) گە تۆۋەنلىتىش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدۇق. بۇ زىيان لايىقىدا بولغانىدى، چۈنكى مەن نەرسە ـ كېرەكلىرىمنىڭ بەدىلىگە ھەر قايسى تەرەپنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتىم. ئۇۋۇچىلارمۇ ماڭا رەھمەت ئېيتتى.
ئاددىلىق ۋە كۈچلۈك ئىرادە بىلەن لېيۇ بېگىمنىڭ قىلغىنىدەك بىر ياۋروپالىقنى قوغداش جۈڭگو ئەمەلدارلىرى ئارىسىدا ھەقىقەتەن ئاز كۆرۈلىدىغان ئىش. مەن ئىلگىرى بۇ ئايماقبېگى دۇرۇس ئادەم ئىكەن دېگەنىدىم، بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.
شىنجاڭدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ بىر قېتىملىق ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى ئۈچ يىل ئىكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ئادەم بىر قېتىم ئايماقبېگى بولۇۋالسا نۇرغۇن مال ـ دۇنيا توپلىۋالىدىكەن، چۈنكى باج ـ سېلىقلارنىڭ بىر قىسمىمۇ ئۇنىڭ شەخسىي چۆنتىكىگە چۈشىدىكەن. لېيۇ جيادېنىڭ خوتەننىڭ ئايماقبېگى بولغىنىغا ئۈچ يىل بولۇپتۇ، لېكىن ئۇ ھەر يىللىق باج ـ سېلىقنى قىلچە كېمىتمەي دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرىدىكەن. بۇ خىل مەسلىسز پاكلىق ئۇرۇمچىدىكى ئالاقىدار زاتلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشىپ، ئۇ مۇكاپاتلىنىپتۇ. ھۆكۈمەت تەرەپ ئۇنى ئايماقبېگىلىكتىن ۋالىيلىققا ئۆستۈرۈپتۇ.
مەن خوتەندىن چىققان كۈنى لېيۇ جيادېمۇ يېڭى ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش ئۈچۈن كەتتى.

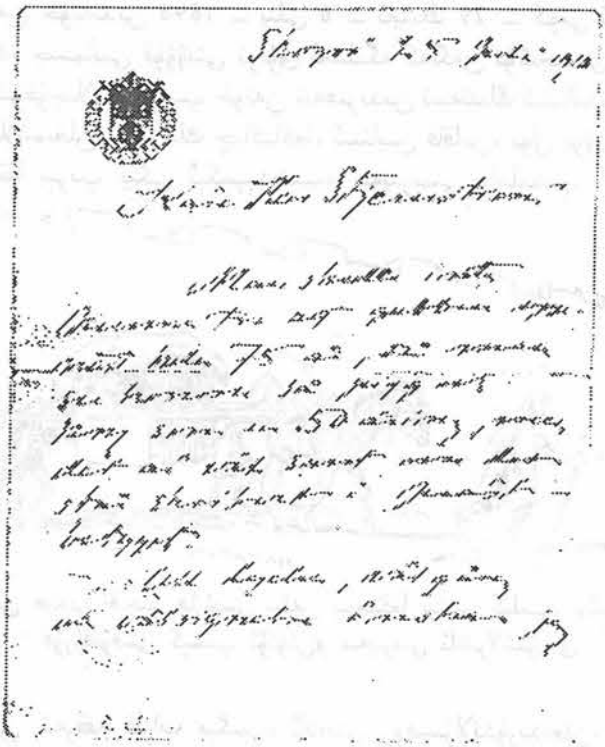
مەن خوتەندىن 1896 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئايرىلدىم. كۈچلۈك، جىسمانىي قۇۋۋەتتى تولۇق ئەسلىگە كەلگەن تۆگىچمىنى ۋە يېڭى يۈك توشۇغۇچىلارنى ئېلىپ خوتەن شەھرىدىن تىبەتتىنىڭ شىمالىدىكى ئادەم ئولتۇراقلاشمىغان ئېگىزلىك چىڭتاڭغا، ئىنتايىن قاقاس، يول يوق شورلۇق ئويمانلىققا بېرىپ يېڭى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىمنى باشلىدىم.

سۈرەتتە ھىندىن قېچىر ھارۋىسى بىلەن بېيجىڭغا يېتىپ كېلىپ، «ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنى كېسىپ ئۆتۈش» سەپىرىنى ئاخىرلاشتۇردى

مەن شەرقىە قاراپ مېڭىپ، ئادەمنى روھسىزلاندۇرىدىغان، سوغۇق شامال ئۇرۇپ تۇرىدىغان تاغلىقتا قەھرىتان سوغۇق، كۈچلۈك شامال ۋە قارا يامغۇرلارغا بەرداشلىق بېرىپ ئىككى ئايدەك يول يۈردۇم. مېنىڭ مەقسىتىم بۇ ئېگىزلىكنى، ناتونۇش زور تاغ تىزمىسىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئىدى. بەختىمگە ياريشا، بۇ مەقسىتىمگە يەتتىم. دېڭىز يۈزىدىن 5000 مېتىر ئېگىزلىكتە مېڭىش ئادەم ۋە ئۇلاغلارغا نىسبەتەن غايەت زور سىناق ئىدى.

كېيىن مەن چىڭخەي ئۆلكىسى خۇاڭجۇڭ ناھىيىسىدىكى لۇساردىن ئۆتكەندە، مۇشۇ جايغا يېقىن يەردىكى ئون مىڭلىغان بوت بار بۇددا دىنىنىڭ تىبەت مەزھىپىگە مەنسۇپ ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانا — تار ئىبادەتخانىسىنى ئالايىتەن تاۋاپ قىلدىم. بىز خۇاڭجۇڭدىن يولغا چىقىپ شۇنىڭ ئۈلايىتىگە يېتىپ كېلىپ، شۇ ماڭغانچە بېيجىڭغا يېتىپ باردۇق.

سۆبن هېدىننىڭ ئۆزىگە ئۆتۈك تىكىپ بەرگەن موزدۇزغا يازغان رەھمەت خېتى.
موزدۇز ستېرلىن ستروم تىكىپ بەرگەن ئېسىل ئۆتۈك سۆبن هېدىن ۋە
ئۇنىڭ تۆگىچىسىنى قۇتقۇزۇپ قالغانىدى

مەن 1897 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى، بېيجىڭ شەھىرىدىكى ساماۋى دۆلەت پايتەختىنىڭ قوۋۇقىغا يېتىپ كېلىپ، بۇ قېتىمقى ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنى كېسىپ ئۆتىدىغان ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىمنى ئاخىرلاشتۇردۇم، بۇنىڭ ئۈچۈن توپتوغرا 1001 كۈن كەتتى. مەن بۇ قېتىمقى يېڭى «مىڭ بىر كۈن» لۈك ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىم ئارقىلىق مول نەتىجىلەرگە، قىممەتـ لىك ئەۋرىشكىلەرگە، دائىرىسى كەڭ، ئىلمىي پرىنسىپ بويىچە توپلانغان

ماتېريياللارغا ئېرىشتىم. مەن بۇ قېتىمقى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىم ئارقىلىق كۆچمە كۆل — لوپنۇر كۆلىنىڭ سىرلىق خۇسۇسىيىتى ئۈستىدە ئۆز چۈشەنچەمنى ئوتتۇرىغا قويدۇم، لېكىن بۇ مەسىلىنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل ھەل بولۇشى كېيىنكى، يەنى «ئاسىيانىڭ كىندىكى» گە يەنە بىر قېتىم بارغان چاغدىكى ئىش. يېڭى ئېكسپېدىتسىيە خاتىرەم «ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تىبەت» تە بۇ توغرىدا تەپسىلىي بايانلار بار. بۇلارنى كېيىن بىر نەرسە دەرمىز.

مەن بېيجىڭدىن باشلاپ ئادەمنى ناھايىتى قىزىقتۇرىدىغان، ئەمما ھېچىش ئىنتايىن قىيىن بولغان بىر قايتىش يولىنى تاللىدىم.

مەن يەرلىكنىڭ قاتناش ۋاستىلىرىگە ئولتۇرۇپ بىپايان ئوتلاقلاردىن ۋە چۆللەردىن ئۆتتۈم. ئۇلانباتۇر شەھىرى ئارقىلىق چاقتۇغا باردىم، ئاندىن سىبىرىيە تۆمۈر يولىدا قاتنايدىغان پويىزغا چۈشتۈم. پويىز بىلەن توققۇز كېچە ـ كۈندۈز ھېچ سان پتېربۇرگقا يېتىپ باردىم.

1897 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ستوكھولمدىكى ئۆيۈمگە ئامان ـ ئېسەن قايتىپ كەلدىم.

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەركىن شېرىپ
مەسئۇل كوررېكتورى: پەرىدە ئەلى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مىرادىل ئابىت
پىلانلىغۇچى: ئەركىن ئىبراھىم پەيدا

ئېكسپېدىتسىيە ۋە بايقاشلار
ھايات ـ ماماتلىق بايراۋان

ئاپتورى: سۈبن ھېدىن (شۋېتسىيە)
تەرجىمە قىلغۇچىلار: سابىر ئەلى
ئابدۇرۇپ ئېلى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ جىڭبەن باسما چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مم، 1/32، باسما تاۋىقى: 6.375
2005 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2005 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1—4000
ISBN 7—228—09531—6
ئومۇمىي باھاسى (ئۈچ قىسىم): 30.00 يۈەن